

W.S. HUBERTS

SCHRIJVER TUSSEN DAAD EN GEDACHTE

STICHTING BIBLIOGRAPHIA NEERLANDICA

SCHRIJVER TUSSEN DAAD EN GEDACHTE

W.S. HUBERTS

SCHRIJVER TUSSEN DAAD EN GEDACHTE

Leven en werken van George Kettmann Jr. (1898-1970), met een bibliografie

A large, stylized handwritten signature of George Kettmann Jr. in black ink.

STICHTING BIBLIOGRAPHIA NEERLANDICA
's-Gravenhage 1987

Bij het omslag: George Kettmann Jr., voorjaar of zomer 1943, aan het Oostfront in Karelië (illustratie tegenover de titelpagina van *Bloed in de sneeuw*, 1943).

Copyright © 1987 W.S. Huberts

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Huberts, W.S.

Schrijver tussen daad en gedachte : leven en werken van George Kettmann Jr. (1898-1970), met een bibliografie / W.S. Huberts. – 's-Gravenhage : Stichting Bibliographia Neerlandica. – Ill.

Met bibliogr., reg.

ISBN 90-71313-08-5

SISO * 855.6 UDC 839.31"19"+929 Kettmann, George Jr.

NUGI 952

Trefw.: Kettmann, George Jr. / Nederlandse letterkunde ; geschiedenis ; 20e eeuw.

Grafische vormgeving: Jaap van Zijderveld, Rijswijk

Druk: Enroprint BV, Rijswijk

ISBN 90-71313-08-5

NUGI 952

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, micro-film of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Stichting Bibliographia Neerlandica, Postbus 90407, 2509 LK 's-Gravenhage. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from Uitgeverij Stichting Bibliographia Neerlandica, P.O. Box 90407, 2509 LK 's-Gravenhage.*

'... geen vaste afgemeten denk-richting ...
Nu enkel de drift, de daad ...'
(*George Kettmann Jr. - 1928*)

'Wij willen met ons leven voor de idee instaan en
daaruit groeit de daad, die de werkelijkheid
veroverd en daarmee ons leven vervult'
(*George Kettmann Jr. - 1943*)

'De daad en de droom die voortduren
tot voorbij de dood'
(*George Kettmann Jr. - 1969*)

Inhoud

Inleiding	9
Verantwoording	11
1. Biografische schets	16
1. 1898-1918	16
2. 1918-1932	17
3. 1932-1945	27
4. 1945-1955	56
5. 1955-1970	67
2. Inleiding op het literaire werk	75
1. Inleiding	75
2. <i>De glanzende draad der goden</i> (1928)	84
3. <i>De vlam der steden</i> (1930)	88
4. <i>Maan op het dak</i> (1931)	94
5. <i>De oceaankvlucht van een olie-man</i> (1933)	98
6. <i>De jonge leeuw</i> (1935)	105
7. <i>Om wille van het leven</i> (1936)	109
8. <i>Het erf aan zee</i> (1938)	112
9. <i>Om de nieuwe cultuur</i> (1940)	113
10. <i>Jong groen om den helm</i> (1942)	114
11. <i>Bloed in de sneeuw</i> (1943)	117
12. <i>De jonge leeuw</i> (1943, 3e dr.) en <i>Het erf aan zee</i> (1943, 2e dr.)	121
13. 'De Germaansche omwenteling' (1943)	122
14. <i>De verdrevene</i> (1944)	122
15. <i>De ballade van de dode Viking</i> (1956)	127
16. <i>Manuel</i> (1957)	130
17. <i>Zettericks van alle seizoenen</i> (1962)	133
18. <i>Man vrouw kind</i> (1969)	134
3. De receptie van Kettmanns <i>De jonge leeuw</i> en <i>Het erf aan zee</i> in de jaren dertig	140

1. Inleiding	140
2. Menno ter Braak (1934)	141
3. Anton van Duinkerken (1935)	143
4. Anthonie Donker (1935)	144
5. Menno ter Braak (1935)	145
6. Anton van Duinkerken (1936)	146
7. S. Vestdijk (1936)	146
8. J.C. Bloem en Halbo C. Kool (1936)	147
9. J.H.W. Veenstra (1939)	148
10. Menno ter Braak (1939)	150
11. Martien Beversluis (1939)	152
 4. Ten slotte	 154
5. Bibliografie van George Kettmann Jr.	159
Inleiding	159
Lijst van systematisch gedepouilleerde tijdschriften	161
Bibliografie van de publikaties van George Kettmann Jr.	164
Bibliografie van de publikaties over George Kettmann Jr.	207
 Literatuuropgave	 231
 Personen- en zakenregister	 235

Inleiding

Het zou niet mogelijk zijn geweest deze studie over George Kettmann Jr. te laten verschijnen zonder de hulp van vele personen en instanties. Ik dank hen allen hartelijk. In het bijzonder noem ik de heren S.A.J. van Faassen en P.A. Stolk van respectievelijk het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum en van het Ministerie van Justitie, beiden te 's-Gravenhage, en mevrouw P.C. Gerritse van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam. In hen dank ik alle instanties die mij behulpzaam zijn geweest - en dat waren er vele. Mijn collega Jan Jaap Kelder dank ik voor de vele stimulerende discussies die ik sinds het begin van mijn onderzoek met hem voerde, terwijl ik op de kennis en hulpvaardigheid van Frank van den Bogaard, Gerard Groeneveld en Jan J. van Herpen nimmer tevergeefs een beroep heb gedaan. Bovenal dank ik echter Maarten Kettmann. Zonder zijn bereidwillige en onbekrompen medewerking was deze studie wellicht nooit geschreven. Hij gaf mij vrijelijk inzage in de literaire nalatenschap van zijn vader en was steeds bereid op al mijn vragen antwoord te geven. Zonder enig voorbehoud en zonder enige voorwaarde van zijn kant bleek hij bereid het literaire (en soms ook persoonlijke) verleden van zijn ouders voor mij open te leggen - een houding waarvoor ik hem zeer dankbaar ben.

Willem Huberts

Verantwoording

De Nederlandse letterkunde kent vele vergeten auteurs. Slechts een heel klein deel van hen die literair actief zijn bereikt de top van de Parnassus, een iets groter deel komt terecht in de literaire handboeken en naslagwerken, maar het overgrote deel verdwijnt in de vergetelheid. Sommigen onterecht, sommigen terecht. Tot deze laatste categorie behoort ook George Kettmann Jr. (1898-1970). Is het bij veel vergeten schrijvers niet bekend waarom zij vergeten werden, in het geval van Kettmann ligt dit anders. In de laatste maanden van 1931 koos hij namelijk voor het fascisme, en vanaf dat moment heeft hij zijn letterkundige talenten in dienst van deze politieke stroming gesteld. Als gevolg van deze keuze werden zowel zijn persoon als zijn werk door de niet-nationaal-socialisten tussen 1932 en 1945 vrijwel integraal verguisd, terwijl deze verguizing na 1945 zijn beslag vond in een bijkans definitief doodzwijgen. Hoe begrijpelijk het uit moreel standpunt ook is dat men na 1945 het letterkundig werk van Kettmann niet wenste te lezen, laat staan te bestuderen, - de literatuurwetenschap is met deze houding niet gediend. Ook het werk van mindere goden moet worden onderzocht, evenals het werk van hen wier houding als gevolg van hun verwerpelijke antisemitische, fascistische of nationaal-socialistische opvattingen moreel onaanvaardbaar genoemd moet worden. Wetenschappelijk onderzoek kan zich de luxe van morele distantie niet veroorloven.

De geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog heeft zich sinds 1945 in een bepaalde richting ontwikkeld. In de eerste jaren na de Duitse capitulatie werd de houding van velen (zowel professionele onderzoekers als leken) gekenmerkt door een grote mate van onverzoenlijkheid tegenover hen die, om welke reden ook, de Duitse zijde hadden gekozen. Later verminderde deze begrijpelijke onverzoenlijkheid, maar wat bleef was een sterke, vaak onberedeneerde afkeer van alles wat 'fout' was. Ieder persoon en elke gebeurtenis werd gezien in het licht van 'goed' versus 'fout'. Het object van onderzoek of studie werd tegen het licht gehouden en al snel bleek dan de mate van 'goed'- of 'fout'-zijn. Was dit eenmaal vastgesteld, dan stond het de onderzoe-

ker of de beschouwer vrij het onderzochte te diskwalificeren. Is het zo dat deze manier van werken een tijdlang zinvol is geweest¹, in later tijd veranderde de wijze waarop men de Tweede Wereldoorlog bezag. De dissertatie van I. Schöffers was hier een van de eerste produkten van.² In dit werk werd getracht op objectieve wijze, zonder morele a priori's, opvattingen van nationaal-socialisten te reconstrueren. In 1983 bepleitte ook dr. J.C.H. Blom in zijn inaugurale rede deze vorm van onderzoek. Hij betoogde dat van de 'goed' versus 'fout'-vraagstelling verder geen vernieuwende inzichten waren te verwachten. Blom voorstelt dat er

een verschuiving [zal] optreden van een vrij sterke nadruk op reconstructie en kwalificatie van allerlei gedrag naar analyse en inzicht in de achtergronden ervan. De niet in alle opzichten verhelderende ban van de politiek-morele vraag naar goed en fout zal dan doorbroken worden.³

In de literaire geschiedschrijving is eenzelfde ontwikkeling te signaleren, hoewel minder geprononceerd dan in de geschiedwetenschap, en veel later op gang gekomen. In geen enkel na-oorlogs literair-historisch handboek wordt diepgaande aandacht besteed aan de legale, bovengrondse letterkunde uit de jaren 1940-1945. Wanneer deze letterkunde wel aan de orde komt, zoals in de dissertatie van J.W. Mulder⁴ of in het boek van Lisette Lewin⁵, dan is de invalshoek voornamelijk moreel-ethisch van karakter, en wordt het literair-wetenschappelijke aspect stiefmoederlijk bedeed. Wel is in de dag- en weekbladjournalistiek af en toe aandacht besteed aan deze letterkunde, maar dan ging het meestal om het signaleren van nieuwe uitgaven van werk van (in ie-

¹ Zo zegt de historicus H.W. van der Dunk in zijn studie 'Negentienveertig: van neutralisme naar naziheerschappij':

De basis-consensus ten aanzien van 'goed' en 'fout' is sedert 1945 onveranderd gebleven omdat deze basis-consensus tevens het geestelijk fundament vormt van de hedendaagse democratie in Nederland en in heel het Westen. Als hij zou verdwijnen zou dat impliceren, dat de fundamenteën van die democratische samenleving zijn aangevreten.

Vaderlands verleden in veelvoud: opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500, dl. 2: 19e en 20e eeuw; samengest. door C.B. Wels, eindred. Den Haag, 2e herz. dr., 1980, p. 313)

² Schöffers, Ivo. *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden: een historiografische en bibliografische studie*. Arnhem [etc.], 1956.

³ Blom, J.C.H. *In de ban van goed en fout?: wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Bergen, [1983], p. 25. Herdruk in: *Tussen goed en fout: nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945*; onder red. van G. Abma, Y. Kuiper en J. Rypkema. Franeker, [1986], p. 30-52, alwaar tevens een aantal reacties op deze inaugurale rede opgenomen is.

⁴ Mulder, J.W. *Kunst in crisis en bezetting: een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*. Utrecht [etc.], 1978].

⁵ Lewin, Lisette. *Het clandestiene boek 1940-1945*. 2e, bijgew. dr. Amsterdam, 1983.

der geval ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, maar soms ook daarna nog) nationaal-socialistische auteurs. Veelal werd de nieuwe uitgave uiterst denigrerend besproken, terwijl de nadruk van de recensent niet lag bij het bespreken van de literaire aspecten van het werk zelf, maar bij het opmerken van nieuwe activiteiten van vroegere fascist en nationaal-socialisten, vergezeld gaand van de min of meer stereotype waarschuwingen tegen opnieuw opkomend fascisme.⁶ De aandacht die deze letterkunde zo ten deel viel was veeleer politiek dan literair van aard. Vanuit maatschappelijk oogpunt een begrijpelijke handelwijze, maar de literatuurwetenschap kwam er niet veel verder mee: de blinde vlek van de jaren 1940-1945 bleef bestaan. Pas in 1983 verscheen een eerste publikatie op dit terrein.⁷ Er bleek dat gedurende de Tweede Wereldoorlog op literair terrein meer had plaatsgevonden dan het uitgeven van de reeds bekende illegale en clandestiene uitgaven en rijmprenten. Ook vanuit de Nederlandse nationaal-socialisten, gesteund door de Duitse bezetter, bleken initiatieven te zijn uitgegaan, boeken te zijn geschreven en tijdschriften te zijn geproduceerd. Een heel nieuw onderzoeksveld, dat van de legale letterkunde uit de oorlogsjaren, kwam open te liggen. In 1985 zagen twee publikaties het licht, die op min of meer dezelfde wijze het onderzoek voortzetten: het artikel 'Groot Nederland onder piratenvlag' van Frank van den Bogaard⁸ en een tentoonstellingscatalogus van een in de Koninklijke Bibliotheek gehouden expositie: *De Nieuwe Orde en de Nederlandse letterkunde 1940-1945*.⁹ Van den Bogaard belichtte in zijn artikel de ontwikkelingsgang van het in de handen van de SS geraakte literaire tijdschrift *Groot-Nederland*, waarbij als interessantste aspect naar voren kwam dat de SS duidelijke culturele en literaire aspiraties getoond heeft. De tentoonstellingscatalogus trachtte een overzicht te geven van het gehele terrein van de legale letterkunde uit de oorlogsjaren. In 1986 zag van mij het artikel 'George Kettmann (1898-1970)'¹⁰ het licht, waarin het leven van één van de nationaal-socialistische schrijvers die in de bovengenoemde publikaties aan de orde waren gekomen belicht werd. Op methodologisch niveau hadden al deze publikaties gemeen, dat de moreel-ethische invalshoek niet centraal stond en dat ze te kennen gaven dat nieuwe inzichten kunnen worden verwacht door uit 'de

⁶ Enkele typerende voorbeelden van dit genre recensies zijn te vinden in de bibliografie van de publikaties over George Kettmann Jr.

⁷ Kelder, J.J. *Schrijven voor de nieuwe orde: literatuur en schrijverschap in "De Schouw"*, tijdschrift van de Kultuurkamer. Utrecht, 1983.

⁸ In: *Het oog in 't zeil* 2 (1984-1985) 5 (juni 1985), p. 25-23.

⁹ *De Nieuwe Orde en de Nederlandse letterkunde 1940-1945: catalogus van de tentoonstelling gehouden in de expositiezalen van de Koninklijke Bibliotheek 13 september - 1 november 1985*; samengest. door Jan Jaap Kelder; met medew. van Frank van den Bogaard, Marja Geesink en Willem Huberts. 's-Gravenhage, 1985.

¹⁰ In: *Maatstaf* 34 (1986) 10 (okt.), p. 56-79.

ban van goed en fout' te treden.¹¹ Net zoals dat sinds Schöffers dissertatie in de historische wetenschap het geval is geweest, lijkt het mij niet anders dan zeer aannemelijk dat het afstand nemen van het begrippenpaar 'goed' en 'fout' ook in de Neerlandistiek borg zal staan voor een dieper ontsluiten van het terrein van de legale letterkunde uit de jaren 1940-1945, dat wetenschappelijk gezien te lang braak gelegen heeft. Dat op het journalistieke niveau de interesse in dit gebied vermoedelijk meer gericht zal zijn op, zoals Blom het genoemd heeft, "reconstructie en kwalificatie van allerlei gedrag", is evenzeer te verwachten.

Als eerste hoofdstuk is een biografische schets van Kettmann opgenomen. De reden hiervoor is dat zijn leven een direct verband heeft gehad met zijn werk. Het een is zonder het ander niet goed te bestuderen. Het tweede hoofdstuk bevat een inleiding op zijn literaire werk, waarbij de nadruk ligt op het onderzoek naar de positie van Kettmann temidden van de literatuur van zijn tijd. Het derde hoofdstuk sluit hierop aan; daar is onderzocht hoe Kettmanns werk door contemporaine critici werd beoordeeld. Het vierde hoofdstuk bevat een zo volledig mogelijke bibliografie van en over Kettmanns publikaties. Dit apparaat moet nader onderzoek mogelijk maken naar Kettmanns positie in de letteren, naar het feit of er sprake is geweest van beïnvloeding door of invloed op anderen, en - in algemener perspectief - naar de wezenskenmerken van de nationaal-socialistische letterkunde in Nederland. Want Kettmanns literaire loopbaan mag zich dan wel uitstrekken over de periode 1918-1969, zijn grootste belang ontleent hij vanzelfsprekend aan zijn literaire activiteit in de jaren 1932-1945. Het bijzondere van Kettmann is namelijk dat hij niet slechts auteur was, hij was eveneens directeur van de nationaal-socialistische uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer. Wellicht wordt het met de hier gegeven bibliografie mogelijk beter licht te werpen op het doel dat Kettmann met zijn uitgeverij nastreefde. Op deze manier wordt het mogelijk het nog vrijwel onontgonnen terrein van de Nederlandse nationaal-socialistische letterkunde te ontsluiten.

Kettmanns werk is van belang omdat het exemplarisch is voor een stroming, voor een geestesgesteldheid - voor de fascistische, en later

¹¹ Dat deze nieuwe wijze van literatuuronderzoek nog geen gemeengoed is geworden, blijkt uit het artikel 'Twee biografieën' van Adriaan Venema (In: *Maatstaf* 35 (1987) 5 (mei), p. 2-31). Dit artikel is een reactie op mijn, eerder genoemde, biografische schets van Kettmann en Venema blijkt het oneens met mijn werkwijze en opvattingen. Hij pleit ervoor de nadruk te blijven leggen op het moreel-ethische aspect van de legale letterkunde uit de oorlogsjaren. Zijn uitgangspunten komen naar voren in:

De geschiedschrijver dient de *eenzijdigheid* op te brengen en de collaboratie, of het opportunisme of de leugen in werk en leven te achterhalen.
(p. 29 - mijn onderstreping)

Van zijn werkwijze zegt Venema dat hij "met beschroomde eenzijdigheid en ingehouden onverzoenlijkheid" (p. 29) te werk zal gaan.

nationaal-socialistische letterkunde in Nederland. Omdat hij vanaf het begin af aan bewust heeft gewerkt aan de opbouw van een nationaal-socialistische letterkunde in Nederland, is aan de hand van zijn literair werk wellicht te illustreren wat de thema's van deze letterkunde zijn geweest. Zij zullen uitgebreid aan de orde komen. Ook is - althans voor een deel - getracht het ontstaan van deze letterkunde te achterhalen. Het cultuurpessimisme dat in de jaren twintig van deze eeuw bij velen welig tierde, heeft voor een groot deel ten grondslag gelegen aan het ontstaan van Kettmanns fascistische literaire werk. Een tweede oorzaak zal gelegen zijn in zijn persoonlijkheidsstructuur. Het fascisme sloot goed aan bij zijn maatschappelijke en culturele opvattingen. Deze processen zijn vanzelfsprekend moeilijk te achterhalen en verschillen van schrijver tot schrijver. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen hoe dit proces bij andere auteurs dan Kettmann in zijn werk is gegaan.

Uit het hier gepresenteerde onderzoek zal blijken dat Kettmann geen geheel geïsoleerde positie in de vooroorlogse Nederlandse letteren bekleedde - noch vanwege zijn nationaal-socialistische achtergrond, noch vanwege de kwaliteit van zijn letterkundig werk. Wat het eerste betreft, nog in 1938 figureert Kettmann in een enquête van het literaire tijdschrift *Den gulden winckel* temidden van auteurs als Marsman, Victor van Vriesland, A. Roland Holst en Martinus Nijhoff. Wat het tweede betreft, uit bestudering van zijn letterkundig werk is gebleken dat hij geworteld is in de literatuur van de jaren twintig, en dat zijn werk moeiteloos in te passen is in de stromingen die zich toen voordeden. Het isolement waarin zowel hij als zijn werk na 1945 zijn gekomen, is uiteraard te wijten aan Kettmanns politieke opstelling. De onderhavige studie tracht dit isolement op te heffen - niet uit sympathie of mededogen met Kettmann of zijn werk, maar omdat het doodzwijgen van de nationaal-socialistische letterkunde een groot gevaar in zich bergt. Juist door deze literatuur te bestuderen kunnen de gevaren ervan worden onderkend en bestreden.¹²

¹² Ik sluit mij geheel aan bij de woorden van Wessel te Gussinklo:

Alleen door fascisme bespreekbaar en weer herkenbaar te maken, het taboe dat op het onderwerp rust te doorbreken, vermijden we ook het misschien-slechts-kleine risico dat over vijf, tien jaar niet alleen de infantiele voetbaljeugd, maar intelligente jeugdige nihilisten zich van deze ideeën, wereldbeelden en overtuigingen meester zullen maken, al was het maar om de kleinburgerlijke hypocrisie en koudwatervrees te provoceren.

(In zijn artikel 'De Twee van Breda', in: *Hollands maandblad* 28 (1987) 472 (mrt.), p. 16)

1. Biografische schets^{*}

1. 1898-1918

Op 12 december 1898 wordt George Wilhelm Kettmann geboren te Amsterdam, als oudste zoon van een (bijna) gelijknamige vader¹ en Hendrika Jacoba van Stempvoort. Over zijn eerste levensperiode is weinig bekend. De familie waarin hij geboren wordt is een echte handelsfamilie; zijn overgrootvader dreef al handel in Dordrecht.² Toch is er in de familie een spoorje artiestenbloed aan te wijzen. Behalve Kettmann zelf, die in later jaren zal tonen zich eerder tot de letterkunde dan tot de handel aangetrokken te voelen, is er nog een oudoom van Kettmann, een zekere Louis A.J. Kettmann, die in de tweede helft van de negentiende eeuw een rol heeft gespeeld bij het Nederlandse tooneel. Zo was hij regisseur aan de Amsterdamse stadsschouwburg, bij de Vereenigde Tooneelisten van den Stadsschouwburg en tenslotte bij de Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel.³ Wellicht is ook de volkomen in vergetelheid geraakte auteur Lambertus Kettmann (1830-1889) familie van George Kettmann Jr. De levensloop van Lambertus Kettmann, wiens pseudoniem Floris van Westervoort luidde, vertoont enkele opvallende overeenkomsten met die van George Kettmann Jr. Beiden lagen overhoop met de gevestigde orde, beiden verrichtten veel vertaalwerk, werkten bij een krant, voelden zich betrokken bij wat zij als sociale misstanden zagen en van beiden werd het literaire werk door tijdgenoten niet gewaardeerd.⁴ Daar Kettmann als oudste zoon is voorbestemd de zaak van zijn vader, een handelsfirma in textiele waren (gevestigd aan de Oudezijds Voorburgwal), over te nemen, bezoekt hij na de lagere school de Openbare Handelsschool aan het

* Een eerdere versie van deze biografische schets verscheen in *Maatstaf*, oktober 1986.

¹ Diens naam luidde namelijk Georg Wilhelm Kettmann.

² Brief aan M.J. Kettmann van 19-06-1954. AK.

³ Rössing, J.H. *De Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel: bijdrage tot de geschiedenis van het tooneel in Nederland, gedurende meer dan een halve eeuw*. Amsterdam, 1916. p. 152.

⁴ Zie voor verdere informatie betreffende Lambertus Antonius Johannes Kettmann het artikel van Joop van den Berg: "k Was nuttig voor de staat: ik schoor de goê gemeente....: het bewogen leven van Lambertus Kettmann 1830-1889", in: *Uitgelezen boeken 2* (1983) 1 (jan.), p. 23-27.

Raamplein te Amsterdam. Zoals zoveel in literatuur geïnteresseerde jongeren van die leeftijd en onder die omstandigheden, heeft hij zich beziggehouden met de schoolkrant. Als enige redacteur heeft hij deze krant meermalen geheel alleen moeten vullen, vertelt hij een van zijn zoons.⁵ Op zijn zestiende schreef hij "hoofdartikelen" [Kettmanns aanhalingstekens - WSH] in een modevakblad en op zijn achttiende kreeg hij een prijs in een novellenprijsvraag van *De groene Amsterdammer*.⁶ In 1914 treedt hij in dienst bij zijn vader. Zijn activiteiten bewegen zich op het gebied van de verkoop in de buitendienst. Ook verzorgde hij de buitenlandse correspondentie.

Als kind al had hij een grote literaire interesse. Zo las hij naar eigen zeggen op twaalfjarige leeftijd *De leeuw van Vlaanderen* van Hendrik Conscience, benevens werken van Schiller en Sir Walter Scott.⁷ Ook vermeldt hij de lectuur van historische romans van Jacob van Lennep, Hendrik Jan Schimmel en Truitje Bosboom-Toussaint. In zijn eigen boekenbezit bevinden zich later onder meer deze werken, afkomstig uit de boekerij van zijn vader. Wanneer hij zich na de Tweede Wereldoorlog tegenover zijn vrouw beklaagt over het verlies van zijn gehele bibliotheek in de na-oorlogse commotie, noemt hij met name de complete Vondel, Goethe en Fichte, naast werken van Dickens. Elders vermeldt hij de lectuur van Busken Huet, Multatuli, Vondel, Hooft, Shelley en Keats.⁸

Hij vervult zijn dienstplicht van december 1917 tot december 1918. Als milicien-sergeant is hij een deel van zijn dienstdtijd aan de Nederlands-Belgische grens gelegerd. In een brief van 29 oktober 1949 aan zijn vrouw maakt hij melding van het feit dat hij als soldaat "de onzekere najaarsdagen van de Troelstra-revolutie in de Rietlanden" beleefde.⁹ Vermoedelijk doelt Kettmann hier op het spoorwegemplacement in Amsterdam-Oost. Tijdens zijn dienstdtijd debuteert hij als prozaïst in *Het getij* van mei 1918.

2. 1918-1932

In deze tweede periode van Kettmanns leven begint zijn literaire ontwikkeling. Zijn eerste publikaties zien het licht in *Het getij*, niet onder zijn eigen naam, maar onder het pseudoniem Co van Sweden. Het is niet meer te achterhalen waarom Kettmann een pseudoniem aanneemt. Vermoedelijk is de keuze van het pseudoniem geïnspireerd door de naam van de 17e eeuwse Zweedse wijsgeer Emanuel Sweden-

⁵ Brief aan M.J. Kettmann van 24-01-1955. AK.

⁶ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 3-4.

⁷ Brief aan Margot Warnsinck van 29-08-1948. AK.

⁸ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 4-5.

⁹ Brief aan Margot Warnsinck van 29-10-1949. AK.

borg. Kettmanns laatste bijdrage aan *Het getij* verschijnt in het oktobernummer van 1920, maar daarvoor al heeft hij, samen met zijn vriend Ru le Cavelier, pogingen in het werk gesteld zelf een tijdschrift uit te geven. In een brief van Kettmann en Le Cavelier aan de redactie van het tijdschrift *Leiding* (Van Eyck, Gerretson en Geyl) van december 1929 wordt gesproken over *Stroomingen* en over *De branding*¹⁰. Het tijdschrift *Stroomingen* kwam voor het eerst uit in januari 1918 en het had dezelfde achtergrond als *Het getij*. Beide bladen kwamen voort uit een in literatuur geïnteresseerde 'leeskring' te Amsterdam. Ernst Groenevelt was de drijvende kracht achter *Het getij*, terwijl *Stroomingen* werd geleid door een tweemanschap, waarvan Ru le Cavelier er een was.¹¹ Het vermoeden lijkt gewettigd dat Kettmann via de leeskring in contact kwam met *Stroomingen*, en met Ru le Cavelier. Jammer genoeg is van *Stroomingen* slechts de eerste jaargang bewaard gebleven, zodat Kettmanns publikaties erin ontoegankelijk zijn geworden. Over de sfeer die rond *Het getij* heeft gehangen, heeft Constant van Wessem enige informatie gegeven in zijn *Mijn broeders in Apollo*. Ook Kettmann heeft (enkele van) zijn herinneringen aan deze periode op papier gezet - zij het in dichtvorm.¹² Beiden schetsen het beeld van een groepering jongeren die als bohémiens door het nachtelijke Amsterdam zwerven, met niets anders dan de literatuur in gedachten. Van Wessem noemt Herman van den Bergh, M. Permys, Roel Houwink, C.J. Kelk en anderen. Kettmann spreekt over Herman van den Bergh die op straat, onder een lantaarn, een priapisch lied schreef, over Permys, Kelk, Chasalle (het pseudoniem van Van Wessem) en over Erich Wichmann. Ook spreken beiden over de hang naar de Japanse cultuur en de bijeenkomsten in Américain, waar vaak tot diep in de nacht werd gesproken over cultuur. Deze nachtelijke bijeenkomsten van een groep kunstenaars zal Kettmann later gebruiken in zijn eerste roman, *De glanzende draad der goden*. De in dat boek optredende groep kunstenaars vertoont veel overeenkomst met de groep die door zowel Van Wessem als door Kettmann in zijn gedichten uit 1968 wordt beschreven. In het gedicht 'Omtrent het jaar twintig' heeft Kettmann zijn herinneringen aan de schrijver en bohémien J.K. Rensburg op papier gezet. Deze Rensburg was eveneens een in Amsterdam rond de jaren

¹⁰ Brief van Ru le Cavelier en George Kettmann Jr. aan de redactie van *Leiding* van 21-12-1929, NLMD, K 3662, B-1.

¹¹ *Stroomingen* verscheen van 1918 tot en met 1923. Het stond onder leiding van Jan Jacobs en Ru le Cavelier en werd uitgeven te Amsterdam door uitgeverij J.M. van Rossum, voor de "Kunstlievende Vereniging Onze Kring". *De branding*, met als ondertitel 'Maandblad voor kunst en letteren', stond onder leiding van Ru le Cavelier en werd uitgegeven door uitgeverij C. Ledeboer te Amsterdam. Er verscheen slechts één jaargang: 1921. Ook Henk Eikeboom, de latere marxist, zat in de redactie (Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 4).

¹² De gedichten 'Omtrent het jaar twintig: herinnering aan J.K. Rensburg' en 'Als jongeling', uit de bundel *Man vrouw kind* (1969), resp. p. 40 en 41.

tien en twintig van deze eeuw bekende verschijning. Later zal Kettmann van deze tijd zeggen:

Tijd ook van artistiek kroeg-gedoe met de zgn. pre-fascistische nihilist Erich Wichman, de rare "inter-astrale" Dante-vertaler J.K. Rensburg, Dirk Witte, Ernst Groenevelt e.a.¹³

Het is derhalve aannemelijk dat Kettmann tussen 1918 en 1925 deel uitmaakte van wat met een moderne term de literaire 'scene' heet. Een andere aanwijzing voor Kettmanns betrokkenheid bij de Amsterdamse bohème is zijn relatie met Adam Haag. Deze nu geheel forgotten kunstenaar maakte in de jaren 1914-1925 deel uit van de Amsterdamse kunstenaarsbohème (hij schreef er zelfs een sleutelroman over: *Nomaden: kunstenaars wel en wee in Nederland*, Amsterdam, 1927) en hij en Kettmann moeten elkaar vrij goed gekend hebben. Toen Haag in 1925 zijn tijdschrift *De idea* liet verschijnen, was Kettmann een van de twee vaste medewerkers.

Tussen 1921 en 1925 heeft Kettmann geen literaire activiteiten ontlooid - in ieder geval zijn er geen sporen van te vinden. De reden hiervan zet hij uiteen in een brief aan de redactie van *De vrije bladen*.¹⁴ Het blijkt dat *De branding* een financieel fiasco is geweest en dat Kettmann

¹³ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 4.

¹⁴ Brief aan de redactie van *De vrije bladen* van 29-10-1924. NLMD, K 3662, B-1. Deze brief geeft aanleiding voor een klein uitstapje. De brief is, zoals gezegd, gedateerd op "29 October 1924" en de aanhef luidt als volgt:

Geächte Heeren,

Kortelings kwam mij Uw rondbrief voor den tweeden jaargang van Uw tijdschrift onder de oogen, en veroorloof mij - als oud-Getijer (pseudo: Co van Sweden) - bij U aan te willen melden. Gaarne zou ik medewerking aan Uw blad willen verleen, maar in het bijzonder proza, zoowel in scheppenden als critischen zin. [...]

Kettmann reageert hier op een prospectus van de redactie van *De vrije bladen*, waarin om nieuwe medewerkers gevraagd werd:

Wij doen daarom een beroep op alle jonge litteratoren, in Holland en Vlaanderen, van **elke** geaardheid. Wij laten uitsluitend de **waarde** van het werk onze keus bepalen. - Wij zullen ons keeren, blijven keeren tegen de vele bestrijdenswaardigheden, die van onze litteratuur een dorpssocieteit willen maken; tegen alle **epigonisme** en alle **modernisme-a-tort-et-a-travers**.

De Jonge Hollandsche Litteratuur behoeft een eigen centrum, een eigen orgaan. Dat is, voor het consolideeren van krachten, voor het wakker-stooten van talenten, voor het verlevendigen van het geheel en de deelen, onmisbaar. - Wij doen daarom een beroep op dat deel van het publiek, dat in ons litteraire leven belangstelt, in onze jonge litteratuur vooral. En onder dat publiek met name op de jonge menschen, op de studenten.

Maakt het ons mogelijk onze plannen ruim te verwezenlijken. Zendt Uw werk! Teekent in!

De tekst van de prospectus is afkomstig uit: J.F. Geerds & J.M.J. Sicking. *De vrije bladen: bibliografische beschrijving, analytische inhoudsopgave, index*. Amsterdam, 1975, p. 23. Iets eerder, op pagina 22, merken Geerds en Sicking het volgende op over de ver-

in aansluiting daarop een bewuste literaire retraite heeft gehouden.¹⁵ In hoeverre dit de waarheid is, blijft onduidelijk. Hij schrijft de brief namelijk met als doel zichzelf aan te melden als medewerker aan *De vrije bladen*, en in die context klinkt het natuurlijk beter om te spreken van een bewuste literaire retraite dan van een opgelegde - wanneer bijvoorbeeld redacties van literaire tijdschriften zijn bijdragen niet wens-ten op te nemen. Hoe dan ook, Kettmanns brief is succesvol en hij is in staat om twee bijdragen in *De vrije bladen* te publiceren: een novelle en een boekbespreking. Hij publiceert nu onder zijn eigen naam. In een brief aan Roel Houwink verklaart Kettmann sinds de oprichting van *De branding* het pseudoniem Co van Sweden niet meer te hebben gebruikt.¹⁶

In 1923 begint dr. W. Moll, gemeentearchivaris van Den Haag, zijn acquisitie voor wat in later tijd zou uitgroeien tot het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum. Ook Kettmann rekent hij tot de letterkundigen, waard om materiaal van te verkrijgen. Op 7 maart 1925 reageert Kettmann op zijn verzoek.¹⁷ Moll zal teleurgesteld zijn geweest, want Kettmann weigert elke medewerking, met de moti-vatie dat hij het prematuur vindt om jongere schrijvers en dichters een plaats in de literatuurgeschiedenis te geven. Volgens Kettmann gééft Molls collectie de jongeren deze plaats, terwijl in Kettmanns ogen deze plaats niet gegeven, maar bevochten dient te worden. Overigens was Kettmann niet de enige die weigerde aan Molls verzoek te vol-doen; ook de dan nog zeer jonge schrijver E. du Perron gaf Moll nul op het rekest.

In 1926 verschijnen vijf nummers van het tijdschrift *De idea*. Dit tijd-schrift, uitgegeven door Adam Haag in Lage Vuursche, droeg de pre-tentieuze ondertitel: "Maandschrift beoogende de volstrekt ideële belangen der menscheid".¹⁸ Met ingang van het derde nummer staan Ru le Cavelier en George Kettmann Jr. als "Vaste medewerkers" op de titelpagina vermeld. Samen met Le Cavelier zet Kettmann hier onder meer een serie essays op stapel die zich met kunst, kritiek en samenle-ving bezighoudt. Door het kortstondige bestaan van *De idea* zien slechts twee essays het licht, van beide schrijvers één. Uit Kettmanns essay blijkt dat dit niet de eerste maal is dat beiden samen essayistisch

schijningsdatum van de prospectus:

Vóór de verschijning van de 2e jaargang, ca. begin november [...]

Uit de datering van Kettmanns brief blijkt nu dat de prospectus al eerder moet zijn ver-schenen, aangenomen mag worden in de tweede helft van oktober 1924.

¹⁵ In *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948* zegt hij dat *De branding* door onenigheden na een jaar uit elkaar viel (p. 4).

¹⁶ Brief aan Roel Houwink van 01-12-1924. NLMD, K 3662, B-1.

¹⁷ Brief aan dr. W. Moll van 07-03-1925. NLMD, K 3662, B-1.

¹⁸ Zie voor nadere gegevens over *De idea*: Mulder, Hans. 'Erich Wichman: anders en an-ti', in: Burkom, Frans van & Hans Mulder. *Erich Wichman 1890-1929 : tussen idealisme en rancune*. Utrecht [etc.], 1983, p. 137-159, met name noot 49 op p. 176.

Vechtstraat 60

8/d. Amstellaan -

Amsterdam, 26 Januari 1925.

Geachte Heer Houwink,

Dok, mij spijt het, dat uinke u noodzaakt, de copie in twee gedeelten te plaatsen - wel voornamelijk, waar ik meen, dat dit MS. zich, juist bekeken, niet splitsen laat, zonder het effect van een zich naar het eind richtend verhaal totaal wegnemen. Kan het dus niet anders, dan moet het, doch bij de intending baseerde ik mij op den omvang van de 1ste afl. 1924 v. De Vrije Bladen, waarin o.m. twee bedrijven van Kelt's „Don Juan“ plaats vond. Ik voor mij weet echter niet, waar nu de copie te halveeren, en verzoek ik u dit - zoo noodig - naar uw inzicht te doen. Waar 't hier een tweemaandelijksche uitgave betreft, zal zich hier dan bovendien het bezwaar doen gelden, dat de lezer een betrekkelijk nog klein novelle-tje vier maanden in gedachte zal moeten vasthouden, hetgeen zelfs speculatief niet dan te nemen is. Ontvang ik nog een drukproef?

* Critiekje voor Koster's Serenade onderwond eenige verbraging, doordat u mij hebt bericht, dat boekbespreking krassen niet meer dan twee pag. in beslag mag nemen. Ik veronderstelde dus, niet meer dan 3/4 pag. te kunnen krijgen. Veel-al is 't eenwondiger, om in wat nimmer bestek iets persoonlijks te geven, doch vinde u thans ingewonnen het resultaat.

Met groeten van waardeering - Uw Dw.:-

George Keltmann R.

werk over dit onderwerp publiceren; hij verwijst naar eerdere “literair-critische studiën”. Het vermoeden lijkt gerechtvaardigd dat Kettmann hier refereert aan essays, hetzij gepubliceerd in *Stroomingen*, hetzij in *De branding*. Ook publiceert Kettmann hier de eerste twee delen van wat vermoedelijk een twaalfdelig werk had moeten worden: ‘Herakles’ twaalf taken’. De overige tien zijn nooit verschenen.

In 1927 schreef de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur een romanprijsvraag uit voor het jaar 1928. Van alle inzendingen zullen de twaalf beste worden uitgegeven in de serie ‘Nieuwe romans’ van de Wereldbibliotheek. Kettmann besluit mee te dingen en in een brief van 4 juni 1927 geeft hij te kennen dat hij voor 1 mei 1928 zijn roman *De glanzende draad der goden* zal hebben afgerond en in het bezit van de Maatschappij zal hebben gesteld.¹⁹ Bij deze romanprijsvraag was het de bedoeling dat de deelnemers onder een motto zouden meedingen. Kettmann kiest: *Malgré Tout*. Totdat zal blijken dat hij een der twaalf prijswinnaars is, zal hij met dit motto zijn brieven aan de Wereldbibliotheek ondertekenen.²⁰ Nadat het oorspronkelijke manuscript van de roman door de jury was geretourneerd omdat zij van mening was dat de roman niet sterk genoeg was geconstrueerd, en bovendien de gestelde omvang te boven ging, zond Kettmann een tweede versie in, die wel werd geaccepteerd. In zijn brief van 1 januari 1928 aan de Wereldbibliotheek geeft Kettmann twee titels: *De glanzende draad der goden* en *Kunstzij*.²¹ Hij laat de jury vrij er eentje te kiezen als de definitieve titel van de roman. Dat het de eerste titel is geworden, is derhalve eerder de keuze van de jury van de romanprijsvraag dan van Kettmann. In het najaar van 1928 verschijnt zijn eerste roman, in hetzelfde jaar nog door een tweede druk gevolgd.

Op 14 augustus 1923 was Kettmann in het huwelijk getreden met Adriana Theodora Maria (roepnaam: Jeanne) Schutze. Uit deze verbintenis worden twee kinderen geboren, een jongen en een meisje. In deze tijd werkt Kettmann bij zijn vader in de zaak, en daar hij is voorbestemd te zijner tijd deze zaak over te nemen, maakt hij een aantal internationale reizen. Zo bezoekt hij onder meer Manchester, Parijs en

¹⁹ Brief aan de Directie van de Wereldbibliotheek van 04-06-1927. NLMD, K 3662, B-1.

²⁰ De betekenis van dit motto dient letterlijk te worden genomen: *ondanks alles* heeft Kettmann zich aan de literatuur gewijd. In Kettmanns eigen woorden:

Sinds mijn jeugd verkeerde ik in het onzekere, schrijver of koopman te worden en deze *tweespalt* kreeg voor mij dwingend gestalte op het ogenblik dat de Wereldbibliotheek (Dr Nico v. Suchtelen) mijn roman uit de kunstzijde-industrie - “De glanzende draad der goden”, een roman-debuut - in een prijsvraag bekroonde en uitgaf. Niet enkel in dit feit, maar vooral in het gegeven vond ik een bevestiging, voortaan - hoe moeilijk het ook zou zijn - te moeten leven naar een kunstdienend beginsel.

(Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 3)

²¹ Brief aan de directie van de Wereldbibliotheek van 01-01-1928. NLMD, K 3662, B-1.

Kettmann, vermoedelijk in de periode 1928-1929.

Brussel.²² Kettmann wordt na zijn huwelijk door zijn vader bevorderd tot procuratiehouder. Het reizen naar de provincie is hiermee voor Kettmann beëindigd. Uit de correspondentie met de Wereldbibliotheek blijkt dat Kettmann in 1928 naar Amersfoort verhuist, waar hij tot medio 1930 woonachtig blijft.²³ Dan verhuist hij (zonder vrouw en kinderen) terug naar Amsterdam. Wat de reden van de eerste verhuizing is, blijft duister. Kettmanns terugkeer naar Amsterdam hangt samen met de ontbinding van zijn huwelijk met Jeanne Schutze op 15 april 1932.²⁴ Dit heeft tot gevolg dat Kettmann zijn ex-echtgenote en hun kinderen financiële bijstand moet verlenen, wat hem moeilijk afgaat. In februari 1931 raakt hij namelijk gebrouilleerd met zijn vader, die hem uit de zaak zet. De oorzaak van de brouille is gelegen in een verschil van mening tussen Kettmann en zijn vader waar het de toekomst van het bedrijf betreft. Senior wil zijn zoon in de verkoop, terwijl deze zich liever op het organisatorische vlak begeeft. Kettmann Jr. wilde blijkbaar niet opnieuw als een handelsreiziger voor zijn vader optreden. In een brief aan een van zijn zoons maakt hij melding van het feit dat hij voor zijn vader veel gereisd heeft, o.a. naar Goeree-Overflakkee en naar Ameland, zodat hij alle landstreken kent.²⁵ Hun beider meningsverschil zal zeker ook te maken hebben gehad met de moeilijke positie van het bedrijf in de economische crisis van het begin van de dertiger jaren. Vanaf november 1931 begint de firma te lijden onder de gevolgen van de depressie en binnen korte tijd gaat zij te gronde. Kettmann verliest hierdoor zijn bron van inkomsten. Zelf zegt hij dat dit moment in zijn leven van groot belang is geweest voor zijn verdere vorming:

Het [ouderlijk] huis werd verkocht - kortom, alles was weg. Ik was er mij van bewust, nu in het water te liggen en te moeten zwemmen, wilde ik niet verdrinken. [...] *Het bohémien-leven was begonnen.*²⁶

Op literair gebied ziet het er voor hem iets rooskleuriger uit. In 1930 verschijnt zijn tweede roman, *De vlam der steden* (samen met Ru le Cavelier geschreven) bij uitgeverij Van Kampen & Zoon, na te zijn geweigerd door de Wereldbibliotheek en nadat onderhandelingen met Querido op niets zijn uitgelopen. Hij publiceert in de tijdschriften *Leven en werken* en in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* en in jaargang 1930

²² Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 7.

²³ Brief aan de directie van de Wereldbibliotheek van 11-07-1928. NLMD, K 3662, B-1.

²⁴ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 7.

²⁵ Brief aan J.G. Kettmann van 13-08-1950. AK.

²⁶ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 8.

van het letterkundig jaarboek *Erts*. Ook komt in 1931 zijn derde roman, *Maan op het dak* uit bij Van Kampen & Zoon, nadat ook deze roman geweigerd was door de Wereldbibliotheek, aan wie Kettmann, sinds het verschijnen van zijn eerste roman in 1928, altijd het eerst zijn nieuwe manuscripten aanbood. Via een vriend, hoofdredacteur van *De Amersfoortsche courant*, is hij in staat in deze krant te publiceren. Het lijkt aannemelijk dat deze vriendschap dateert uit Kettmanns Amersfoortse tijd.

Het is in deze periode dat Kettmann zijn maatschappelijk engagement in de praktijk tracht te brengen. Op 16 november 1931 sluit hij zich aan bij de Fascistenbond "De Bezem". In een brief van 4 januari 1932 zegt hij dat hij enige maanden te voren fascist is geworden:

[...] feitelijk een soort zelfontdekking, daar natuurlijk ook voordien mijn denken al homogeen was met het fascisme, zonder dat ik mij hiervan sterk bewust was [...]²⁷

In 1949 zegt hij over deze tijd:

Al enige jaren had ik mij terloops georiënteerd bij meestal jonge mensen, behorend tot kleine fascistische partijtjes. Met politiek had ik me tot die tijd nooit bemoeid. Ik dacht gezond-nationaal, misschien wel conservatief en in elk geval met weinig respect voor de heren, die in de politiek aan de weg timmerden.²⁸

Als reden voor zijn toetreding tot de gelederen der NSB geeft hij dan op:

De "gemeenschap" (als volkseenheid) achtte ik de enige oplossing om te ontkomen aan het brutale "ik" van het kapitalisme en de even brutale "massa" van het collectivisme (staatsocialisme of communisme). Faalde ons werk, dan kwam onvermijdelijk òf het "ik", òf wel de "massa" aan de macht.²⁹

Later, waarschijnlijk eind 1952, begin 1953, geeft hij een andere reden voor zijn keuze voor het fascisme:

Bij mij [...] bestond het fascisme en het nationaalsocialisme vooral uit de strijd voor de oude cultuurwaarden, die met het liberalisme en het historisch materialisme waren teloor gegaan.³⁰

²⁷ Brief aan Fascistenbond "De Bezem" van 04-01-1932. RvO, Doc I-882, C-1.

²⁸ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 8.

²⁹ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 26-27.

³⁰ Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS*, p. 18-19. RvO, Doc I-882, N.

Er is meermalen in het verleden gesuggereerd dat bij sommigen met betrekking tot de keuze voor het fascisme of het nationaal-socialisme het begrip 'rancune' een rol heeft gespeeld. Dat dit tot op zekere hoogte op waarheid berust, blijkt bijvoorbeeld uit de levensloop van dr. T. Goedewaagen en mr. dr. R. van Genechten. Bij beiden staat het historisch vast dat een gevoel van miskenning een rol van belang heeft gespeeld waar het ging om de keuze voor het nationaal-socialisme. Ook Ter Braaks essay *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (1937) heeft in niet geringe mate bijgedragen tot deze beeldvorming. In het geval van Kettmann lijkt er echter geen reden voorhanden om rancune als (mee)beslissende factor een rol te laten spelen. Volgens eigen mededeling is hij zich in het najaar van 1931 bewust geworden van zijn fascistische opvattingen.³¹ Vlak daarna sloot hij zich aan bij de Fascistenbond "De Bezem" van Jan Baars. Wanneer men nu Kettmanns literaire en maatschappelijke positie in ogenschouw neemt zoals die medio 1931 was, ontvouwt zich het volgende beeld. Zijn eerste roman, *De glanzende draad der goden*, is in 1928 door de Wereldbibliotheek, toenertijd een gezaghebbende uitgeverij, bekroond en uitgegeven. In 1930 verschijnt zijn tweede roman, *De vlam der steden*. Op beide romans waren de kritieken welwillend tot goed - enkele negatieve kritieken uitgezonderd. Medio 1931 weet hij al dat in het najaar zijn derde roman, *Maan op het dak*, het licht zal zien. In 1930 is werk van hem opgenomen in *Leven en werken*, in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* en in het letterkundig jaarboek van dat jaar, *Eris*. Daarenboven heeft hij begin 1931 meegewerkt aan *Critisch bulletin*. Het lijkt mij niet dat op letterkundig gebied Kettmann enige reden zou kunnen hebben gehad zich verongelijkt te voelen - uit het overgeleverde archiefmateriaal blijkt dit ook niet. Wat betreft zijn maatschappelijke positie valt het volgende op te merken. Hij woont, zoals gezegd, sinds september 1930 van zijn echtgenote gescheiden en dit brengt zware financiële lasten met zich mee. Daar komt dan nog bij dat hij vanaf februari 1931 in onmin met zijn vader leeft, zodat zijn financiële positie dan nog ongemakkelijker wordt. Toch blijkt nergens uit het archiefmateriaal dat Kettmann zijn maatschappelijke positie koppelt aan zijn keuze voor het fascisme. Deze keuze lijkt, wat het verband met de maatschappelijke situatie betreft, veeleer samen te hangen met de sociale problematiek in het algemeen, met de optredende economische crisis, dan met zijn eigen, persoonlijke economische en sociale problemen. Ook wat dit betreft, lijkt het mij dus niet aannemelijk dat bij Kettmanns keuze voor het fascisme een rancuneus gevoel tegenover de maatschappij een rol gespeeld heeft. Zelfs al was er, zowel literair als maatschappelijk gezien, sprake van rancune, dan nog had de keuze voor het fascisme hem

³¹ Brief aan Fascistenbond "De Bezem" van 04-01-1932. RvO, Doc I-882, C-1.

geen enkel financieel of ander voordeel opgeleverd. Het meest waarschijnlijke, en meest aannemelijke op grond van het bewaard gebleven archiefmateriaal, is dat Kettmann zich tot het fascisme aangetrokken voelde omdat het goed aansloot bij zijn persoonlijkheidsstructuur. Bij de bespreking van zijn literaire werk zal dit nader aan de orde komen. De aantrekkingskracht die de NSB in de eerste helft van de jaren dertig op Kettmann - en niet alleen op hem! - uitoefende werd veroorzaakt door het jeugdige elan van de beweging, dat in schril contrast stond met de (volgens sommigen) ingeslapen gezapigheid van het Nederlandse kleinburgerdom. Het is dit positieve aspect van de vroege NSB geweest dat velen in de begintijd heeft verleid tot toetreding. Kettmann zegt hierover:

Omdat we toen zonder bedenken voor alles klaar stonden, niet vroegen naar gewin en leefden met een vlam in ons hart. Dat die tijd sfeer had, het lag - weet ik nu - alleen aan het licht dat wij er zelf in ontstaken: een geloof zoals ik het altijd, als dichter en goddank nooit in een zo klein-behuisd "voorbehoud" van partijman - heb horen dóorklinken in de poëzie van Henr. Roland Holst, de grootste dichteres in de afgelopen halve eeuw. Deze vlammeende roep om een wordende en dus nog ongekende maar profetisch geïdealiseerde gemeenschap is toen ook - al droegen we zwarte hemden in plaats van de rode muts der revolutie - ónze roep geweest.³²

In ieder geval is Kettmann met zijn keuze voor het fascisme een nieuwe fase in zijn leven binnengetreden.

3. 1932-1945

Deze derde periode in Kettmanns leven onderscheidt zich in een aantal facetten van de voorgaande twee. Achteraf gezien is het moeilijk, zeker bij zo gebrekkig overgeleverde bronnen als waarop deze biografische schets is gebaseerd, te bepalen of Kettmann in de jaren 1932-1945 wérkelijk veel actiever is geweest dan in de voorgaande jaren, of dat er simpelweg meer materiaal van en over hem bewaard is gebleven. In ieder geval wordt de indruk gewekt dat Kettmann zich pas na 1932 volop begint te ontplooiën.

Zoals vermeld, werd Kettmann op 16 november 1931 lid van de Fascistenbond "De Bezem", onder stamboeknummer 107 - hij behoorde dus tot de voortrekkers. Hij is echter niet lang lid gebleven; op 30 juni 1932 zegt hij zijn lidmaatschap al weer op.³³ In deze zeven-en-een-

³² Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 26.

³³ Brief aan Fascistenbond "De Bezem" van 30-06-1932. RvO, Doc I-882, C-1.

Amstel 102, Amsterdam. Kettmann woonde in het begin (1931-1932) hier alleen, later (1932-1934) met Margot Warnsinck. Situatie oktober 1986.

halve maand heeft hij publicitair niet stilgezeten. In *De bezem*, het weekblad van de fascistenbond, schrijft hij een aantal artikelen en enkele gedichten. De reden voor zijn kortstondige lidmaatschap van "De Bezem" ligt vermoedelijk in het gebrekkige organisatorische talent van de leiders van deze beweging. In een brief van 6 december 1932 maakt Kettmann hiervan melding en tegelijkertijd zegt hij dat de NSB (Nationaal-Socialistische Beweging van Nederland) en haar leider ir. A.A. Mussert juist op dit punt van de overige fascistische groeperingen verschillen.³⁴ Dit wordt bevestigd door het feit dat Kettmann op 30 juni 1932 de brief schrijft waarin hij zijn lidmaatschap van "De Bezem" opzegt, terwijl op 29 juni 1932 een scheuring in de gelederen van de fascistenbond plaats vond. In een op die datum gehouden algemene ledenvergadering werd besloten Alfred Haighton als lid te royeren en Jan Baars de eenhoofdige leiding op te dragen. Kettmann moest blijkbaar al vroeg niets hebben van de voortdurende ruzies en splitsingen die het fascisme in Nederland kenmerkten in deze periode.³⁵

Op maatschappelijk terrein gaat het nog altijd niet zo goed met hem. Hij is nog steeds financieel gebonden aan zijn vroegere echtgenote, en de kosten die dit met zich mee brengt, zijn nauwelijks op te brengen. In de overgeleverde briefwisseling is te lezen dat zijn ex-vrouw en hun kinderen zijn blijven wonen in Amersfoort en dat Kettmann in Amsterdam moeite heeft het hoofd boven water te houden.³⁶ Soms is hij gedwongen te eten in tehuizen voor daklozen, waar gratis, of tegen een geringe vergoeding, voedsel wordt verstrekt. In februari 1932 is de financiële nood zo hoog gestegen dat Kettmann bij zijn vriend J.G.A. (Jan) van Zijst te Leusden intrekt. Deze ondersteunt hem en zorgt voor een betrekking bij *De Amersfoortsche courant*. Zijn ex-vrouw verwijt hem in haar brieven dat hij geen werk zoekt, terwijl Kettmann als verontschuldiging aanvoert dat hij tracht een bestaan als schrijver op te bouwen. Een betrekking van acht uur per dag zou hem daartoe niet in staat stellen, meent hij. Toch accepteert hij in mei 1932 een hem aangeboden functie bij uitgeverij Strengtholt, waar Margot Warnsinck (zijn latere echtgenote) eveneens werkzaam was. Wellicht heeft zij als intermediair gefungeerd. In de maanden mei en juni 1932 draagt Kettmann een groot aantal artikelen bij aan zeer veel door Strengtholt uitgegeven tijdschriften. Enkele namen: *Revue der sporten*, *Ons Nederland*, *De kroniek*. Dit baantje belemmert hem echter in zijn vrijheid en wanneer

³⁴ Brief aan J.G.A. van Zijst van 06-12-1932. RvO, Doc I-882, J-1, en Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS*, p. 12. RvO, Doc I-882, N.

³⁵ Jonge, Anthonius Anne de. *Crisis en critiek der democratie: anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Assen, 1968, p. 132.

³⁶ RvO, Doc I-882, B.

Strengholt hem aan het eind van de tweemaandelijks proefperiode aanbiedt te blijven, wijst Kettmann dit van de hand.³⁷

Op 2 augustus 1932 meldt hij zich aan als lid van de NSB. Hij krijgt stamboeknummer 302 toegewezen, een zeer laag rangnummer, wat in NSB-kringen een psychologisch belangrijk punt is. Een laag nummer betekent immers dat men al lang lid van de beweging is en dit verschaft meer aanzien. Via prof. dr. J.L. Pierson Jr. en diens echtgenote, de schrijfster Ellen Forest - beiden waren kennissen van Kettmanns vriend Van Zijst -, kwam Kettmann in contact met Mussert.³⁸ Vrijwel onmiddellijk na zijn aanmelding als lid is Kettmann betrokken bij de voorbereidingen voor het laten verschijnen van een eigen weekblad van de NSB: *Volk en vaderland*. Zijn publicitaire activiteiten van de voorgaande jaren zullen hier de oorzaak van geweest zijn. Wanneer in januari 1933 het eerste nummer verschijnt van 'VoVa', zoals *Volk en vaderland* al snel genoemd wordt, is Kettmann de verantwoordelijke eindredacteur. De hierop volgende tijd zal hij bij dit weekblad betrokken blijven, in verschillende functies. Zo staat te lezen in *Volk en vaderland* van 29 april 1933 dat Kettmann zijn redacteurschap verruult voor een medewerkerschap. Als reden wordt de afstand tussen zijn woonplaats Amsterdam en Utrecht, de redactiezetel van het weekblad, genoemd. Deze afstand wordt als te groot ervaren, zodat Kettmanns betrokkenheid bij *Volk en vaderland* er onder lijdt. Op 1 oktober 1933 wordt hij echter opnieuw redacteur, welke functie hij echter op 3 februari 1934 wegens "drukke werkzaamheden" neer moet leggen. Op deze wijze zal hij in de volgende jaren steeds (nu eens in mindere, dan weer in meerdere mate) bij *Volk en vaderland* betrokken blijven. Deze betrokkenheid blijkt uit een zeer groot aantal artikelen, waarvan waarschijnlijk zeer vele niet zijn ondertekend, zodat Kettmanns auteurschap niet meer is vast te stellen. In de eerste jaren staan namelijk boven elk artikel de initialen van de desbetreffende redacteur vermeld (in Kettmanns geval "gkj"), maar deze gewoonte wordt al spoedig verlaten.

Behalve dat Kettmann zich op algemeen gebied binnen de NSB actief betoont, begeeft hij zich ook op nationaal-socialistisch letterkundig-publicitair terrein. Op 21 juli 1932 begint namelijk de uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer haar bestaan. In de begintijd zijn er drie vennoten: Kettmann, Margot Warnsinck en F.A.R. Smit. De laatstgenoemde, accountant en vriend van Kettmann, treedt per 1 maart 1937

³⁷ RvO, Doc I-882, B, en brief aan dr. P.H. Ritter Jr. van 05-07-1932. UBU, Archief-Ritter.

³⁸ MvJ, dossier-Kettmann. Prof. dr. Jan Lodewijk Pierson Jr. was als Japanoloog verbonden aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; zijn vrouw, Lucy Mary Pierson-Fransen, vertaalde onder haar pseudoniem Ellen Forest voor De Amsterdamsche Keurkamer een Italiaans boek over Mussolini.

Vignet van De Amsterdamsche Keurkamer

uit als vennoot.³⁹ In Kettmanns eigen woorden is het doel van de uitgeverij:

[...] het nationaal-socialisme als cultuurstroming mede op te vangen en te verbreiden, zoowel in uitgaven van uitgesproken fascistische strekking als werk van letterkundige waarde [...]⁴⁰

Behalve dit idealistische doel is er ook een aantal redenen van meer praktische aard aanwijsbaar. Zo heeft Kettmann sinds het ontslag uit de zaak van zijn vader in zeer behoeftige omstandigheden geleefd, wat mede in verband met zijn financiële verplichtingen tegenover zijn vrouw en hun kinderen, grote problemen tot gevolg had. Door met het oprichten van een eigen zaak het heft in eigen handen te nemen, hoopt hij deze financiële problemen beter het hoofd te kunnen bieden. Een derde reden wordt duidelijk uit de briefwisseling met zijn vriend Van Zijst (de hoofdredacteur van *De Amersfoortsche courant*). Kettmann blijkt het ideaal te koesteren de literatuur dichter bij het volk te brengen. Dit streven zal later, in de jaren 1940-1945, in verhevigde mate naar voren komen. In een aantal brieven zet hij uiteen dat het zijn bedoeling is in Amsterdam-Zuid, toentertijd een nieuwbouwwijk, een boekhandel annex uitgeverij annex leesbibliotheek te beginnen. Via deze constructie zou het mogelijk moeten zijn de mensen naar de boekwinkel te krijgen, waar hun de gelegenheid wordt geboden in alle rust te lezen en over het gelezene te discussiëren. Een vierde reden ten slotte komt eveneens naar voren uit deze correspondentie.⁴¹ Kett-

³⁹ Handelsregister Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam, dossier nr. 42301.

⁴⁰ Brief aan jhr. dr. C.G.S. Sandberg van 25-01-1937. RvO, Doc I-882, H-2.

⁴¹ RvO, Doc I-882, J.

mann geeft Van Zijst te kennen dat hij De Amsterdamsche Keurkamer heeft opgericht om te trachten de vaste uitgeverij voor de Nederlandse nationaal-socialisten te worden. Al in 1933 of 1934 is er sprake van de uitgave van de vertaling van Hitlers *Mein Kampf*⁴² en in 1933-1934 geeft zijn uitgeverij *De daad* uit, het weekblad van de kring Amsterdam van de NSB. Ook heet het dat Kettmanns uitgeverij in eerste instantie *Volk en vaderland* zou gaan uitgeven - Kettmann zegt hiervan:

“Volk en Vaderland werd in elkaar gezet (met telefoon, post- en gemeente-giro enz., alles gescheiden van onze uitgeverij) en toen ik in Utrecht onze eerste proeven kwam voorleggen, trok Mussert de zaak aan zich!”⁴³

Hoewel zoiets uit archiefonderzoek niet eenduidig is gebleken, lijkt het aannemelijk dat Kettmann heeft gehoopt De Amsterdamsche Keurkamer de positie te laten verwerven die later was weggelegd voor de NENASU (Nederlandsche Nationaal-Socialistische Uitgeverij), de uitgeverij van Mussert. Een vijfde reden ten slotte is van meer triviale aard: Kettmann wilde zijn eigen literaire werk gemakkelijker kunnen publiceren.⁴⁴

Margot Warnsinck kende Kettmann al in 1931, toen zij samen lid werden van “De Bezem” - Kettmann onder stamboeknummer 107, en Warnsinck onder nummer 106. Zij was schrijfster van meisjesboeken, en zowel onder haar eigen naam als onder haar pseudoniem Liesbet Storm heeft zij tussen 1932 en 1945 een aantal werken gepubliceerd. Haar boeken waren niet op de eerste plaats nationaal-socialistisch van karakter. Dat zij niet slechts volgens de nationaal-socialistische opvattingen schreef, blijkt uit het feit dat zij niet uitsluitend bij De Amsterdamsche Keurkamer publiceerde, maar ook bij andere, niet-nationaal-socialistische uitgeverijen.⁴⁵ Op 12 oktober 1932 treden George Kettmann Jr. en Margot Warnsinck in het huwelijk. Het echtpaar zal worden gezegend met vier zoons, geboren tussen 1939 en 1945.

Margot Warnsinck (geboren op 14 maart 1909) was afkomstig uit het Gelderse dorpje Brakel. Waarschijnlijk rond 1930 kwam zij naar Am-

⁴² Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 34.

⁴³ Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS*, p. 25. RvO, Doc I-882. N en Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 13.

⁴⁴ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 15.

⁴⁵ Van haar politieke activiteiten zal Kettmann later zeggen:
[...] mijn vrouw die [...] het tweede vrouwelijke lid [van de NSB] was, al heeft ze nooit enig werk in de NSB gedaan.
(Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 22).

Kettmann en Margot Warnsinck, vermoedelijk voorjaar 1941.

sterdam, vervuld van het ideaal schrijfster te worden. Reeds vanaf haar vroegste jeugd wilde ze dit, maar in het ouderlijke milieu werd deze wens niet serieus genomen.⁴⁶ Haar vader was de dorpsdokter en in zijn visie was schrijven geen bezigheid voor een vrouw. Ze had een secretaresse-opleiding genoten en kwam waarschijnlijk met Kettmann in contact toen deze een privé-secretaresse zocht. Zij voorzag in haar levensonderhoud door haar werk als secretaresse van uitgever A.J.G. Strengtholt en hield zich in haar vrije tijd bezig met het schrijven van meisjesboeken. Ook maakte zij zich verdienstelijk in de afdeling Amsterdam van Veilig Verkeer Nederland. Kettmann stimuleerde haar in haar streven naar zelfstandigheid en onafhankelijkheid, hoewel dit van zijn kant gepaard ging met een zekere mate van dubbelzinnigheid, als gevolg van zijn maatschappelijke opvattingen. Zo wenste hij dat ze ging schrijven, maar dit moest wel geschieden onder zijn begeleiding en stimulering.⁴⁷ Hoewel het nu natuurlijk moeilijk, zo niet onmogelijk, is vast te stellen wat de precieze aard van hun relatie is geweest, lijkt aannemelijk dat Kettmann ervoor gezorgd heeft dat Margot Warn-

⁴⁶ Vermoedelijk debuteerde zij op zeer jeugdige leeftijd in het tijdschrift *Eigen haard*. In het nummer van 29 mei 1926 staat namelijk de novelle 'De bloemen', van een zekere "M. Warnsinck". Dit verhaal vertoont stilistische reminiscenties met haar later proza. Toen het tijdschrift verscheen was zij zeventien jaar.

⁴⁷ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 18.

sinck de schrijfster is geworden die zij altijd graag had willen zijn.⁴⁸ Al met al raakt zij onder zijn krachtige en soms overheersende invloed. Pas na de Tweede Wereldoorlog zal zij trachten onder deze invloed uit te komen.

In juli 1933 maakten ze een reis per fiets naar Parijs. Er was wel geld genoeg om gerieflijker te reizen, maar dat was juist niet de bedoeling.⁴⁹ Het achterliggende doel van de reis was om aan te tonen dat jonge fascistten niet te beroerd waren om de moeilijkste weg te kiezen, wanneer het hun erom ging een doel te bereiken. Het woord “daad”, met al zijn afleidingen, vormde een zeer belangrijk deel van Kettmanns geestelijke bagage. Met deze moeizame reis werd een daad gesteld. Deze handelwijze is karakteristiek voor Kettmanns persoonlijkheid. In de zomer van 1939 bezoekt het echtpaar Frankrijk opnieuw. Ze houden een zomervakantie in Normandië.⁵⁰ Het is wellicht geen toeval dat dan het in Kettmanns ogen decadente Parijs⁵¹ niet wordt aangedaan, maar wel Normandië - streek vol mysterie, druïden, restanten van de invallen der Noormannen en overblijfselen van een oude Keltische cultuur.⁵²

Behalve op nationaal niveau is Kettmann ook op lokaal niveau actief voor de NSB. Hij wordt namelijk redacteur van *De daad*, het orgaan van de ‘Kring Amsterdam der Nationaal-Socialistische Beweging’. Van juli 1933 tot maart 1934 zal hij stukjes in *De daad* publiceren, onder meer onder het pseudoniem dat hij ook in *Volk en vaderland* gebruikt: Lange Pier. In januari of februari 1935 moet Kettmann zich voor de rechter verantwoorden in verband met een artikel in *De daad*. In dit artikel wordt de minister-president, dr. H. Colijn, beledigd. Ter rechtszitting blijkt echter dat Kettmann niet de auteur van het stukje is, maar dat hij als redacteur van het weekblad verantwoordelijk wordt gesteld. Hij wordt echter vrijgesproken.⁵³ Het pseudoniem ‘Lange Pier’ heeft hij voor het eerst gebruikt in zijn publikaties in *De bezem*.

⁴⁸ “Al vóór mijn huwelijk had ik mijn vrouw tot schrijven aangezet.” (Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 18).

⁴⁹ Informatie uit de briefwisseling tussen Kettmann en J.G.A. van Zijst. RvO, Doc I-882, J.

⁵⁰ Brief van Margot Warnsinck aan Uitgeverij Kluitman van 25-11-1939. RvO, Doc I-882, M-2.

⁵¹ In *Het erf aan zee* (p. 105) staat de volgende antisemitische passage, die duidelijk geeft wat Kettmann van Parijs dacht:

En ‘t moog’ Parijs zijn, dat heel Frankrijk kroont,
het maakt de trouw aan eigen grond te schand
met elken Jood en neger die er woont!

⁵² Vergelijk bijvoorbeeld wat Louis-Ferdinand Céline vond van deze streek. Ook hij was van mening dat het decadente Parijs een symbool van de verwekelijkte Latijnse cultuur was, terwijl Normandië en Bretagne de enige twee Franse bolwerken van Germaans verleden waren. Om zijn verbondenheid met dit gebied aan te tonen liet Céline dan ook niet na te benadrukken dat zijn familie oorspronkelijk uit deze streken stamde.

⁵³ *Volk en vaderland* van 9 februari 1935.

Stadsschouwburg Utrecht, 21 december 1933, tijdens de generale repetitie van De dag die komt. Links Jan C. de Vos Jr. (regisseur van het toneelstuk), rechts Kettmann.

In deze zelfde periode zal hij zijn enige opgevoerde drama schrijven: het toneelstuk *De dag die komt*. Op 22 december 1933 vindt te Utrecht de première van dit stuk plaats. Het wordt op de planken gezet door de toneelgroep *Fascio*, onder leiding van directeur Louis Felten. De regie is in handen van Jan C. de Vos Jr., die in de Tweede Wereldoorlog bekendheid zal genieten als de leider van het Gilde voor Dans en Theater - een van de zes gilden van de Nederlandsche Kultuurkamer. Hoewel het in *Volk en vaderland* en in *De daad* - uiteraard!⁵⁴ - goedkeurend wordt besproken, blijft het grote succes uit. Ondanks het feit dat het een stuk door NSB'ers voor NSB'ers was (hoewel niet alle spelers de beginselen van de NSB waren toegedaan), bleef de respons van het publiek gering. Na twee maanden werd de opvoering gestaakt. Onopgehelderd blijft waarom Kettmann de tekst van zijn toneelstuk niet heeft uitgegeven. Het (incomplete) typoscript is bewaard gebleven.⁵⁵ Door de leiding van de NSB werd het stuk overigens beschouwd als het eerste echte NSB-cultuurprodukt. Wanneer einde 1941 het *Nationaal-Socialistisch Jaarboek* 1942 verschijnt, staat op de pagina van 22 december de eerste opvoering van het stuk gememoreerd. Men vond het blijkbaar zeer geslaagd, ondanks de tegenvallende belangstelling van het publiek.⁵⁶

Ook blijft Kettmann actief bezig met zijn literaire carrière. Nadat in 1931 zijn derde roman, *Maan op het dak*, was verschenen bij Van Kampen & Zoon, heeft hij niet stilgezeten. Zijn vierde roman heette *Fabian* en in het najaar van 1931 heeft hij het manuscript ingezonden naar een internationale prijsvraag te Londen.⁵⁷ Waarschijnlijk tegen het einde van 1931 heeft Kettmann het manuscript aangeboden aan de Wereldbibliotheek. In een brief van 30 januari 1932 komt echter het teleurstellende antwoord: "In dezen vorm is Uw roman 'FABIAN' voor ons niet te aanvaarden".⁵⁸ Ondanks dat Kettmann aanbiedt de roman te herzien en eventueel in te korten, geeft de Wereldbibliotheek te kennen weinig in een uitgave te zien. *Fabian* zal nooit verschijnen.⁵⁹

⁵⁴ Wellicht was Kettmann zelf de anonieme recensent.

⁵⁵ RvO, Doc I-882, P.

⁵⁶ De eerste (en tot nu toe enige) beschouwing die aan dit toneelstuk en de receptie ervan werd gewijd is 'Fascio, een fascistisch fiasco', van Ad van der Logt (*Tijdschrift voor theaterwetenschap* 5 (1986-1987) 19 [voorjaar 1987], p. 4-17).

⁵⁷ Brief aan Jeanne Schutze van 01-09-1931. RvO, Doc I-882, B.

⁵⁸ Brief van de directie van de Wereldbibliotheek van 30-01-1932. NLMD, K 3662, B-2b.

⁵⁹ De eerste vier hoofdstukken van de roman zijn bewaard gebleven (RvO, Doc I-882, O). Wellicht is er, behalve het feit dat de roman niet werd geaccepteerd door de Wereldbibliotheek omdat het literair gehalte vermoedelijk niet voldoende was, nog een reden die verschijning verhinderde. In 1931 was er namelijk al een roman met de titel *Fabian* verschenen, van de hand van Erich Kästner. Het lijkt een toeval te zijn, daar beide werken behalve de titel niets gemeen hebben. Is Kästners werk een satire op het leven in Berlijn omstreeks 1930, Kettmanns roman is een idealistisch betoog over een fictief land, Bondua, en vol van hooggespannen verwachtingen betreffende de Volkenbond. Beide romans hebben dus wel het contemporaine aspect gemeen.

Ook schrijft Kettmann in deze tijd novellen, waarvan er enkele worden opgenomen in diverse tijdschriften. De niet teruggevonden novelle 'De werkloozen' stuurt hij naar *Forum* die haar echter weigert.⁶⁰ Tevens heeft hij in december 1931 een gedicht naar *Forum* gestuurd, dat eveneens geweigerd werd.⁶¹ Dat hij weer is begonnen met dichten is opvallend. Zijn laatste gedicht verscheen in 1920 in *Het getij* en daarna heeft hij zich tot het proza beperkt. Wanneer hij zich in 1924 aanmeldt als medewerker aan *De vrije bladen* zegt hij zich bezig te willen houden met het proza⁶²; wanneer hij Herman Robbers in 1932 een novelle ter publikatie in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* zendt, zegt hij:

Slechts uiterst zelden schrijf ik verzen; ik voel intuïtief mijn kracht meer in het proza tot uitdrukking komen.⁶³

Zijn eerste gepubliceerde vers na 1920 verschijnt pas in 1930. Opvallend is nu dat juist in zijn nationaal-socialistische literaire werk het gedicht een centrale plaats inneemt. Na 1932 heeft Kettmann vrijwel geen fictioneel proza meer geschreven; in ieder geval in vergelijking tot zijn poëzie een geringe hoeveelheid. Dat tijdgebrek een rol speelde - Kettmann was vanaf 1933 immers zowel uitgever als journalist - blijkt uit:

Was het wonder dat ik, die romanschrijver had willen zijn, niet meer de kracht kon opbrengen, nog in proza mijn diepste gemoedsleven uit te beelden? [...] De tijd was te verwarrend en te vermoeiend om iets anders te kunnen voortbrengen [...] dan een gedicht [...] waarmee ik mij als dichter rechtvaardigde.⁶⁴

In 1931 stelt Kettmann zich in verbinding met dr. P.H. Ritter Jr., destijds de bekendste radioliteratuurcriticus. De bekendheid van deze man was zó groot, dat er in Nederland bijna niemand van veertig jaar en ouder is, die zich zijn aparte stemgeluid niet kan herinneren. Zijn zondagse boekenhalfluur genoot wijd en zijd grote faam. Behalve dat Ritter zelf voor de microfoon sprak, liet hij af en toe gastsprekers optreden.⁶⁵ Kettmann vraagt Ritter nu of deze hem een keer wil laten optreden. Kettmann stelt voor een 'moderne roman' te bespreken. Daar

⁶⁰ Brief aan de redactie van *Forum* van 25-02-1932. NLMD, K 3662, B-1.

⁶¹ Brief van Everard Bouws van 07-01-1932. NLMD, K 3662, B-2b.

⁶² Brief aan de redactie van *De vrije bladen* van 29-10-1924. NLMD, K 3662, B-1.

⁶³ Brief aan Herman Robbers van 21-03-1932. NLMD, K 3662, B-1.

⁶⁴ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 23-24.

⁶⁵ Zie *Al wat in boeken steekt: dertig jaar radiowerk van dr. P.H. Ritter jr. bij de AVRO, een boek in documenten*; samengest. door Jan J. van Herpen. Zutphen, 1982.

het boekbespreken voor de AVRO-radio een geliefde bezigheid is, duurt het tot juni 1932 eer Kettmann aan de beurt is. Ritter laat hem de roman *Plasland* van Kees van Bruggen bespreken. Kettmann is niet tevreden met dit werk - hij vindt het een zwakke roman - en hij geeft te kennen dat hij veel liever zijn eigen roman *De vlam der steden* bespreekt. Hiervoor voelt Ritter begrijpelijkerwijs weinig. Ondanks Kettmanns aanvankelijke afkeer van het werk van Van Bruggen levert hij blijkbaar een aanvaardbare prestatie af, want Ritter betuigt hem zijn tevredenheid. Het laatste contact tussen Kettmann en Ritter dateert van september 1932, wanneer Ritter hem feliciteert met zijn voorgenomen huwelijk. In december 1934 schrijft Kettmann zijn laatste brief aan Ritter, waarin hij verzoekt nog eens in aanmerking te komen voor een 'Boekenhalfluur' voor de AVRO-radio. Ritter antwoordt niet. Wellicht is hem duidelijk geworden dat beider politieke opvattingen te zeer uiteen liepen.⁶⁶

In de jaren die nu volgen, de tweede helft van de jaren dertig, staat Kettmanns literaire activiteit geheel in het teken van het nationaal-socialisme. Het is met recht strijdpoezie en -proza, en alleen daardoor al (afgezien van de verwerpelijke morele achtergrond - zo ontstaan in deze jaren ook Kettmanns eerste antisemitische gedichten) voor de lezer van vandaag nauwelijks meer genietbaar. Zijn eigen literaire productie is slechts een van de drie poten waarop Kettmanns bezigheden rusten. De andere twee zijn het werk voor De Amsterdamsche Keurkamer en het werk voor de NSB. Om met het laatste te beginnen, zijn bezigheden voor de NSB zijn menigvuldig, hoewel uitsluitend publicitair van aard. Kettmann heeft, voor zover bekend, nimmer enige politieke positie bekleed. Hij beleed zijn idealen slechts in geschrifte. Zo heeft hij tot aan het moment van zijn royerering in 1942 als NSB-lid meegewerkt aan *Volk en vaderland*, hij publiceerde in nationaal-socialistische periodieken als *Nieuw-Nederland*, *De wolfsangel*, *Ontwakend volk*, *Nederland* en *De nieuwe gids* - het oude tijdschrift van de Tachtiger Willem Kloos, dat na zijn dood mede dank zij de bereidwillige medewerking van Kloos' echtgenote Jeanne Reyneke van Stuwe in handen was gekomen van de fascist en virulente antisemiet Alfred Haigh-ton. Ook droeg hij zijn eigen gedichten voor op NSB-vormingsbijeenkomsten. Zo blijkt uit zijn correspondentie dat hij op 1 maart 1941 op een kernvormingsbijeenkomst te Utrecht verzen voordroeg, na hiervoor door Rost van Tonningen te zijn uitgenodigd.⁶⁷ Een laatste activiteit die hij voor de NSB verrichtte was het bezoeken van gelijkgezinden in Vlaanderen. Zo bezocht hij meermalen de jaarlijkse IJzerbedevaart te Diksmuiden en overige Vlaams-nationalistische hoogtijdagen. Veelal leidden deze bezoeken tot artikelen in *Volk en vaderland* en an-

⁶⁶ Informatie uit UBU, Archief-Ritter.

⁶⁷ RvO, Doc I-882, C-2.

De Leider in gesprek met Kettmann.

Kettmann en Mussert (uit: De hagespraak: geïllustreerd gedenkboek ter herinnering aan de 1e nationale hagespraak der N.S.B., gehouden te Lunteren op 1 juni 1936. Kortenhoeft, Hobera, 1936).

dere periodieken. Zelf zegt Kettmann dat hij in de tweede helft van de jaren dertig veelvuldig in Vlaanderen de NSB vertegenwoordigde. Hij noemt bezoeken aan Kester, Aalst, Gent, Brugge en Brussel, waar hij een bezoek bracht aan Léon Degrelle, de leider van Rex, de Waalse fascistisch-georiënteerde beweging.⁶⁸ Ook onderhield hij contacten met de nationaal-socialistische Vlaamse letterkundigen Wies Moens en Ferdinand Vercnocke.⁶⁹

Zijn bezigheden voor zijn uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer liepen voor een groot deel parallel met zijn overige nationaal-socialistische activiteiten. Zo had de NENASU, (de uitgeversmaatschappij van de NSB) van vrijwel alle uitgaven van De Amsterdamsche Keurkamer exemplaren in depot. In advertenties werd de lezer opgeroepen Kettmanns uitgaven te bestellen bij de NENASU. Dat het niet al te best ging met de uitgeverij, blijkt uit Kettmanns opmerking:

⁶⁸ Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS*, p. 29. RvO, Doc 1-882, N.

⁶⁹ MvJ, dossier-Kettmann.

Kettmann in NSB-tenue, omstreeks 1935.

Politieke geschriften gingen matig, soms zelfs bedroevend. NSB-leden behoorden meestal niet tot een boekenlezend publiek en waren vaak niet “rijp” voor iets wat hoger lag dan de actuele kost in “Volk en Vaderland”.⁷⁰

De uitgaven van De Amsterdamsche Keurkamer vertoonden in toenemende mate, naarmate de jaren verstreken, een radicaliserende tendens. Een verschijnsel, eigen aan vrijwel elke revolutionaire beweging - en zo zag de NSB zichzelf.⁷¹ Zowel in Kettmanns eigen werk als in werk van anderen die bij De Amsterdamsche Keurkamer publiceerden, nam na 1935-1936 het bedenkelijke antisemitische element in kracht toe. Kettmann trachtte het aantal literaire uitgaven van zijn uitgeverij te laten toenemen, door nieuwe auteurs aan zijn fonds toe te voegen. In 1936 verscheen de verzamelbundel *Ochtend-appel*, met daarin bijdragen van onder meer Flor. Berge, Jan Hoogensteijn, Marcel van de Velde en Ferdinand Verhocke. Ook zette Kettmann in 1936 een nieuwe proza-reeks op, getiteld *De Dietsche tuin*. Van Emile Buysse verscheen in 1936 de novelle *Parade in den herfstnacht*, van Rob Delsing in 1937 *Tinuske en het verbod* en van Kees Faber verscheen in deze reeks in 1939 *Katrien*. In 1938 voegde hij de uit de kringen rond Zwart Front afkomstige Steven Barends⁷² toe aan zijn uitgeversfonds. In datzelfde jaar verscheen van Barends de dichtbundel *Viva la muerte!* en in het volgende jaar verscheen diens vertaling van Hitlers *Mein Kampf*. Deze vertaling is vermoedelijk een van de commercieel grootste successen van De Amsterdamsche Keurkamer geweest. In de jaren 1940-1945 werden er 100.000 exemplaren van verkocht.⁷³ In 1944 verschenen Barends' laatste publikaties bij De Am-

⁷⁰ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 18.

⁷¹ Kettmanns eigen radicalisering gedurende de tweede helft van de jaren dertig wordt door hemzelf als volgt verwoord:

Met Meuldijk vormde ik als het ware in de NSB een “linkervleugel”, zonder dat die term ooit werd gebezigd; het was eerder een gevoelsaangelegenheid.

(Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 28).

⁷² Wiens ware naam Samuel Barends (geboren te Delfzijl, 9 september 1915) luidde. De naam “Steven Barends” dient als een pseudoniem te worden beschouwd, net als zijn andere ‘nom de plume’, “Dum-Dum”. Informatie afkomstig van Gerard Groeneveld te Rotterdam.

⁷³ Zie Huberts, W.S. ‘De Amsterdamsche Keurkamer’, in: *De Nieuwe Orde en de Nederlandse letterkunde 1940-1945* [...]; samengest. door Jan Jaap Kelder, met medew. van Frank van den Bogaard, Marja Geesink en Willem Huberts. 's-Gravenhage, 1985, p. 43, en Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 6, 1e helft: juli '42-mei '43. [Wetenschappelijke editie]. 's-Gravenhage, 1975, p. 476. De genoemde oplage van 100.000 exemplaren betekent echter niet dat de Nederlandse bevolking dit boek in zulk een groten getale heeft aangeschaft. In het fotoboek van Erik So-

sterdamsche Keurkamer; de dichtbundels *Bitter brood* en *Hart, mijn hart*.

Wat Kettmanns derde soort activiteiten betreft: zijn eigen literaire werk, valt op te merken dat hij nu in zijn actiefste periode aanbeland is. Toch heeft 'actief' hier een speciale betekenis. Het wil niet noodzakelijkerwijs inhouden dat Kettmann in deze jaren meer schreef dan in de voorgaande, maar het zegt veeleer dat hij nu volop de gelegenheid kreeg tot publiceren. Binnen de Nederlandse nationaal-socialistische gemeenschap was hij namelijk zonder concurrentie de auteur/dichter bij uitstek, zodat alles wat uit zijn pen vloeide, zonder moeite in organen die in mindere of meerdere mate met de NSB verbonden waren, kon worden opgenomen. Verder was hij in de gelegenheid zijn eigen literaire werk bij zijn uitgeverij onder te brengen. Zo verscheen in 1935 bij De Amsterdamsche Keurkamer zijn eerste verzenbundel, *De jonge leeuw*. In 1938 liet hij *Het erf aan zee* het licht zien, een tweede bundeling van gedichten. Vrijwel elk gedicht uit deze beide bundels is voorgepubliceerd in nationaal-socialistische periodieken, met name in *Volk en vaderland*. In de tweede helft van de jaren dertig bezocht Kettmann behalve Vlaanderen, ook éénmaal Duitsland. Op de Lüneburgerheide werd regelmatig een 'Dichtertagung' gehouden en in 1937 of in 1938 was Kettmann er aanwezig. In "een kring van platduitse dichters en enkele Vlamingen, zoals Dr. De Pillecyn" droeg Kettmann zijn gedichten voor en "woord voor woord" werd hij verstaan.⁷⁴

Dan wordt het mei 1940. Of Kettmann is geïnterneerd door de Nederlandse overheid, zoals zoveel prominente nationaal-socialisten, is niet meer te achterhalen. Zelf geeft hij hierover tegenstrijdige verklaringen. Zo zegt hij in een soort van autobiografie in het tijdschrift *De misthoorn* van 1 augustus 1942 dat hij wel tot de groep van gearresteerden en geïnterneerden behoort heeft, terwijl hij in een tweetal geschriften (uit 1949 en uit de eerste helft van de jaren vijftig) het tegenovergestelde beweert. Kettmann geeft te kennen de komst van de Duitsers positief te waarderen:

mers, getiteld "Vrijgegeven door de Duitse censuur": fotograaf in dienst van de bezetter (Amsterdam, 1986), is namelijk op p. 131 te zien hoe elk lid van het op 26 juli 1941 naar het Oostfront vertrekkende Vrijwilligerslegioen een exemplaar van de vertaling van *Mein Kampf* krijgt uitgereikt. Daar er geen reden is om aan te nemen dat dit soort acties beperkt zijn gebleven tot dit Vrijwilligerslegioen, mag worden aangenomen dat de vertaling vaker is uitgereikt aan Nederlanders die zich verdienstelijk maakten voor de bezetter. Deze, voor Kettmann natuurlijk zeer aangename bron van inkomsten, zou een verklaring voor de hoge oplagecijfers van *Mijn Kamp* kunnen zijn.

⁷⁴ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 36.

Tegelijk echter bezielde mij de gedachte, dat nu in Nederland de ogen zouden opengaan voor de werkelijkheid: géén verhongerde, onder een knoet-regiem levende Duitsers, aangevoerd door barbaren - géén andersvijanden, maar bezielde die voor Europa een nieuwe tijd zouden inluiden.⁷⁵

Van de positie der NSB in de veranderde omstandigheden merkt hij op:

Er waren, naar mijn overtuiging, maar twee wegen die voor de NSB openstonden: of uit "force majeure" de beweging sluiten, of zich onvoorwaardelijk solidair verklaren met hen die ons uit de handen van de (god-dank gevluichte) Londense heren hadden gered.⁷⁶

Deze opvatting bergt reeds de kiem voor Kettmanns latere politieke radicalisering in zich: hij staat niet achter Musserts houding van het compromis met de bezetters, maar kiest "onvoorwaardelijk" voor de Duitsers. De steeds toenemende wrijving tussen Mussert en Kettmann, die op den duur zal leiden tot Kettmanns afscheid van *Volk en vaderland*, vindt (behalve het reeds eerder aan de orde gekomen financiële aspect) zijn oorzaak in de politieke koers van de NSB in die dagen. Kettmann is het met deze koers volstrekt oneens:

Bevangen in het "staatsse" denken, waaruit hij [Mussert - WSH] een Diets Imperium zag oprijzen, verzette alleen reeds zijn ijdelheid zich tegen de "volkse" ideologie, die de vrijheid in het individu zèlf en de macht in het metafysische verankerde. Dat volkse was m.i. onvervreemdbaar, m.a.w. de kracht van onze eigen overtuiging zou elke poging tot verslaving teniet doen. Mussert dachtte echter het "volkse" als het hellend vlak naar inlijving.⁷⁷

Hij maakt van de veranderde situatie gebruik door zijn cultuuropvattingen enige publicitaire kracht bij te zetten. In *Volk en vaderland* van 16 en 30 augustus 1940 publiceert hij twee artikelen die later, samengevoegd onder de titel *Om de nieuwe cultuur*, bij De Amsterdamsche Keurkamer zullen verschijnen. Hierin zet hij zijn opvattingen uiteen en geeft hij te kennen hoe in zijn ogen de nieuwe cultuur er uit zal dienen te zien:

⁷⁵ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 44.

⁷⁶ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 44.

⁷⁷ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 52.

Nationaal-socialisten ontkennen het bestaan van een cultuur, die geen volkscultuur is. Vandaar dan ook, dat het ten opzichte van onze jeugd tot een der allereerste plichten behoort, haar te doordringen van de gemeenschappelijke waarden, de drie bronnen, vereenigd tot één groote bron van het leven zelf, waaruit wij eenmaal als Geuzenvolk de bezielende kracht hebben geput, vrij en vroom onszelf te zijn. Alleen zulk een cultuur zullen zij kunnen verstaan. Zij worstelt als elke andere met de stof, met den nieuwen stijl, die vorm en inhoud tegelijk is, maar altijd en overal is deze cultuur ontsprongen aan de werkelijkheid der arbeidsgemeenschap; om ook daarin weer haar aandacht en dus haar volle rechtvaardiging te vinden. (p. 16-17)

Met ingang van 1 januari 1941 wordt hij opgenomen in de redactie van *De nieuwe gids*, eens het tijdschrift van Willem Kloos, maar nu in handen van Alfred Haighton, die Kettmann heeft uitgenodigd in de redactie plaats te nemen.⁷⁸ Hieruit blijkt onder meer de voortgang van Kettmanns radicalisering. Ook zakelijk zal Kettmann aan *De nieuwe gids* verbonden worden. De Amsterdamsche Keurkamer geeft een tijdlang *De nieuwe gids* uit, vermoedelijk mede omdat Kettmann goede relaties ten departemente heeft, zodat een ongestoorde papierlevering gegarandeerd is.⁷⁹ Medio 1942 treedt hij uit de redactie van het tijdschrift. Hij bleek teleurgesteld te zijn door het feit dat de redactie naar zijn zin niet principieel genoeg naar buiten kon treden. In het mei- en augustusnummer van 1941 publiceert Kettmann een tweetal essays over cultuur en kunstkritiek. Zo langzamerhand ontwikkelt hij zich tot een van de bekendste NSB-cultuurcritici. Een gevolg van zijn toenemende bekendheid is een voor het Opvoedersgilde, district Amsterdam, gehouden lezing, met de titel 'De grondslagen der volksche literatuur'. Deze lezing vond plaats in het Muzieklyceum.⁸⁰ Het nationaal-socialistische toneelgezelschap 'De voortrekkers' vraagt hem in 1941 een toneelstuk te schrijven.⁸¹ De perswereld zou er het onderwerp van vormen. Het is echter nooit verder gekomen dan wat vage plannen. Een ander gevolg van zijn groeiende bekendheid is zijn reis naar Duitsland in januari 1941. Mussert is door Himmler uitgenodigd op bezoek in Duitsland te komen - waarbij onder meer het concentratiekamp Dachau wordt bezocht. Het doel van Himmler is om Mussert warm te maken voor de SS.⁸² Terzelfdertijd is Kettmann eveneens op

⁷⁸ Brief aan Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe van 31-12-1940. NLMD, K 3662, B-1. Zie ook: *De oude heer in Den Haag: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Willem en Jeanne Kloos (1916-1949)*; bezorgd en van aant. voorz. door Jan J. van Herpen, met een nawoord door Harry G.M. Prick. Utrecht, 1986, p. 179-202.

⁷⁹ Informatie afkomstig uit het Archief-Meijer, RNB.

⁸⁰ RvO, Doc I-882, P.

⁸¹ RvO, Doc I-882, E.

⁸² *De SS in Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945*; ingel. en uitgeg. door N.K.C.A. in 't Veld. 's-Gravenhage, 1976, p. 323-324.

bezoek in Duitsland. Of er tussen beide bezoeken een verband bestaat, is niet bekend.⁸³ Vermoedelijk heeft Kettmann in Berlijn, waar hij op uitnodiging van Goebbels vertoefde⁸⁴, gesproken over de verspreiding van de nieuwe cultuur. In dit licht moeten dan ook zijn pogingen worden gezien om vanaf 1941 met kracht de nieuwe culturele orde te propageren. Aan een vriend zegt Kettmann dat hij de reis naar Duitsland ondernam om de Nederlandse cultuur in Duitsland een grotere bekendheid te verschaffen.⁸⁵ Terug in Nederland voegt hij nieuwe, de nationaal-socialistische beginselen toegedane, schrijvers toe aan zijn uitgeverfonds. Enkele namen zijn Martien Beversluis,

Interieur Prinsengracht 993, Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer (uit: Keurjaarboek 1932-1942).

⁸³ Beide bezoeken zijn te plaatsen temidden van de vele activiteiten die door de Duitsers in de beginjaren van de Tweede Wereldoorlog zijn ontplooid om Nederlanders (nationaal-socialist of niet) te paaien voor de Nieuwe Orde. Het was de bedoeling dat Mussert akkoord zou gaan met de instelling van een Nederlandse SS, terwijl Kettmanns bezoek in het kader staat van de nazificering van de Nederlandse letteren. In ditzelfde verband moeten ook de bezoeken van Nederlandse auteurs aan Duitse schrijverscongressen worden gezien.

⁸⁴ Brief van Margot Warnsinck aan Alfred Haighton van 18-01-1941. RNB, Archief-Haighton, 3087.

⁸⁵ Brief aan Ed Kools van 30-01-1941. RvO, Doc I-882, E.

A.J.H.A. Wensink (die vlak voor en in de Tweede Wereldoorlog onder de pseudoniemen George de Sévooy en Johan Ponteyne publiceerde en die na 1945 het pseudoniem Willem Enzinck aannam⁸⁶), E.G. van Bolhuis en G. P. Smis (die overigens onder zijn pseudoniem 'De Jordanner' bekendheid genoot als radiospreker). Een auteur die, zoals al gebleken is, reeds sedert 1938 aan De Amsterdamsche Keurkamer was verbonden, was Steven Barends. Uit Kettmanns correspondentie met Barends blijkt dat zij vanaf 1938 hebben samengewerkt in hun streven een nationaal-socialistische letterkunde op poten te zetten in Nederland.⁸⁷ In zijn publikaties keert Kettmann zich nu met kracht tegen de vertegenwoordigers van de in zijn ogen verderfelijke intellectualistische letterkunde uit de jaren dertig. Schrijvers tegen wie hij zich zowel in het openbaar als in zijn correspondentie richt, zijn onder meer Simon Vestdijk⁸⁸ (als vertegenwoordiger van de *Forum*-groep - dat Kettmann juist Vestdijk neemt is niet zo verwonderlijk: de beide *Forum*-representanten bij uitstek, Ter Braak en Du Perron waren sinds mei 1940 immers verdwenen - de een door zelfmoord, de ander als gevolg van een hartaanval), Ed. Hoornik (als vertegenwoordiger van de *Criterium*-groep) en Henri Bruning. Hoewel deze laatste de beginselen van de Nieuwe Orde is toegedaan, meent Kettmann dat Bruning niet begrijpt wat het wezen van de nationaal-socialistische letterkunde inhoudt. Hij is van mening dat Bruning, dankzij zijn functie bij het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, de mensen van *Criterium* (Han G. Hoekstra, Ed. Hoornik en L.Th. Lehmann) protegeert.⁸⁹ Dit verschil van mening met Bruning zal in begin 1942 leiden tot een vinnige polemiek in het nationaal-socialistische weekblad *De waag*, met Simon Vestdijk als lijdend voorwerp.

In 1942 komt een eind aan zijn vooraanstaande positie op literair gebied. Op 28 maart meldt hij zich aan bij de Nederlandsche Kultuurkamer - voor hem een vanzelfsprekendheid, want hij had zich al maan-

⁸⁶ Bewijs hiervoor werd verkregen na raadpleging van de registers van de Burgerlijke Stand van Wensinks huidige woonplaats. Brief Gemeente Oostburg aan ondergetekende van 23-05-1985.

⁸⁷ Briefwisseling aanwezig in Dossier-De Amsterdamsche Keurkamer. RvO, U 25 C.

⁸⁸ Over Vestdijk vertelt Kettmann in zijn autobiografie *Op zoek naar een haven* het volgende verhaal:

Toen er voor het vak Letteren in de fameuze Kultuurkamer geen passende primus kon worden gevonden, toog Vestdijk met de hoed in de hand naar Canossa, om zich hiervoor bij het departement aan te bieden. Ik maakte toen zoveel rumoer, dat Goedewaagen van het plan afzag, niet zozeer omdat hij Utrecht vreesde - meer dan eens zat hij Mussert dwars - maar omdat mijn letterkundig oordeel bij hem meetelde.

(p. 47-48)

Er is geen enkele bron die dit verhaal bevestigt - integendeel! - zodat het waarheidsgehalte van Kettmanns autobiografie hier zeer gering is.

⁸⁹ Brief aan Alfred Haighton van 19-06-1941. RNB, Archief-Haighton, 3087.

den tevoren als lid aangemeld bij het Letterengilde, zoals hij in zijn aanmeldingsbrief vermeldt.⁹⁰ Ondanks een officiële uitnodiging van Goedewaagen zal Kettmann de plechtige opening van de Nederlandse Kultuurkamer op 30 mei 1942 niet bijwonen. Per brief verontschuldigt hij zich bij Goedewaagen wegens verplichtingen elders in den lande:

Intusschen hoop ik van harte, dat U er in zult slagen, degenen die zich nu gedeeltelijk onder dwang hebben moeten melden, tot een werkelijk volksche gerichtheid te bezielen en dat de Kultuurkamer voor de toekomst zal mogen beantwoorden aan haar doel: de bloem van het volk te zijn.⁹¹

Ook verschijnt in dit jaar zijn poëziebundel *Jong groen om den helm* (een verzameling 'oorlogsgedichten'). Vervolgens verschijnt dan het zeer prestigieus uitgegeven *Keurjaarboek 1932-1942*, dat een weerslag geeft van de activiteiten van De Amsterdamsche Keurkamer in het afgelopen decennium. Deze uitgave was tevens bedoeld als reclame voor De Amsterdamsche Keurkamer. Er werd in de Amsterdamse Apollohal een groot feest gegeven, waar onder meer werd beklonken dat Kettmanns uitgeverij in het vervolg de enige nationaal-socialistische uitgeverij zou zijn die Nederlandse literatuur in haar fonds zou voeren:

Rein vHouten, de SS-uitgever met "Storm", "Hamer" enz. en "Verwalter" van Em. Querido, Leopold's enz., kende mijn *specialiteit*: ik was letterkundige en groepeerde dus vooral artiesten in ons fonds. Dat hij op de duur het gehele kunstterrein aan mij wilde laten, bewees hij, door alvast de schrijver Jan van de Made, wiens roman "Tijl Uilenspiegels terugkeer" nog is afgekomen, "over te doen". Er bestond in de SS begrip voor "ongeschreven wetten" bij iemand die zich jarenlang op iets had toegelegd en nu liefst de groep om zich heen sluitend wilde maken.^{91a}

Dankzij zijn goede connecties in Duitsland is er zelfs nog even sprake van dat Hitler een voorwoord tot het boek zal schrijven, maar dit komt er toch niet van.⁹² Dat het niet Mussert, maar Goedewaagen is die het voorwoord uiteindelijk voor zijn rekening zal nemen, mag als een on-

⁹⁰ Brief aan de Nederlandsche Kultuurkamer van 28-03-1942. RvO, Doc I-882, C-4.

⁹¹ MvJ, dossier-Kettmann.

^{91a} Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 57.

⁹² RvO, Doc I-882, K-1.

gunstig voorteken worden beschouwd.⁹³ In september 1942 gebeurt dan, wat Kettmann van het toneel in Nederland zal laten verdwijnen: de Misthoornaffaire. Deze zaak hangt ten nauwste samen met de positie van de NSB in Nederland, zodat het nodig is hieraan wat meer aandacht te besteden. Ruim tien jaar later zal Kettmann in de gevangenis een lang essay schrijven, getiteld *De tweespalt tussen NSB en SS* - een uitstekend gekozen titel, omdat hij precies aangeeft wat de diepere oorzaak van de Misthoornaffaire is geweest.

Er bestonden, eigenlijk al sinds het verschijnen in november 1936 van het dagblad van de NSB, *Het nationale dagblad*, twee stromingen in het Nederlandse nationaal-socialistische kamp. De ene stroming wilde dat Nederland een eigen, onafhankelijke plaats zou verkrijgen in het onder leiding van Hitler-Duitsland ontstane nieuwe Europa, terwijl de andere stroming, als logisch en natuurlijk uitvloeisel van de ideologie van het Derde Rijk, een uiteindelijk opgaan van Nederland in het Groot-Germaanse Rijk bepleitte. Dat beide gedachten principieel onverzoenlijk zijn, zal duidelijk zijn. Wat was nu Kettmanns houding in deze zaak? Zoals zoveel Nederlandse nationaal-socialisten maakte hij hierin een ontwikkeling door.⁹⁴ Deze ontwikkeling in al haar finesses te schetsen, zou buiten het bestek van onderhavige biografische schets vallen. In het kort gezegd komt het er op neer dat Kettmann in het begin van de jaren dertig 'Groot-Nederlander' in de zuiverste zin des woords was. Hij wenste dus de vereniging van alle Nederlands-sprekende volkeren, wat in concreto neerkwam op een aansluiting van Vlaanderen bij Nederland. Dit 'Dietschland' zou dan een krachtige staatkundige eenheid vormen. Deze wens komt meermalen naar voren in zowel zijn poëzie als in zijn essayistisch werk uit deze periode. Tegen het einde van de jaren dertig verandert zijn mening. Langzaam maar zeker - vooral zijn artikelen in *Volk en vaderland* tonen deze ontwikkeling - raakt hij overtuigd van de superioriteit van het Germaanse ras over alle andere rassen. Dit impliceert dat hij voor het Groot-Germaanse Rijk van Hitler kiest (weliswaar met behoud van het Nederlandse "volkseigene") en zo steeds verder verwijderd raakt van de in de NSB levende opvattingen. Het is een logisch gevolg van deze ontwikkeling dat hij begint te opponeren tegen diegenen in de NSB die de onafhankelijkheid van Nederland tot elke prijs willen bewaren - en dat is het overgrote deel van de leiding der NSB.

⁹³ Ook met de verkoop van dit *Keurjaarboek* liep het niet zo goed: in november 1943 verschijnt er nog een advertentie van de uitgeverij (in het tijdschrift *Maandblad der Nederlandsch-Duitsche kultuurgemeenschap*) waarin van deze uitgave wordt gezegd: "bestelt nog heden - de voorraad is beperkt". Niet alles was toen dus al verkocht.

⁹⁴ Zie voor een diepgaande beschouwing over deze problematiek met name: *De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945*; ingel. en uitgeg. door N.K.C.A. in 't Veld. 's-Gravenhage, 1976, p. 177-309.

Liesbet Storm

Margot Warnsinck met oudste zoon (J.G. Kettmann), vermoedelijk begin 1942. Op de achtergrond zijn vele uitgaven van *De Amsterdamsche Keurkamer* te herkennen (uit: Keurjaarboek 1932-1942).

Op 7 maart 1942 meldt Kettmann zich aan bij wat toen nog de Nederlandsche SS heette - vanaf 1 november 1942 zou de naam 'Germaansche SS in Nederland' zijn.⁹⁵ Zijn stamkaart vertelt dat hij op 15 april 1942 werd geaccepteerd als SS-man, dat hij het SS-nummer 2198 toegewezen kreeg en dat hij op 10 oktober 1942 wegens overgang naar de Waffen-SS uit de Nederlandsche SS werd uitgeschreven.⁹⁶ De Nederlandsche SS was op 11 september 1940 opgericht (in naam door Mussert, maar op Duitse instigatie) en de leider ervan (J.H. Feldmeijer) werd krachtig gesteund door Rauter.⁹⁷ Dit SS-koekoeksei in het NSB-nest zou als een splijtzwam binnen de NSB-gelederen gaan fungeren. Kettmanns radicalisering blijft niet onbekend bij de Duitse bezettings-overheid. In augustus 1942 wordt hij in de gelegenheid gesteld een cursus aan de opleidingsschool voor de Nederlandse SS te volgen. Dit vond plaats op het landgoed Avegoor te Ellecom (Gelderland). Hier werd hij zowel militair getraind als ideologisch geschoold.⁹⁸

In juli 1942 krijgt het blad *De misthoorn*, een vulgair antisemitisch scheldblad, door de secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, dr. T. Goedewaagen, een verschijningsverbod van twee weken opgelegd. De reden was dat in het blad onder leiding van hoofdredacteur J. Nijssen voortdurend tegen voornamelijk de WA - en dus tegen de NSB - werd geageerd. Na dit verschijningsverbod wordt Kettmann bereid gevonden het hoofdredacteurschap op zich te nemen. Kettmann krijgt nu de steun van F. Schmidt, General-kommissar zur besonderen Verwendung (deze hield zich bezig met alle vraagstukken betreffende de vorming van de openbare mening), en met deze steun in de rug begint Kettmann op harde wijze tegen de NSB van leer te trekken. De reden voor zijn ronduit agressieve gedrag (in geschrifte) wordt door hemzelf als volgt beargumenteerd:

Ik bevond mij toen [1942] nog in het stadium te menen, dat de "fouten" zoals ik ze de NSB zag maken, konden worden weggestreken, door de Beweging in sneller tempo te radicaliseren.⁹⁹

Wanneer hij echter in *De misthoorn* op niets- en niemandontziende wijze voormannen der NSB persoonlijk attaqueert, wordt het Mussert te gortig en deze royeert Kettmann als lid van de NSB. Het is aannemelijk dat Mussert al een tijd lang ontevreden was over de wijze waarop Kettmann zich in het openbaar achter diegenen had gesteld die het uit-

⁹⁵ Brief aan de Nederlandsche SS van 07-03-1942. RvO, Doc I-882, C-7.

⁹⁶ RvO, Doc I-882, C-7.

⁹⁷ *De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945*; ingel. en uitgeg. door N.K.C.A. in 't Veld, 's-Gravenhage, 1976, p. 241.

⁹⁸ Zie voor verdere gegevens betreffende dit opleidingsinstituut: Krooger, Hans. *Joods leven in Dieren, Rheden en Velp* (Zutphen, 1987), p. 65-74.

⁹⁹ Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS*, p. 80. RvO, Doc I-882, N.

eindelijk opgaan van Nederland in het Groot-Germaanse Rijk hadden bepleit.¹⁰⁰ De zenuwenoorlog binnen de NSB is compleet wanneer Kettmann in het nummer van *De misthoorn*, volgend op het royement, met een triomfantelijk commentaar de brief afdruckt waarin Mussert hem uit de NSB stoot. Hij moet zich verantwoorden voor zijn gedrag voor de Hooge Raad van Discipline der NSB.¹⁰¹ Volgens eigen mededeling is hij tot twee keer toe voor deze raad gedaagd (op 25 september 1942 en op 20 oktober 1942), maar is hij bij geen van beide gelegenheden verschenen.¹⁰² Na zijn royement wordt Kettmann van Duitse zijde te verstaan gegeven dat hij zich daar niets van behoeft aan te trekken en dat hij zijn aanvallen op de NSB mag voortzetten.¹⁰³ Op 19 september 1942 verschijnt er echter een artikel in *De misthoorn* dat zelfs Seyss-Inquart te bar is, zo maakt Kettmann op sarcastische wijze hooggeplaatste NSB-functionarissen te schande. Schmidt ziet zich gedwongen Kettmann te laten vallen.¹⁰⁴ In een brief van later datum aan Margot Warnsinck spreekt Kettmann over een NSB-vergadering van 8 oktober 1942 waarin Mussert voor zich persoonlijk het recht opeiste Kettmann neer te schieten.¹⁰⁵ Uit een contemporaine brief van Margot Warnsinck aan Martien Beversluis blijkt dat Kettmann hier lichtelijk

¹⁰⁰ Uit Kettmanns autobiografische geschrift *Op zoek naar een haven* blijkt dat er eigenlijk al sedert het verschijnen van *Volk en vaderland* allerlei (voornamelijk financiële en commerciële) conflicten tussen Mussert en Kettmann waren geweest - alle voornamelijk terug te voeren op de naijver tussen De Amsterdamsche Keurkamer en de NENASU.

¹⁰¹ Fraenkel-Verkade, E. 'Mussert, de NSB en de eed van trouw aan de Führer', in: *Studies over Nederland in oorlogstijd*; onder red. van drs. A.H. Paape. 's-Gravenhage, 1972, p. 90.

¹⁰² Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS*, p. 96-97, p. 105. RvO, Doc I-882, N.

¹⁰³ Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS*, p. 5. RvO, Doc I-882, N en Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 60-61.

¹⁰⁴ De ingewikkelde problematiek inzake de machtsrelatie tussen Schmidt en Rauter wordt verduidelijkt door een brief van Gottlob Berger (chef van het SS-Hauptamt te Berlijn) aan Rudolf Brandt (chef van de hoofdafdeling Persönliches Referat, een onderdeel van de Persönliche Stab des Reichsführers-SS, Himmler), waarin over de Misthoorn-affaire wordt gesproken:

Generalkommissar Schmidt hatte K. [=Kettmann] seinerzeit zum Hauptschriftleiter seiner Zeitung 'Misthoorn' gemacht, die - entgegen dem Willen von SS-Obergruppenführer Rauter - Eindeutschungstendenzen vertrat. Wenn K. über das Ziel hinausschoss, so ist lediglich Schmidt daran schuld. Als K. einen zu wuchtigen Angriff gegen Mussert richtete, wollte Schmidt K. ohne weiteres fallen lassen. Dagegen wandt sich die Germanische Schutzstaffel und nahm ihren Mann in Schutz.

(*De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945*; ingel. en uitgeg. door N.K.C.A. in 't Veld. 's-Gravenhage, 1976, p. 1184.)

Uit deze brief wordt tevens duidelijk dat het inderdaad Schmidt, en niet Rauter is geweest die Kettmann liet vallen.

¹⁰⁵ Brief aan Margot Warnsinck van 23-04-1949. AK.

overdrijft: Mussert wenste de daad niet zelf te voltrekken, maar er wel bij aanwezig te zijn:

Voor Kettmann wilde hij [Mussert] de strop dan nog veranderen in de kogel, omdat hij in aanmerking wou nemen, dat hij [Kettmann] tien jaar lid was, maar hij wilde er in elk geval zelf bij zijn, want het zou hem veel plezier doen.¹⁰⁶

Hoe dan ook, dit toont duidelijk de sfeer van vijandigheid in beide kampen. Op aanraden van de SD, die zijn veiligheid niet langer kon garanderen na deze in bedekte termen door Mussert gedane oproep om Kettmann te liquideren, meldt Kettmann zich op 1 oktober 1942 bij de SS-Propaganda Kompanie.¹⁰⁷ Hij vertrekt binnen twee weken naar Berlijn, waar hij een militaire stoomcursus van een maand krijgt. Ook krijgt hij les in het werken voor de radio. Op 27 oktober 1942 vertrekt hij als oorlogsverslaggever voor een periode van zes maanden naar het Oostfront.¹⁰⁸ Op 8 oktober 1942 werd hij ingelijfd bij de afdeling 'Rundfunk' van de SS-Propaganda Kompanie, een onderdeel van de Waffen-SS. Op dezelfde datum wordt hij bevorderd van SS-Schütze tot SS-Unterscharführer. De benaming van zijn functie luidt 'Kriegsbe-richter'. Hij zal tot februari 1949 slechts enkele keren voor korte tijd in Nederland terugkeren.

Mussert liet over deze zaak een dossier-Kettmann¹⁰⁹ samenstellen, dat hij later aan Himmler aanbood.¹¹⁰ Om gegevens over Kettmann te verkrijgen liet Mussert zelfs een dienstmeisje infiltreren in het gezin Kettmann. Zij nam voor Kettmann belastend materiaal weg uit zijn schrijftafel. Ook is vermoedelijk op last van de NSB in zijn woning ingebroken.¹¹¹ Een gevolg van deze affaire was dat Margot Warnsinck voor het lidmaatschap van de NSB bedankte. Hoewel zij een minder prominente positie dan haar echtgenoot bekleedde, was zij toch de tweede vrouw die lid van de NSB was geworden, wat haar een zekere status binnen de partij gaf. Vanaf september 1942 is Kettmann zijn lei-dende positie in cultureel opzicht bij de NSB kwijt. De rest van de oor-

¹⁰⁶ Brief van Margot Warnsinck aan Martien Beversluis van 13-10-1942. RvO, U 13 F.

¹⁰⁷ Getuigenverklaringen, MvJ, dossier-Kettmann en Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 61.

¹⁰⁸ MvJ, dossier-Kettmann.

¹⁰⁹ RvO, NSB 22-D.

¹¹⁰ RvO, BDC, H-108: 721-722. Opgenomen in: *De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945*; ingel. en uitgeg. door N.K.C.A. in 't Veld. 's-Gravenhage, 1976, p. 1138-1140.

¹¹¹ Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 6, 2e helft: juli '42-mei '43. [Wetenschappelijke editie]. 's-Gravenhage, 1975, p. 553.

log zal hij zijn krachten in dienst stellen van de propagandistisch gerichte frontberichtgeving.¹¹²

Het was zijn taak om interviews te houden met Nederlanders die aan het front bij Karelië (in de buurt van de huidige Fins-Russische grens) vochten. Ook mocht hij zelf reportages verzorgen. Soms leidden zijn werkzaamheden ertoe dat hij de reportages in de vorm van korte verhalen verzond. Deze verhalen trachtte hij onder meer te publiceren in *De waag*, wat niet altijd gelukte; redacteur Goedhuys weigerde menigmaal publikatie, gezien de controverse rond de persoon van Kettmann.

In 1943 verschijnt Kettmanns volgende dichtbundel, *Bloed in de sneeuw*, bij De Amsterdamsche Keurkamer.¹¹³ De ondertitel op het omslag luidt 'Van het Karelisch front'. Het zijn namelijk allemaal verhalen, ontstaan tussen februari en juni 1943, toen Kettmann daar gelegerd was. Kettmanns literaire produktie wordt in deze periode grotendeels gepubliceerd in SS-periodieken. De NSB-bladen waren immers voor hem gesloten. Na Kettmanns royerling als lid der NSB verzond de NSB zelfs een rondschriften, waarin een verbod op aanschaf van uitgaven van De Amsterdamsche Keurkamer werd uitgevaardigd.¹¹⁴ Vanaf mei 1942 zijn er gedichten van hem in *Storm* te vinden, en later ook in het genazificeerde en de SS-gedachte verspreidende literaire tijdschrift *Groot Nederland* en in allerlei SS-jaar- en SS-winterboeken. In 1944 openen ook *De waag* en *De schouw* hun pagina's voor hem.¹¹⁵

In oktober 1943, vrijwel direct na zijn overplaatsing naar de afdeling 'Wort', vraagt hij om ontslag uit actieve frontdienst. De reden is dat hij

¹¹² Zie voor verdere bijzonderheden rond de 'Misthoornaffaire' ook: Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 6, 2e helft: juli '42-mei '43. [Wetenschappelijke editie]. 's-Gravenhage, 1975, p. 552-553.

¹¹³ Een saillant detail is dat Kettmann in ditzelfde jaar heeft geprobeerd zijn romans van vóór 1932, te weten *De glanzende draad der goden*, *De vlam der steden* en *Maan op het dak*, uit te laten geven door De Amsterdamsche Keurkamer. De Afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten geeft echter op literaire gronden een afwijzend oordeel over zijn romans en weigert papiertoewijzing, zodat er van uitgave van de romans in kwestie bij De Amsterdamsche Keurkamer niets komt. (Beoordelingen 3245/6144 en 4139/5875 van 19-06-1943. RvO. Doc I-882, L-2).

¹¹⁴ Opvallend is echter dat, hoewel de relatie Kettmann-NSB op officieel niveau dus zeer bekoeld is, deze verwijdering geen zakelijke consequenties gehad heeft. De NSB blijft in groten getale boeken bij De Amsterdamsche Keurkamer kopen. Zo bestelde (en ontving) de NSB in december 1943 onder meer 1000 exemplaren van de Nederlandse vertaling van *Mein Kampf*, voor een bedrag van f. 4.700,-. MvJ, dossier-Kettmann.

¹¹⁵ In 1949 zal Kettmann van deze gebeurtenissen zeggen:

Zelfs Storm-SS kon (om tactische redenen, zoals ze zei, en dus: om Mussert geen wapen in de hand te geven) niets van me plaatsen en het duurde tot 1944 alvorens ze inderdaad weer eens een gedicht van me opnam! Ook in die dagen bestond er al perszuivering - dat heb ik goed ondervonden.

(Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 62)

zijn uitgeverij beter wil kunnen besturen dan in zijn positie als Kriegs-berichter mogelijk is. Hoewel Margot Warnsinck na Kettmanns vertrek de uitgeverij heeft geleid samen met de schrijver Jan van Rheenen, is Kettmann toch niet tevreden over de resultaten.¹¹⁶ Blijkbaar was overigens het directe gevaar in Nederland voor zijn leven geweken. De tijd van oktober 1943 tot juli 1944 brengt hij vervolgens afwisselend door in Amsterdam, Berlijn, Den Haag, Brussel (waar hij in de zomer van 1943 aanwezig was bij een door Léon Degrelle op diens kasteel gegeven receptie¹¹⁷) en aan het Narwafront. Het Narwafront lag dicht bij het Karelisch front, in de buurt van het huidige Leningrad. Door dit zeer ambulante leven lukt het hem echter niet zijn uitgeverij adequaat te leiden. Op 27 september 1944 wordt De Amsterdamsche Keurkamer in staat van faillissement verklaard. Dit is een gevolg van het feit dat de firma Van Gelder, de papierleverancier van De Amsterdamsche Keurkamer en de grootste schuldeiser van de uitgeverij, om voldoening van de uitstaande schulden had verzocht. Kettmann haast zich uit den vreemde terug naar Nederland en hij slaagt erin dit faillissement op 21 december 1944 ongedaan te maken.¹¹⁸ Dit is hem gelukt met steun van de SS, die zich garant stelde voor de schuldenlast. Als tegenprestatie werd de gehele resterende voorraad van de uitgeverij naar het SS-Hauptamt te Berlijn getransporteerd.¹¹⁹ Hiervandaan werden de boeken doorverkocht aan het Deutsche Arbeitsfront, dat “de boeken gratis zou uitdelen over Nederlandse arbeiderskampen in Duitsland”.¹²⁰ Een van de laatste uitgaven van De Amsterdamsche Keurkamer was vermoedelijk Kettmanns novelle *De verdrevene*, verschenen in 1944.

Na december 1944 is het moeilijk om Kettmanns sporen te volgen. Het enige zekere is dat hij en Margot Warnsinck elkaar ontmoetten op 9 maart 1945 in het SS-Ausbildungslager Niemege. ¹²¹ In een brief aan een van zijn zoons zegt hij dat hij in deze periode ook nog eens door de Russische troepen is gevangengenomen. ¹²² Nadat hij is gevlucht uit het Russische gevangenenkamp, begeeft hij zich lopend westwaarts en bereikt vervolgens het onder Amerikaans toezicht staande Ludwigslust. Op 30 april 1945 verlaat hij Ludwigslust, komt per vliegtuig in Brussel aan, en reist, nadat hij de Belgische en Nederlandse veiligheidsdien-

¹¹⁶ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 64.

¹¹⁷ Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS*, p. 114. RvO, Doc I-882, N.

¹¹⁸ Handelsregister Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam, dossier nr. 42301.

¹¹⁹ MvJ, dossier-Kettmann.

¹²⁰ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 66.

¹²¹ MvJ, dossier-Kettmann.

¹²² Brief aan J.G. Kettmann van 13-08-1950. AK.

Prinsengracht 993, Amsterdam, zetel van De Amsterdamsche Keurkamer (het huis met de witte bel-etage). Het gezin Kettmann woonde hier van begin 1941 tot het eind van de Tweede Wereldoorlog. Situatie oktober 1986.

sten heeft wijsgemaakt Jan Warnsinck te heten en uit het concentratiekamp Oranienburg te zijn ontsnapt,¹²³ via Antwerpen en Tilburg naar Amsterdam. Hij waagt zich niet op de Prinsengracht (waar het gezin Kettmann woonde), maar bezoekt zijn schoonouders, die hem vertellen dat Margot is gearresteerd. Daarop vertrekt hij te voet naar Zandvoort, waar hij op 8 juni 1945 aankomt.¹²⁴

4. 1945-1955

Na een kort verblijf in een pension te Zandvoort, gelukt het hem onder dekmantel van het Rode Kruis naar België te gaan. Vermoedelijk is hij hierbij geholpen door een kennis, destijds werkzaam op het gemeentehuis van Zandvoort.¹²⁵ In België werkt hij naar eigen zeggen als journalist bij het in Brussel in het Engels verschijnend periodiek *The Brussels mirror*.¹²⁶ Dit tijdschrift verscheen tussen najaar 1944 en voorjaar 1946 als een uitgave van de Brusselse uitgever Th. Meddens, en het bevatte een keur aan artikelen over velerlei zaken. Veelal behandelden de hoofdartikelen de politieke situatie in West-Europa, terwijl de rest van het blad gevuld was met boek-, film- en theatervoorstellingsbesprekingen, en met artikelen van actuele journalistieke aard. In de periode van augustus 1945 tot januari 1946 verschijnen er in *The Brussels mirror* artikelen van “JWk”, die handelen over “de moderne wereld”, over “Nederlandse literatuur in Europees verband”, over de “tegenstelling tussen Romantiek en Realiteit” en over de gebeurtenissen in Nederland sinds mei 1945. Dit zijn vermoedelijk de artikelen die Kettmann bedoelt als hij over zijn bijdragen aan *The Brussels mirror* spreekt. De onderwerpen sluiten goed aan bij datgene waarvoor Kettmann zich in de voorgaande jaren interesseerde en de auteursvermelding, “JWk”, kan heel wel een afkorting van Jan Warnsinck zijn geweest. Ook zouden de drie letters kunnen staan voor Jan van de Wolk, in welk geval dit pseudoniem van Kettmann heel wat vroeger te dateren zou zijn dan het nu lijkt (pas in 1955 verschijnt er voor het eerst werk van Kettmann onder deze naam). Zekerheid over dit alles is echter niet meer te verkrijgen. Ook vindt hij werk bij de Brusselse afdeling van uitgeverij Elsevier. Zijn werk bestaat onder meer uit het huis-aan-huis verkopen van de *Winkler Prins Encyclopedie*. In de brieven die hij later vanuit de gevangenis naar zijn vrouw schrijft, zegt hij dat hij getracht heeft genoeg geld te verdienen om later haar en de kinderen te laten overkomen. Hij wilde in België een nieuw bestaan opbouwen. In

¹²³ RvO, Doc I-882, A.

¹²⁴ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 73-74.

¹²⁵ RvO, Doc I-882, A.

¹²⁶ RvO, Doc I-882, A.

deze periode ziet Margot Warnsinck kans de Nederlands-Belgische grens tweemaal illegaal te overschrijden en Kettmann te bezoeken.¹²⁷

Na mei 1945 is het natuurlijk ondenkbaar dat enig literair werk van Kettmann nog in druk zou kunnen verschijnen. Hijzelf is voortvluchtig en zijn werk bejubelt de waarden van een voorbijge tijd. Toch wordt er nog een gedicht van Kettmann gepubliceerd, en wel op een zeer opmerkelijke plaats: in het tijdschrift *De pen gun: weekblad voor de Nederlandsche strijdkrachten*. Kapitein L.A.M. Goossens, aalmoezenier, bespreekt in zijn artikel 'De Liefde tot zijn Lant is yeder aengeboren' het verschijnsel vaderlandsliefde en ter illustratie van zijn betoog haalt hij het gedicht 'Het vaderhuis-3' van Kettmann aan. Deze blunder wordt in de daarop volgende week rechtgezet in een artikel 'Peccavi'. Het blijkt dat zowel Goossens als de verantwoordelijke redacteur niet geweten hebben wie George Kettmann Jr. was. Desondanks was blijkbaar zijn gedicht een uitstekende illustratie van het betoog van de aalmoezenier over vaderlandsliefde, trouw aan het koningshuis en liefde voor het Nederlandse volk. Deze gebeurtenis is een opmerkelijke illustratie en bevestiging van wat J.J. Kelder opmerkte:

In politiek opzicht tegenover elkaar staande partijen konden gedichten schrijven, die qua toon en vorm [en onderwerpskeuze, voeg ik er aan toe - WSH] op elkaar leken.¹²⁸

Het toont overigens ook aan dat Kettmanns bekendheid in de oorlogsjaren niet moet worden overschat: waarschijnlijk kende vrijwel niemand buiten NSB-kringen hem - afgezien wellicht van de (kleine) kring van in letterkunde geïnteresseerden.

Op 28 januari 1948 wordt Kettmann door de Belgische politie aangehouden in een woning te Anderlecht en vervolgens gearresteerd. Hoe de politie op zijn spoor is gekomen, blijft onduidelijk. De inhoud van sommige stukken uit het Archief-Kettmann suggereert dat Margot Warnsinck een geestelijk verzorger, met wie ze in het kader van de gezinshereniging (ze verbleef in de jaren 1945-1948 in verscheidene kampen voor geïnterneerden met een NSB-achtergrond) in contact stond, een brief van Kettmann heeft laten lezen waarin zijn Belgische adres vermeld stond. Uit Kettmanns latere correspondentie met Margot Warnsinck blijkt dat hij haar er van verdenkt te goedgelovig tegenover bepaalde personen te zijn geweest. Daar hij niet expliciteert over wie hij spreekt, blijft de zaak onduidelijk. Uit ander archiefmateriaal (uit het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie) komt het beeld naar voren dat Kettmann briefpapier van zijn Belgische werkgever heeft mis-

¹²⁷ MvJ, dossier-Kettmann.

¹²⁸ Kelder, J.J. *Schrijven voor de nieuwe orde: literatuur en schrijverschap in "De Schouw"*, tijdschrift van de Kultuurkamer. Utrecht, 1983, p. 47.

bruikt om zijn vrouw een brief te schrijven, waarin hij het doet voorkomen alsof de brief van zijn werkgever afkomstig is, die Margot Warnsinck een positie in zijn bedrijf aanbiedt. Met deze brief in handen geeft zij zich naar de politie, om een paspoort aan te vragen. Zij wil zich namelijk met haar kinderen bij haar man gaan voegen. Deze actie wekt echter argwaan bij de autoriteiten en deze argwaan leidt uiteindelijk tot Kettmanns arrestatie. Hoewel uit het archiefmateriaal van het Ministerie van Justitie blijkt dat Kettmann door Nederlanders in België is gesignaleerd, en hoewel de Nederlandse politie hiervan op de hoogte is geweest, lijkt het niet zeker te zijn dat dit heeft bijgedragen tot zijn arrestatie. Vermoedelijk heeft de Nederlandse politie pas haar Belgische collega's betreffende Kettmanns waarschijnlijke verblijfplaats geïnformeerd nadat Margot Warnsinck was aangehouden en een brief met het adres van Kettmanns werkgever in haar bezit bleek te hebben. Hoe dan ook, hij is gearresteerd en nadat hij eerst heeft beweerd slechts een neef van Margot Warnsinck te zijn, onthult hij later zijn identiteit. Hij wordt tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens het voeren van een valse naam en wegens misbruik van vertrouwen tegenover zijn Belgische werkgever. Hij zit vanaf februari 1948 tot en met januari 1949 in de gevangenis te Brugge. Dan wordt hij overgebracht naar het Huis van Bewaring te Amsterdam, nadat een uitleveringsverzoek van de Nederlandse overheid is ingewilligd.

Op 30 oktober 1950 dient voor de Bijzondere Strafkamer van de Amsterdamse rechtbank Kettmanns proces. Hij wordt beschuldigd van: 1) vrijwillige dienstneming in Duitse krijgs-, staatsdienst of publieke dienst, 2) bevordering van het vijandelijke streven en bevordering van nationaal-socialisme en antisemitisme in zijn hoedanigheid van directeur van De Amsterdamsche Keurkamer, 3) het hebben geschreven en gepubliceerd van artikelen en gedichten die het nationaal-socialisme en het antisemitisme verheerlijken. Na een eis van veertien jaar is de uitspraak op 15 november 1950: zeven jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest. Op 17 februari 1951 moet Kettmann opnieuw voorkomen, daar zowel de aanklager als hijzelf in hoger beroep zijn gegaan. De reden waarom Kettmann in hoger beroep gaat, is dat hij van mening is dat zijn indiensttreding bij de Waffen-SS in een situatie van overmacht geschiedde.¹²⁹ Voor de 2e Kamer van de Bijzondere Raad van Cassatie te Den Haag luidt de eis nu tien jaar (ingaaande op 27 januari 1949) - wat eveneens de uitspraak zal worden. Op 17 maart 1951 hoort Kettmann deze uitspraak aan. Hierna wordt hij overgebracht naar de strafgevangenis te Scheveningen.¹³⁰

Behalve deze veroordeling krijgt Kettmann er nog twee. De Eere raad voor de Letterkunde deelt hem in bij de groep die het zwaarst

¹²⁹ MvJ, dossier-Kettmann.

¹³⁰ RvO, Doc I-882, A.

wordt gestraft. Van hem mocht tien jaar lang niets gedrukt of herdrukt worden. Dit hield in dat pas op 6 mei 1955 weer literair werk van Kettmann zou kunnen verschijnen. De laatste veroordeling betreft het vonnis van de Commissie voor de Perszuivering. Op 21 april 1949 wordt hij veroordeeld tot achttien jaar uitsluiting van werkzaamheden “in een journalistieke of leidende niet-journalistieke functie in het perswezen”.¹³¹ Pas op 6 mei 1963 zou hij zich weer mogen manifesteren als journalist. Aan het oordeel van de Eereraad voor de Letterkunde heeft hij zich niet gehouden. In juli 1953 verschijnt er weer literair werk van zijn hand. Uit de correspondentie met zijn vrouw blijkt overigens dat zij zich allebei moeite hebben gegeven enkele romans van hem uitgegeven te krijgen. Zo is er in 1948 al sprake van de roman *Manuel* onder het pseudoniem Jan van de Wolk, een roman die pas in 1957 in België het licht zal zien.¹³² Aan het oordeel van de Commissie voor de Perszuivering heeft Kettmann zich gehouden. Hij heeft na zijn terugkeer in de samenleving geen “journalistieke of leidende niet-journalistieke functie in het perswezen” bekleed.

Uiteraard mede door Kettmanns gevangenschap, maar ook als gevolg van andere factoren, is het gezin Kettmann geheel uit elkaar gevallen. Sinds september 1942 is Kettmann feitelijk niet meer thuis geweest. Wanneer in Nederland in september 1944 de Dolle-Dinsdagpauze uitbreekt, besluit Margot Warnsinck naar Duitsland te vluchten. Met haar drie zoons vertrekt ze daarheen en ze laat het huis aan de Amsterdamse Prinsengracht onbeheerd achter. Deze daad heeft tot gevolg dat de inboedel van het pand na mei 1945 ten prooi valt aan plunders, zodat zowel een groot deel van het archief van De Nederlandsche Keurkamer, als vrijwel alle persoonlijke bezittingen van Kettmann en zijn vrouw verdwijnen. In april 1945 wordt het vierde kind, opnieuw een zoon, geboren. De baby zal echter worden opgevoed in een gastgezin, daar Margot Warnsinck niet in staat is voor het kind te zorgen - zij wordt na de bevrijding geïnterneerd. Zij komt achtereenvolgens in een aantal interneringskampen terecht, waar ze pas op 13 augustus 1948 uit wordt ontslagen. Nadat ze met haar oudste drie zoons is herenigd gaat ze wonen in Amsterdam, waar ze als secretaresse bij onder andere een houthandel en een uitgeverij werkzaam is.

¹³¹ De Commissie voor de Perszuivering (leden waren mr. E.J.E.G. Vonckenberg, voorzitter, mr. G.J. Lammers, C. van der Hooft, A.J. van der Leeuw en mr. H. Eringa) maakte in haar oordeel over Kettmanns publicitaire activiteiten gedurende de oorlogsjaren overigens onderscheid tussen het essayistische en het poëtische werk. Van dit laatste merkte zij op dat het

[...] zich ongetwijfeld zeer ver verheft boven de rijmelarij van politicasters, die in die tijd werd gepubliceerd.

Kettmann wordt “een uiterst begaafd man” genoemd, die zijn talenten geheel in dienst heeft gesteld van de Duitse overheersers. (AK)

¹³² Brief aan Margot Warnsinck van 25-08-1948. AK.

Margot Warnsinck, omstreeks 1949-1950.

Uit de briefwisseling tussen Kettmann en haar blijkt een steeds toeneemende verwijdering. Kettmann leeft nog in het verleden - zo hoopt hij snel met zijn vrouw en zijn kinderen te worden herenigd, waarna ze met behulp van De Amsterdamsche Keurkamer hun vroegere idealen opnieuw leven kunnen inblazen¹³³ -, terwijl zijn vrouw langzaam maar zeker de zaken anders beschouwt. Ze sluit zich aan bij een anthroposofische beweging, stuurt haar zoons naar een anthroposofische school en tracht een geheel nieuw leven op te bouwen. Zo groeien de echtelieden uit elkaar. Dit leidt tot een echtscheiding, die op 1 juni 1950 wordt uitgesproken. Hoewel Kettmann er eerst niet mee akkoord gaat, geeft hij later toe - mede omdat het op deze manier gemakkelijker voor Margot Warnsinck is om aan werk te komen. Hun laatste brieven zijn emotioneel geladen. Kettmann verwijt zijn vrouw dat zij hun oude idealen ontrouw is geworden, terwijl hij tegelijkertijd bekent dat hij begrijpt dat zij niet anders kan handelen. Hij geeft te kennen dat hij inziet dat ze uit elkaar zijn gegroeid. Margot Warnsinck tracht in haar laatste brieven begrip te kweken voor haar keuze, zonder dat ze hem zijn onbegrip verwijt. Na een slopend ziekbed sterft Margot Warnsinck op 27 januari 1952 te Amsterdam aan kanker. In de drie-en-een-half jaar dat ze na de oorlog op vrije voeten is geweest, heeft ze nog twee meisjesboeken geschreven. Hiervoor gebruikte ze niet haar eigen naam, noch haar eerdere pseudoniem Liesbet Storm, maar de namen Margot van Ansdonck en Erica J. W. Maartens.¹³⁴ Deze laatste naam is opgebouwd uit de voornamen van haar vier zoons.¹³⁵

In 1950-1951 heeft ze getracht schoon schip te maken wat betreft De Amsterdamsche Keurkamer. Waarschijnlijk als gevolg van het faillissement in 1944 - dat dan wel mede met hulp van de SS ongedaan was gemaakt - waren er nog oude schulden blijven staan, die het haar onmo-

¹³³ Wellicht is Kettmann er niet van op de hoogte (gesteld) dat noch hij, noch Margot Warnsinck meer enige zeggenschap over De Amsterdamsche Keurkamer heeft. Op 7 augustus 1945 heeft het Militair Gezag, district Amsterdam, namelijk P.G. Vos, jurist te Amsterdam,

[...] overwegende, dat zich hier een zeer dringend geval voordoet, waarin zonder uitstel dient te worden voorzien [...]

benoemd tot

bestuurder met bevoegdheid van beheerder [...] zulks *met uitsluiting van ieder ander* (mijn cursivering - WSH).

(Handelsregister Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam, dossier nr. 42301).

¹³⁴ Wanneer Margot Warnsinck op 13 augustus 1948, na een internering van drie jaren, in vrijheid wordt gesteld, neemt ze spoedig daarna contact op met haar vroegere uitgever, Kluitman te Alkmaar. Deze bericht haar op 28 september 1948:

Wij hebben nog moeite gehad met de zuiveringscommissie, voor het feit, dat wij boeken van Uw hand hadden uitgegeven. Gelukkig hebben wij ons nog hieruit kunnen redden. (AK)

Het is dus begrijpelijk dat zij een nieuw pseudoniem kiest.

¹³⁵ Resp. Erik, Jaap, Winfried en Maarten.

1849.
 26 Aug. 1953 - Hoorn / Oostereiland:
 Een dag in een groteloods om turf te stapelen en planken hout te stapelen.
 Nu en dan het ruimere uitzicht op water, tussen ~~de~~ zilveren wilgen,
 door, en op verre ~~de~~pestorens van dorpen aan de kust in een wolkig
 ander groen. De gunstige winden van de beide lorries diep groeven in de zwarte
 (drassige) paden, vochtig van korte regenbuien, ~~de~~ telkens snel door zware
 wolken aanzetend en dan weer even snel voorbijwaaiend, met het grillig
 licht als van een Aprilzon, zonder veel warmte, maar met de zilveren
 speelse sprenkelingen over wruvend geboomte en ingedurdig water. De
 federheid en de yssige openheid van dit kalme landchap zonderling
 bezet door manschappen van de gestichtswacht op enkele stappen
 van hun overwettige schilderhuisjes, het geweer omgeland over de
 rug en de zwartglimmende haken als een rare boom aan hun koppel,
 soms nog de pijp in de mond of het witte stukje sigaret aan hun lip
 gekleeft. De bewaarders, jonge glimlachende kerels, die met boerse
 eenvoud aan de deur van de barak staan te keuvelen, schijnbaar zonder
 veel aandacht voor ~~de~~ hun mannen (de tinsploeg in hun bleke overalls, de breige
 in ~~de~~ traditionele steenroze bijesplunje. Dan 's middags met de lorries naar het
 gesticht om Philips-kralen en nog eens om zalken zwaazet te halen, onderweg
 een kleine zwaamachine overladend met een vrachtauto, waarvan de
 achterbak onder oliedruk ~~de~~ gelijksloers met de lorry kan worden neer =
 gelaten, en drie grote Ruwstapelflessen, die in een onduidelijke aan het
 plein worden ongeslagen. Om zes uur zal I met sterke koffie bij het bord,
 een haring van de lunch, en bloedwort als beleg van het gesticht.

gelijk maakten een financieel gezonde situatie te bereiken. Als medevenoot van Kettmann was zij namelijk tevens persoonlijk aansprakelijk voor de schulden van de uitgeverij. Op 10 februari 1951 wordt De Amsterdamsche Keurkamer opnieuw in staat van faillissement verklaard en op 17 juli 1952 wordt dit faillissement geëindigd. De onderneming was echter al op 1 januari 1946 opgeheven.¹³⁶ Na bijna twintig jaar wordt zo het hoofdstuk 'De Amsterdamsche Keurkamer' definitief afgesloten.

Kettmann brengt zijn gevangenisstraf door in ten minste vier verschillende strafinrichtingen. Afwisselend zit hij in Scheveningen, Vught, Norgerhaven, Scheveningen en tenslotte in Hoorn. Het is niet duidelijk wat de reden van deze overplaatsingen is. Hij besteedt zijn tijd aan schrijven. Natuurlijk heeft hij ook zijn verplichte activiteiten - zo is er in zijn correspondentie sprake van enveloppen van gomranden voorzien en diverse bezigheden op de ziekenzaal - maar zijn voorname bezigheid is toch het schrijven. Een aantal van zijn in de gevangenis geschreven werken is gepubliceerd in zeer geringe oplagen. Kettmann vervaardigde zelf het typoscript en dit werd vervolgens in de gevangenis gekopieerd en aan vrienden uitgedeeld. Het overgrote deel van zijn werk is echter niet verder dan de schrijftafel gekomen. Tot dit werk behoren onder meer 'Een tweede Pimpernel' (een roman over het lot van zeventien totaal verschillende mensen in een Duits concentratiekamp; het bevat - in Kettmanns woorden - "een bewogen portretschildering uit het laatste oorlogsjaar"), 'Koning Bauk en zijn kok Kamiel' (een fantastische roman), 'Gedenkschriften van Gideon' (deze onvoltooid gebleven roman staat weliswaar aangekondigd op het stofomslag van de gebonden editie van *De ballade van de dode Viking* - verschenen in 1956 -, maar heeft nimmer het licht gezien), en de roman 'Van Nagtefleer'. Ook schreef Kettmann in de gevangenis enige toneelstukken: 'De piraten' (opgevoerd in september 1954 door gedetineerden van de gevangenis 'Oostereiland' te Hoorn, waar Kettmann op dat moment verbleef¹³⁷), 'Inge', 'Moord op drie hoog' en twee versies van het toekomststuk 'Rebellie in 1977' (een versie in twee en een in vijf bedrijven). De versie in twee bedrijven werd op tweede kerstdag 1954 opgevoerd door gedetineerden van de gevangenis 'Oostereiland' te Hoorn.¹³⁸ Hij schreef een tweetal essays: 'Het grauwboek van Lange Pier' ("in- en uitvallen")¹³⁹ en 'De tweespalt tus-

¹³⁶ Handelsregister Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam, dossier nr. 42301.

¹³⁷ Brief aan M.J. Kettmann van 19-06-1954. AK.

¹³⁸ Brief aan M.J. Kettmann van 04-01-1955. AK.

¹³⁹ Van dit werk is in het Archief-Kettmann slechts de eerste pagina bewaard gebleven.

Ter illustratie van Kettmanns geesteshouding citeer ik daaruit de eerste drie zinnen:

Er wordt beweerd - men veronderstelt zelden het beste bij anderen - dat ik in ontstellende mate rancuneus ben en welbeschouwd het slachtoffer van mijn eigen on-

sen NSB en SS'. Dit laatste werk is voltooid op 12 januari 1953 in de strafgevangenis te Scheveningen.¹⁴⁰ Het is waarschijnlijk dat Kettmann dit essay op verzoek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie op papier heeft gezet.¹⁴¹ Het bevat een schat aan informatie over de oorzaken en de gevolgen van de strijd tussen diegenen die de NSB-gedachte aanhingen en hun tegenstanders. Kettmann, 'nourri dans le sérail', geeft via zijn (uiteraard subjectieve) invalshoek een kijkje in de keuken van de NSB en de SS in de jaren 1941-1943. Ook schreef Kettmann in de gevangenis een soort van autobiografie, getiteld *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948* (gedateerd "Oudejaar 1949", aanwezig in het AK). Vermoedelijk is deze tekst tot stand gekomen in het kader van de voorbereidingen voor zijn rechtszaak.¹⁴² In deze hoogst belangwekkende tekst vertelt Kettmann in kort bestek over zijn leven vanaf zijn geboorte tot het verschijnen van zijn eerste roman, *De glanzende draad der goden*, in 1928. Vervolgens besteedt hij bijna 75 pagina's aan de jaren 1928-1948. Hij vertelt waarom hij zich bij de NSB aansloot, waarom hij na mei 1940 bij de NSB bleef en hoe het hem gedurende en na de oorlogsjaren verging. Hoewel de tekst niet is te beschouwen als een in alle opzichten betrouwbare bron (zo schrijft Kettmann vanuit zijn geheugen en per slot van rekening had hij er alle belang bij om met het oog op zijn rechtszaak bepaalde feiten te verdoezelen of bij te kleuren) bevat deze autobiografie veel materiaal dat kan worden gebruikt om reeds bekende gegevens te verifiëren. Tenslotte schreef hij er liefst veertien dichtbundels, waarvan er twee zijn verschenen, de bovengenoemde *De ballade van de dode Viking* en de pas in 1969 verschenen bundel *Man vrouw kind*. Het is dus niet overdreven te stellen dat er op kwantitatief gebied in Kettmanns literaire werk van voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog geen breuklijnen aanwijsbaar zijn. Opvallend is overigens wel dat er verschillen zijn aan te wijzen tussen Kettmanns na-oorlogse gepubliceerde en ongepubliceerde werk. Bevat de eerste

vruchtbare verbittering. Ik geloof dat degenen die dat zeggen, ongelijk hebben - niet zozeer omdat er geen reden voor rancune zou zijn of omdat verbittering mij in eigen ogen minder gunstig zou doen uitkomen, maar eenvoudig omdat ik voor mezelf zeker weet, nooit gedurende mijn leven extra gehecht te zijn geweest aan alles wat me juist in de afgelopen donkere jaren werd ontnomen. Het materiële vond ik stellig gerieflijk en tot op zekere hoogte een aangenaam bezit, maar ik ken toch aan allerlei wat in het geheel niet materieel is een veel hogere waarde toe.

¹⁴⁰ RvO, Doc I-882, N.

¹⁴¹ Mondelinge mededeling d.d. 02-06-1986 van mw. P.C. Gerritse, medewerkster RvO. In Kettmanns agenda's uit die jaren staan enkele bezoeken van A.J. van der Leeuw (toentertijd medewerker RvO) vermeld, waarbij Kettmann dan genoteerd heeft "De tweespalt tussen NSB en SS (Oorlogsdoc.)".

¹⁴² Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 55: "Indien ik er dan ook niet zeker van ware, dat dit relaas slechts voor vertrouwelijk gebruik dient [...]".

ZINNEBEELDEN

I Bedrogen ben ik, duizendmaal bedrogen
door dingen die ik nieuw en anders zag,
terwijl de maatstaf in mijzelf lag,
waardoor ik vreemd en hevig werd bewogen.

Maar was 't bedrog, 't ~~was~~ ^{is} leven in mijn ogen,
Want ijzer is de nacht en steen de dag,
de lichtaal zwil, de schaduw tegenslag,
bezield door mijn bedrieglijk dichtvermogen.

Dit is de pijn en ook de prijs van 't al:
het magisch beeld dat in mij opgaan zal,
mij gans vervoerend, ver van 't niet-bestaande.

Waarheid is dronkenschap, wijn in kristal,
~~de wereld~~ ^{de wereld} ~~in~~ mysterie in dit dood heelal,
mij aanziend en de armen om mij slaande.

categorie nog altijd dezelfde motieven en ideologieën als zijn vooroorlogse en oorlogse werk bezat, de laatste ontbeert dit grotendeels. Het enige logische argument hiervoor is dat degenen die bereid waren geld te steken in Kettmanns uitgaven van na de oorlog, van hem verlangden dat hij op de van hem bekende weg voortging. Dat zijn literaire ontwikkeling tot op zekere hoogte andere wegen had ingeslagen bewijst zijn ongepubliceerd gebleven werk. Deze ontwikkelingsgang in zijn opvattingen blijkt eveneens uit een tweetal in zijn nalatenschap aangetroffen geschriften: twee versies van een waarschijnlijk in de gevangenis voor medegevangenen uitgesproken lezing, getiteld 'Over de lyriek'. Het voert hier te ver deze lezing in extenso te behandelen, maar wel kan worden gezegd dat Kettmanns opvattingen in poëtici aanzienlijk genuanceerder zijn dan ze voordien waren. Toch blijft hij zich verzetten tegen het intellectualisme en het individualisme in de letterkunde. In een brief aan Martien Beversluis gaat Kettmann zeer diep in op de betekenis en functie van de na-oorlogse literatuur in relatie tot de daarvoor afgaande letterkunde. Hij blijkt open te staan voor de vernieuwende literatuur van de vijftigers, maar onder voorbehoud:

Het is wel merkwaardig, dat m.i. dit experimentele proza [Kettmann spreekt over Bert Schierbeeks *Het boek ik* - WSH] enerzijds de consequentie van Van Deyssels emotionele en lyrische taalgolven vertoont (de miskenning van tijd en ruimte in een over elkaar heen glijdende beeldvorming) en anderzijds een speelse en willekeurige schriftuur van allerlei woord-associaties is, bij welk laatste de auteur m.i. minder creatief werkzaam is en veeleer "dupe" wordt. Hij ondergaat die associaties en brengt ze over in de hoop, dat de lezer ze even droom-werkelijk verstaat als hijzelf. Maar dit laatste is vrijwel onmogelijk, omdat ze niet de kunst dient, doch bijna uitsluitend kunstmatig uit het woord of de klank opkomt.¹⁴³

Het voorbehoud dat Kettmann maakt blijkt voor te komen uit zijn opvatting dat de vorm een wezenlijk onderdeel van de literatuur is:

Ik kan me zeer goed een toekomst voor "experimenteel" proza denken, maar dan voortkomend uit de verheving der emotionaliteit, zoals Van Deyssel en Van Gogh het in principe ook al deden. Maar om kunst te kunnen zijn, kan ze wel anders dan vroeger gevormd zijn, maar geenszins alle vorm verliezen of opzettelijk vorm verstoren, zonder dat wij gegrepen zouden zijn door de noodzaak ervan.¹⁴⁴

Voor de schrijvers die, net als hijzelf, in de oorlog aan de verkeerde kant stonden en die in de eerste helft van de jaren vijftig opnieuw be-

¹⁴³ Brief aan Martien Beversluis van 06-09-1953. AK.

¹⁴⁴ Brief aan Martien Beversluis van 06-09-1953. AK.

ginnen te publiceren heeft hij weinig goede woorden over. Van Jan Eekhouts apologetisch getinte roman *Vlucht naar de vijand* (1954) zegt hij:

Over Eekhout praten we dan niet meer; gezuiverd of niet, hij is innerlijk onzuiver en er is niets wat een lekenpubliek eerder aanvoelt dan onzuiverheid.¹⁴⁵

Over Henri Brunings eerste na-oorlogse literaire optreden in *Maatstaf* merkt hij op (daarmee wellicht eerder over zichzelf dan over Bruning sprekend):

Ik zie niet in, dat iemand zich geestelijk verbetert, wanneer hij een vuur, dat in het verleden voor hem heeft gebrand, zelf uittrapt; spoedig zal blijken, dat ook het nieuw ontstoken vuur als het oude vuur is, want - en dit is juist het mooie in dit uiterlijk ongewisse leven - nimmer ontdoen wij ons van onszelf.¹⁴⁶

Op 18 juli 1952 krijgt Kettmann in naam van de Koningin een strafvermindering van een jaar. Nadat zijn gratieverzoeken van 9 februari 1953 en van 20 oktober 1954 waren afgewezen, wordt hij op 28 januari 1955, na twee-derde van zijn straf te hebben uitgezeten, vrijgelaten.¹⁴⁷ In een brief aan een van zijn zoons zegt Kettmann dat hij eerst hoopte, naar aanleiding van zijn gratieverzoek, op 29 november 1954 in vrijheid te worden gesteld. Uit deze brief blijkt tevens dat er een aantal vrienden van Kettmann is (onder wie Martien Beversluis en zijn echtgenote, de schrijfster Dignate Robbertz), dat ijvert voor Kettmanns invrijheidstelling.¹⁴⁸ Kettmann begint na zijn vrijlating aan de laatste fase van zijn leven.

5. 1955-1970

Wanneer Kettmann uit de gevangenis wordt ontslagen, vindt hij voorlopig onderdak bij zijn broer in Haarlem en vervolgens bij het gezin dat na het overlijden van Margot Warnsinck voor hun oudste drie zoons heeft gezorgd. Per brief laat hij weten: "Werkkracht en uithoudingsvermogen heb ik gelukkig nog genoeg".¹⁴⁹ Dit blijkt inderdaad het geval te zijn. Hij begint een grote activiteit te ontplooien. Uit zijn brief-

¹⁴⁵ Brief aan Martien Beversluis van 12-09-1954. AK.

¹⁴⁶ Brief aan Martien Beversluis van 18-09-1954. AK.

¹⁴⁷ MvJ, dossier-Kettmann.

¹⁴⁸ Brief aan M.J. Kettmann van 04-01-1955 (AK). In een brief aan Beversluis van 09-08-1953 zegt Kettmann zelfs dat "[...] jij, Martien [...] de enige vriend bent die mij na al die jaren afzondering en ongeluk nog altijd kent" (AK).

¹⁴⁹ Brief aan mr. J.Th. Stakenburg van 30-11-1956. NLMD, K 3662, B-1.

wisseling blijkt dat hij onmiddellijk na zijn invrijheidsstelling heeft getracht een nieuwe uitgeverij op te zetten.¹⁵⁰ Ook begint hij met de uitgave van het blad *Filigamma*, een maandblad voor filmkunst en literatuur. Het blad drijft geheel op zijn werkkraft. Het is niet overdreven te zeggen dat waarschijnlijk alle artikelen erin van Kettmann afkomstig zijn - maar onder een groot aantal pseudoniemen geschreven. Wanneer hij na een tijdje verhuist en dus niet langer kan participeren in de filmkring te Bilthoven, verdwijnt het blad dan ook zeer snel van de aardbodem. Ook zijn er in 1955 al plannen gemaakt om te komen tot de uitgave van een nieuw literair tijdschrift. Gedurende zijn tijd in de gevangenis heeft Kettmann de Nederlandse na-oorlogse letterkundige ontwikkelingen van nabij gevolgd¹⁵¹ en hij acht de tijd rijp om zijn literaire opvattingen naar buiten te brengen. In een overgeleverd typescript¹⁵² staat als titel *Weertij* vermeld (ondertitel: *Tijdschrift voor kunst en letteren*) en in de redactie zouden plaatsnemen Martien Beversluis, Frouwien Kuiper, Rudolf Steinmetz en Kettmann zelf. Voorts is er sprake van “[...] ongeveer twintig medewerkers, die echter nog ongenoemd blijven.” Het was de bedoeling dat in 1955 twee proefnummers het licht zouden zien, in 1956 gevolgd door de eerste jaargang. Kettmann wilde het tijdschrift geheel a-politiek opzetten:

In elk geval zal het tijdschrift - en dus ook het daaraan voorafgaande werknummer - zo breed en algemeen worden opgezet, dat het niet van een buiten de kunst liggend program of enige sociale tendenz kan worden verdacht.

Zijn literaire opvatting uit die tijd wordt duidelijk uit het beginselprogramma, waarvan een concept is bewaard gebleven:

Het is misschien de breuk, die de jongste oorlog in het cultuurleven heeft veroorzaakt, waardoor volslagen tuchteloze -ismen de verworvenheden ener oudere generatie eenvoudig als traditioneel in discrediet hebben gebracht. Het sterkste bewijs voor “gezonde” kunst levert deze generatie echter minder door beginselverklaringen dan door haar getuigenis in het scheppende werk zelf. En zo wordt het doel van dit tijdschrift, dat de gezondmaking van de kunst beoogt, niet zozeer om polemisch en theoretisch te werken, nu het grote publiek reeds lang met alle termen is doodgegooid, maar om als monument uitdrukking te geven aan deze levende en ten onrechte aftands geachte krachten. Dan zal - ontegenzeggelijk tot veler verrassing - aan het licht komen, dat het “experiment” ouder is dan

¹⁵⁰ AK.

¹⁵¹ Zo blijkt hij in brieven aan Martien Beversluis regelmatig diep in te gaan op de contemporaine situatie, door vele recentelijk verschenen romans en dichtbundels van commentaar te voorzien. AK.

¹⁵² AK.

alle experimentelen samen, maar tevens dat het gebonden is aan een mysterieuze harmonie, het geheim van een bovenzinnelijke wetgeving. Niet straffeloos kan het leven daaraan verzaken: zonder de kunst wordt de wereld door verscheurdheid bedreigd en door rationalisme verwoest.

In 1956 organiseert de KRO een luisterspel-prijsvraag en Kettmann dingt met twee stukken mee, een onder het motto "Varen is 't ware" en een onder "Malgré tout" - een bekend motto.

Op 2 januari 1957 treedt Kettmann in dienst bij drukkerij J. van Boekhoven te Utrecht. Via een vroegere vriend is het hem gelukt de functie van corrector te verkrijgen. Deze baan zal hij vervullen tot 12 december 1963, wanneer hij 65 jaar wordt. Dan gaat hij met pensioen, maar het wordt hem mogelijk gemaakt om voor 50% actief te blijven. Pas op 28 september 1967 verlaat hij definitief drukkerij Van Boekhoven.

In 1957 treedt Kettmann voor de derde maal in het huwelijk. Uit dit huwelijk wordt een zoon geboren.

Het langdurige verblijf in de gevangenis heeft Kettmanns werkracht niet gebroken. Behalve dat hij een volledige dagtaak vervult, vertoont hij ook op literair gebied velerlei activiteiten. Zo lukt het hem *De ballade van de dode Viking* gepubliceerd te krijgen. Met behulp van enige vrienden verschijnt dit lange gedicht in 1956. De verschijning van dit werk maakt direct duidelijk dat Kettmann de idealen die hij in de jaren 1932-1945 koesterde, niet vergeten is. Dit blijkt zowel inhoudelijk als anderszins. Wat dit laatste betreft valt op te merken dat de uitgave voor de officiële verschijningsdatum reeds door zijn oude strijd-makker Martien Beversluis in de *HINAG-Koerier* wordt bejubeld. Dit tijdschrift wordt uitgegeven door de HINAG, de Nederlandse variant van de Duitse HIAG, hetgeen de afkorting is van 'Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit der Soldaten der ehemaligen Waffen-SS', zodat er geen twijfel over hoeft te bestaan uit welke hoek de wind waait. Het omslag van *De ballade van de dode Viking* werd vervaardigd door Maarten Meuldijk, die verantwoordelijk was voor de illustraties in *Volk en vaderland*. Meuldijk ontwierp overigens voor Kettmann ook het briefpapier van *Filigamma*. Martien Beversluis werd in 1940 lid van de NSB en publiceerde in de jaren 1940-1945 een aantal nationaal-socialistische dichtbundels, benevens een groot aantal beschouwingen van soms zeer bedenkelijk, antisemitisch allooi. In deze apologetisch getinte autobiografie in dichtvorm spreekt Kettmann onder meer over zijn persoonlijke mythologie, waarin de begrippen 'vaderland', 'zee' en 'Viking' een belangrijke rol spelen. De zee, de visser en de boer worden verheerlijkt, evenals het grote vaderlandse verleden, waarbij een verwijzing naar de Guldensporenslag, een Dietsch symbool bij uitstek, niet ontbreekt. Ook wordt het intellectualisme afkeurend bejegend. In plaats van in 1956, had de uitgave evengoed in 1936 kunnen

Kettmann rond 1965.

verschijnen, zo weinig onderscheid is er met Kettmanns werk uit die periode. In 1957 verschijnt zijn volgende publikatie: de roman *Manuel*. Dit werk heeft een lange voorgeschiedenis. Een eerste versie ervan is al gereed in 1948. Via Margot Warnsinck wordt het manuscript dan onder het pseudoniem Jan van de Wolk (een pseudoniem dat Kettmann na 1955 veelvuldig zal gebruiken) aangeboden aan uitgeverij Strengtholt. Deze uitgeverij ziet echter om onbekende redenen af van publikatie. Wanneer Kettmann dit werk in 1957 dan uiteindelijk laat verschijnen onder hetzelfde pseudoniem, is dit niet om de critici om de tuin te leiden met een valse naam, of om te trachten een nieuw literair leven te beginnen. Hij wil een onderscheid aanbrengen tussen het werk dat onder pseudoniem zal verschijnen en het werk dat hij onder zijn eigen naam het licht zal doen zien. De naam Jan van de Wolk moet gekoppeld worden aan ontspanningsliteratuur van een zeker kwaliteitsniveau. Onder zijn eigen naam wil hij werk publiceren dat getuigt van zijn onwrikbaar geloof in de idealen waarvoor hij in de jaren 1932-1945 heeft geleefd en gestreden.¹⁵³ Een zeker commercieel belang zal zeker ook aan deze handelwijze ten grondslag hebben gelegen. Zo getuigde hij van zijn grote teleurstelling toen in de eerste helft van de jaren zestig Jan Wolkers een steeds toenemende bekendheid genoot. Hij was bang dat deze auteur, met een naam die zozeer gelijkenis vertoonde met het door Kettmann gekozen pseudoniem, hem commercieel nadeel zou berokkenen.

Kettmann treedt ook onder eigen naam naar buiten op. Zo heeft hij op 5 maart 1958 in het Amsterdamse theater 'De Brakke Grond' uit eigen werk voorgedragen.¹⁵⁴

Een volgende activiteit van Kettmann is de vertaling.¹⁵⁵ Vanaf 1956 verschijnen met grote regelmaat door hem vertaalde romans - en eenmaal een bewerkte. Ook dit vertalen geschiedt onder de naam Jan van de Wolk. Onder dit pseudoniem verschijnen dan tenslotte nog vele verhalen, essays en gedichten in allerlei tijdschriften. Veel van dit werk is zogenaamd 'opdrachtwerk', gebonden aan een bepaalde omvang en inhoud.

Rond de jaarwisseling 1961-1962 komt Kettmann voor het eerst sinds zijn rechtszaak in 1950-1951 weer in de landelijke pers. Het com-

¹⁵³ Getuige ook deze uitlating:

Ik zou ook wel bepaalde dingen onder pseudo willen publiceren; mijn gedichten in het algemeen niet, maar ik heb enkele dingen in Prikkebeen-stijl gemaakt en die kunnen zelfs beter onder pseudo dan onder eigen naam de wereld in.

(Brief aan mr. H.A.M. van der Heijden van 07-02-1955. AK).

¹⁵⁴ Brief aan M.J. Kettmann van 02-03-1958. AK.

¹⁵⁵ Een pikante bijkomstigheid is dat Kettmann nu werk vertaalt van een auteur wiens werk hij ruim twintig jaar eerder, als directeur van De Amsterdamsche Keurkamer, uitgaf: A.E. Johann. In 1944 verscheen van deze auteur bij Kettmanns uitgeverij *Land zonder hart*, terwijl in 1965 van Kettmanns hand de vertaling van *Sterne und Ströme* verschijnt.

unistische dagblad *De waarheid* heeft er namelijk lucht van gekregen dat de nieuwjaarsuitgave van de Amsterdamse papiergroothandel Corvey, genaamd *Zettericks van alle seizoenen*, geschreven is door Kettmann, onder zijn pseudoniem Jan van de Wolk. De inhoud van het boekje is niet politiek of ideologisch getint, het bevat limericks die het uitgevers- en zettersbedrijf tot onderwerp hebben. Dit is dan ook niet waar *De waarheid* zich aan stoort. *De waarheid* wil een oog in het zeil houden waar het opnieuw ontkiemend fascisme betreft. De vorm waarin *De waarheid* tegen Kettmann ageert is echter bedenkelijk: onder de kop "Führer, wij danken U, wij staan gereed" wordt Kettmanns adres onthuld:

In zijn woning aan de Cromwijcklaan 17 te Utrecht schrijft hij artikelen voor de neo-nazistische bladen die regelmatig van Westduitse persen rollen en ontwerpt hij rondschrijvens aan de lieden die Hartman in zijn HINAG-kartothek heeft staan. Zijn meeste tijd schijnt hij echter te verdoen met het wrochten van rijmen en vertelsels. Want daaraan vooral heeft de HINAG behoefte. Om de stemming er bij de kompanen in te houden kan het mystiek gebazel, waarmee Kettmann zich al in 1932 belachelijk maakte, ook nu nog goede diensten bewijzen. George Kettmann doet niets liever dan schrijven. Schrijven beschouwt hij als zijn roeping. De PTT gaf hij zelfs opdracht om achter zijn naam in de telefoon-gids "letterkundige" te zetten...

(*De waarheid* van 30 november 1961)

Na zijn definitieve pensionering in september 1967 vestigt Kettmann zich in België, dicht bij de Belgisch-Nederlandse grens. Contact met enige literaire vrienden uit het kamp van de rechts-radicalen Vlaamse nationalistenvrienden rond het tijdschrift *Dietsland-Europa*, zoals Pol le Roy, Jan D'Haese; Raf van Hulse en Bert Peleman, zorgt er voor dat ter gelegenheid van Kettmanns zeventigste verjaardag de dichtbundel *Man vrouw kind* verschijnt. Deze gedichten hebben bijna twintig jaar op publikatie moeten wachten; in 1949 rept Kettmann al van deze bundel, die in de loop der tijd overigens wel enige modificaties heeft ondergaan.¹⁵⁶ In een oplage van 300 exemplaren verschijnt de bundel in januari 1969. In mei 1968 schrijft Kettmann een brief aan prof. dr. W.J.M.A. Asselbergs, waarin hij zegt:

[...] de zes klinkdichten 'Rondom Vondel' die ik - toen ik ze in 1950 schreef en ze U deed toekomen - aan U, de dichter Anton van Duinkerken, als Vondelkenner en Vondelvereerder opdroeg. Nu ik deze gedichten [...] kies, zou ik liefst ook de opdracht willen handhaven; ik verzoek U goed te vinden dat ik dit zo doe.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Brief aan Margot Warnsinck van 19-06-1949. AK.

¹⁵⁷ Brief aan prof. dr. W.J.M.A. Asselbergs van 31-05-1968. NLMD, K 3662, B-1.

Tijdens een zeiltocht in Noord-West Overijssel, zomer 1965.

Het (niet bewaard gebleven) antwoord van Asselbergs zal negatief zijn geweest, want in *Man vrouw kind* komen noch de gedichten 'Rondom Vondel', noch de opdracht aan Van Duinkerken voor. Of wellicht verhinderde Asselbergs' overlijden op 27 juli 1968 publicatie van de opdracht.

Kettmann heeft niet lang in België gewoond. In het najaar van 1968 wordt hij door de Belgische Minister van Justitie zonder opgaaf van redenen (zoals Kettmann in een brief mededeelt) uitgewezen. Op 27 september 1969 volgt dan het verbod om ooit nog een voet in België te zetten.¹⁵⁸ Het gezin Kettmann verhuist naar Roosendaal.

Vijfenvestig jaar nadat Kettmann dr. W. Moll negatief had geantwoord op diens verzoek om mee te werken aan de opbouw van een archief van letterkundigen, krijgt hij contact met de opvolger van Moll, Gerrit Borgers. Nu is hij wel bereid mee te werken, en zo komt het dat het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum een aantal Kettmanniana bezit. In een brief geeft Kettmann te kennen dat hij er zich over verbaast, dat men in hem belang stelt:

Op zichzelf blijf ik mij er over verwonderen dat een toch vermoedelijk 'officieel' instituut als dit museum de gebruikelijke methode van het doodzwijgen niet wil volgen. Werkelijk een unicum, vind ik.¹⁵⁹

Op 10 februari 1970 overlijdt Kettmann aan kanker. Hij wordt gecremeerd in Den Haag.

¹⁵⁸ Brief aan J. van Mastrigt van 27-03-1969. Privébezit.

¹⁵⁹ Brief aan J. van Mastrigt van 14-03-1969. Privébezit.

2. Inleiding op het literaire werk

1. Inleiding

Gezien Kettmanns positie in de Nederlandse letteren, is het niet zo verwonderlijk dat er nauwelijks over zijn werk is geschreven. Kregen zijn romans vóór 1932 nog de gebruikelijke kritieken in dagblad-, weekblad- en tijdschriftenpers, na 1932 veranderde dit. Vanaf dit tijdstip tot 1940 was de reactie uit de 'officiële' letterkunde in hoofdzaak negatief, terwijl de respons uit nationaal-socialistische hoek vrijwel uitsluitend positief was. In de periode 1940-1945 is er nauwelijks sprake geweest van enige serieuze literaire kritiek en na 1945 was de respons op zijn werk ronduit negatief. Ik stel mij voor Kettmanns literaire werk te bespreken aan de hand van zijn romans, zijn essays en zijn dichtbundels. Deze zal ik chronologisch de revue laten passeren, terwijl het mijn bedoeling is om Kettmanns opvattingen over literatuur, schrijverschap en over cultuur in algemene zin hier doorheen te vlechten. Op deze wijze hoop ik een beeld te verschaffen van zijn literaire werk, de ontwikkeling erin en zijn eigen opvattingen erover. Om te beginnen zal ik in kort bestek een beeld schetsen van de literaire wereld waarin Kettmanns eerste roman, *De glanzende draad der goden*, in 1928 verscheen.

In de tweede helft van de jaren twintig nam het tijdschrift *De vrije bladen* (met auteurs als Herman van den Bergh, H. Marsman, D.A.M. Binnendijk, Menno ter Braak en Constant van Wessem) een dominerende positie in het literaire leven van Nederland in. De term 'domineren' impliceert dat de literatuur van die tijd geheel en al beheerst werd door de filosofie van *De vrije bladen*. Dit nu is zeker niet het geval. Er verschenen tijdschriften en romans die er blijk van gaven niets te zien in de opvattingen zoals die werden verkondigd in *De vrije bladen*. De werken van Herman de Man, van het echtpaar Scharten-Antink en van Ina Boudier-Bakker zijn hier voorbeelden van. In zijn tijdschrift *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* geeft Herman Robbers te kennen de psychologisch-realistische romankunst te prefereren boven de modernistische zoals die naar voren komt uit *De vrije bladen*. Vanuit de ja-

ren tachtig terugkijkend, lijkt het alsof er in de jaren twintig een tweetal stromingen was; de modernisten versus de conservatieven. *De vrije bladen* was het orgaan der modernisten, en de dominerende positie van dit tijdschrift ontstond voornamelijk omdat de jongeren van dit tijdschrift zich luider uitten dan diegenen die door hen werden aangevallen - zoals altijd wanneer de jongere generatie stormloopt op de bastions van de oudere generatie. Deze simplificatie doet uiteraard onrecht aan het feit dat de literatuur van die tijd, zoals iedere literatuur overigens, een levend organisme is, waarin iedere nieuwe fase uit de vorige voortkomt en waarin tegelijkertijd meerdere ontwikkelingsfasen aanwezig zijn. Toch wil ik voor het gemak in het kader van deze inleiding op Kettmanns werk deze tegenstelling aanhouden. Zij maakt het namelijk mogelijk Kettmanns positie in het literaire krachtenveld zo scherp mogelijk af te bakenen in relatie tot zijn tijdgenoten.

Zoals zo vaak in de literatuurgeschiedenis leidt een vernieuwende beweging tot het ontstaan van een tegenstelling: de vernieuwers staan tegenover hen die de oude waarden blijven aanhangen. De vernieuwing die voor een beter begrip van Kettmanns positie van belang is, wordt gesymboliseerd door het ontstaan in 1916 van *Het getij*. Dit tijdschrift wordt de spreekbuis van de jongeren die zich afzetten tegen de literatuur van de ouderen. Het zijn met name de psychologisch-realistische romans van de navolgers der Tachtigers die het moeten ontgelden. Zo worden de werken van Herman Robbers, Johan de Meester en Israël Querido afgewezen. Wat de jongeren van *Het getij* vooral stoort in deze romans is de explicatieve psychologische analyse en de extensieve woordkunstige beschrijving. Het lyrische impressionistische dat deze romans in grote mate kenmerkt, was het gevolg van de invloed van de Tachtigers, en dit maakte de romans van dit genre ongenietbaar voor de jongeren van *Het getij*.

De filosofie die in *Het getij* wordt uitgedragen, wordt vanaf 1924 voortgezet in *De vrije bladen*. Na een conflict in de redactie van *Het getij* treden alle toonaangevende redactieleden uit de redactie en verenigen zich in *De vrije bladen*, terwijl *Het getij* door de conservatiefgezinde redacteur Ernst Groenevelt wordt voortgezet. In *De vrije bladen* komen mannen als Constant van Wessem, H. Marsman en Menno ter Braak aan het woord. Zij pleiten voor een nieuwe romankunst ('het moderne proza') die voeling moet hebben met de tijd waarin zij is geschreven. Op alle mogelijke manieren wordt getracht de jongeren tot leven te wekken. Legt Van Wessem de nadruk op 'het moderne levensgevoel', waaronder hij verstaat het 'in evenwicht zijn met je tijd', Marsman roept de jongeren op om nieuwe aandacht te verkrijgen voor de werkelijkheid, 'niet om haar verschijning, maar om haar karakter', terwijl Ter Braak de roep om vernieuwing in de romankunst vergezeld laat gaan van een niet onaanzienlijke dosis scepsis waar het de realisering van het nieuwe proza betreft.

Wat is nu de positie van Kettmann in dit krachtenveld? De indruk kan worden gewekt alsof hij een plaats zou moeten krijgen te midden van de vernieuwers, de modernisten van *Het getij* en *De vrije bladen*. Hij debuteerde immers in het eerstgenoemde tijdschrift en werkte mee aan het tweede. Uit Kettmanns publikaties in zowel *Het getij* als in *De vrije bladen* blijkt echter niet dat hij zich aangetrokken voelde tot de vernieuwers. Verlangden de modernistische schrijvers van *Het getij* een hartstochtelijk bezielde kunst die een kosmopolitisch karakter moest dragen, hetgeen zich zou moeten uiten in een vrijere versvorm en sneller en levendiger proza, de bijdragen van Kettmann in dit tijdschrift sluiten hier in het geheel niet bij aan. Bij hem vinden we de psychologische bespiegeling vergezeld van het neo-Tachtigertaalgebruik:

Terwijl elk-voor-zich toch eigenlijk moest beseffen, hoe alles, wat wij zijn, en alles, wat uit onze daad tot ding mag stollen, het eenig gevolg slechts kán wezen van den ver-beeldenden geest...¹

In geen enkele van zijn bijdragen aan *Het getij* is iets te merken van de vernieuwing die dit tijdschrift juist kenmerkt. Het is daarom des te verwonderlijker wanneer we Kettmanns bijdragen opnieuw aantreffen, na de teloorgang van *Het getij*, in *De vrije bladen*. In dit tijdschrift publiceerde hij een novelle en een boekbespreking. De novelle, getiteld 'Het smartelijk ontluiken', is in volstrekte tegenstelling met de modernistische vernieuwingsdrang van het tijdschrift. Een citaat:

[...] de glimlach-zachte handen van zijn moeder in de goudbruin-door-droomde kamers, als vroeger, heel lang geleden... De auto schokte stil, knapte zijn stil-eigen mijmeren stuk [...]²

Dit nu is precies de 'extensief-woordkunstige' beschrijving die de Tachtiger-epigonen gebruikten en waardoor zij de modernisten tegen zich in het harnas joegen. Het oordeel van Marsman over Kettmanns novelle is bewaard gebleven:

Dat stuk van Kettmann: ik begrijp niet waarom je bang bent het proza der jongeren te blameeren! Omdat dat ten eerste niet bestaat, ten tweede, indien al, geen totaal is, en ten derde, zoo gering en zoo slecht, dat het niet te blameeren is. Verder vind ik Kettmann zeer behoorlijk, al voel ik er niets voor, en wij namen het destijds aan. Je kunt dat een (nieuw) bewijs van wat in jouw oog onze incompetentie is achten, - goed - maar in elk geval, het stuk moet geplaatst.³

¹ *Het getij* 3 (1918) 5 (mei), p. 126.

² *De vrije bladen* 2 (1925) 10 (okt.), p. 273.

³ Brief van H. Marsman aan Constant van Wessem van eind september, begin oktober 1924. In: Wessem, Constant van. *Mijn broeders in Apollo: literaire herinneringen en herdenkingen*. 's-Gravenhage, 1941, p. 129.

Ook in de in *De vrije bladen* gepubliceerde boekbespreking van zijn hand getuigt Kettmann van zijn betrokkenheid bij de beweging van Tachtig. Hij verwijt Simon Koster, wiens boek *Serenade* hij bespreekt, niet dat hij op de wijze van de Tachtigers zijn romankunst bedrijft, maar dat hij "[...] te exclusief zijn individuele emotie ondergaat [...]."⁴ Het Tachtiger-epigonisme kan Kettmanns goedkeuring dus niet wegdragen.

De vernieuwingsgezinde generatie die rond 1916 het woord genomen heeft, werd door Marsman gekenschetst als een generatie in welke

[...] de romantische gevoeligheid, waarvan de poëzie zich [...] bediende,
[uit]sterft.⁵

Deze werd vervangen door aan de ene kant het humanitair-expressionisme, en aan de andere kant door het door Marsman zelf beleden en gepropageerde vitalisme. Deze beide modernistische hoofdstromingen zijn aan Kettmanns werk voorbijgegaan. Zijn werk is conservatief van karakter omdat het voortbouwt op de verworvenheden van de Tachtigers, en het zich er niet tegen afzet. Kettmanns plaats te midden van de overige vernieuwingsgezinden uit deze periode is dan ook misleidend. Het doel van de schrijvers en dichters uit de groepering van *Het getij* en *De vrije bladen* is geheel verschillend van dat van Kettmann. Wilden de eerstgenoemden gemeenschappelijk de strijd aanbinden met het naturalisme en het impressionisme van het laat-negentiende-eeuwse geslacht, Kettmann wilde iets geheel anders. De vernieuwing die de Tachtigers hadden gebracht, en die de Nederlandse letterkunde op Europees niveau had getild, was voor Kettmann dermate belangrijk, dat hij de strijd wilde aanbinden met de epigonen van Tachtig.⁶ Zijn doel en streven was het de oorspronkelijke idealen van de Tachtigers wederom op te nemen en zo de Nederlandse literatuur op een hoger plan brengen. De Tachtiger-epigonen hadden hun doel niet bereikt, juist doordat ze hadden verzuimd door te gaan op de juiste, door de Tachtigers uitgezette weg. Wat Kettmann dus onderscheidde van de overige vernieuwers uit de jaren twintig, was de houding tegenover de beweging van Tachtig. Behoorden de Tachtigers voor de schrijvers en dichters uit de sfeer van *Het getij*, *De vrije bladen*, *De stijl*, en *Ruimte* tot diegenen die bestreden moesten worden, voor Kettmann waren het de navolgers van Tachtig, en niet de Tachtigers zelf, die bestreden moesten worden. Kettmanns revolutionaire elan is derhalve

⁴ *De vrije bladen* 3 (1926) 1 (jan.), p. 26.

⁵ Marsman, H. 'Traditie en vernieuwing', in: Marsman, H. *Verzameld werk: poëzie, proza en kritisch proza*. 3e dr. dunderukeditie. Amsterdam, 1972, p. 593.

⁶ Zie hiervoor met name zijn essay in *De idea*.

van een andere orde dan dat van de overige vernieuwers. Kettmann zoekt aansluiting bij de 'revolutie' die de Tachtigers in de Nederlandse letterkunde hadden teweeg gebracht, terwijl de vernieuwing van de jaren twintig zich juist daarin onderscheidt, dat zij zich afzette tegen de opvattingen en verworvenheden van de laatste decennia van de vorige eeuw. In deze zin is Kettmanns positie te midden van de vernieuwers uit de jaren twintig onduidelijk. Hun doelen waren niet dezelfde.

Wanneer zich in de tweede helft van de jaren twintig een nieuwe ontwikkeling voordoet - het humanitair-expressionisme en het vitalisme ontwikkelen zich, mede onder invloed van maatschappelijke verschijnselen, tot een neoromantische en een intellectualistische stroming - blijkt dat Kettmanns werk (zonder dat het zich tussen 1918 en 1928 werkelijk ontwikkeld heeft) naadloos aansluit bij de neoromantische stroming. Vanaf het begin van de jaren dertig zal Kettmann zich fel verzetten tegen de intellectualistische kunstbeoefening zoals die wordt voorgestaan door mensen als Ter Braak, Du Perron en Vestdijk. Zijn werk laat zich indelen bij dat van Marsman, Slauerhoff en Engelman. Deze zetten de lijn voort van auteurs als Kloos, Boutens en Roland Holst en men kan deze stroming beschouwen als de Nederlandse verwerkelijking van de Romantiek.

Bij wijze van zijspoor, en om aan te geven dat Kettmann niet als een literaire buitenstaander in zijn tijd stond, wil ik iets dieper ingaan op de overeenkomstige ontwikkelingsgang die Kettmann en Marsman hebben doorlopen. Daartoe eerst enig feitenmateriaal. Evenals Marsman dit in een bepaalde periode van zijn denken deed, geloofde Kettmann dat dichters, als met buitengewoon talent begiftigden, leiding aan de samenleving zouden moeten geven. Deze, in wezen romantische opvatting, zal nog naar voren komen bij de bespreking van Kettmanns eerste vier romans.

Na lezing van Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* is Marsman hier diep van onder de indruk gekomen. Zijn politieke en maatschappelijke opvattingen uit de eerste helft van de jaren twintig zijn sterk beïnvloed door dit cultuurpessimistische boek.⁷ Ook Kettmann is door dit werk beïnvloed, wat het sterkst naar voren komt in zijn derde roman *Maan op het dak* - hij heeft dit werk zelfs van een motto uit de studie van Spengler voorzien.

Kettmanns denkbeelden vertonen overeenkomsten met die van Marsman, die gedurende een zekere periode in zijn ontwikkelingsgang de sociaal-democratie bezag als niets anders dan gerichtheid op materieel voordeel. Was Marsman beducht voor de geestelijke vervlakking

⁷ Zie hiervoor met name de dissertatie *Op zoek naar een bezield verband: de literaire en maatschappelijke opvattingen van H. Marsman in de context van zijn tijd* van J.L. Goedegebuure (Amsterdam, 1981) maar ook zijn artikel 'Marsmans maatschappelijke opvattingen' (*Bzzlletin* 8 (1979-1980) 72 (jan. 1980), p. 26-38), waaraan ik ook de overige gegevens over Marsman ontleend heb.

die het gevolg hiervan zou kunnen zijn. Kettmann dacht er al niet veel anders over, getuige zijn roman *De vlam der steden*. Hierin wordt met grote regelmaat gefulmineerd tegen de naar verbetering van haar levensstandaard strevende arbeidersklasse.

Marsman is bevriend geweest met Erich Wichmann, Neerlands eerste fascist. Ook Kettmann maakte deel uit van het kringetje rond deze Amsterdamse bohémien. De leden van deze los-vaste groepering (die in bedekte termen, en onder andere namen een rol spelen in Kettmanns eerste roman *De glanzende draad der goden*) waren onderling verbonden door hun radicaliteit en hun haat tegen de bourgeoisie. Verschillen tussen politiek links en politiek rechts bestonden niet.⁸ Men voelde zich één tegen de kleinburger. Dit gevoel moet zeer sterk zijn geweest bij diegenen die tot de groep behoorden. Nog in zijn in 1969 verschenen dichtbundel *Man vrouw kind*, refereert Kettmann hieraan:

Hoe sierlijk Edmond Visser, wit van haar,
En hoe was Wichman averechts en raar -
geen lui die ooit je geest'lijk paspoort vroegen.
(p. 41)

De afkeer van het individualisme die in Kettmanns werk voortdurend terugkomt, heeft ook een tijdlang bij Marsman geleefd. Zo zegt Marsman in zijn 'Thesen': "De oorsprong van den ondergang dezer beschaving is het individualisme."⁹ Bij Kettmann zal deze afkeer van het individualisme een blijvende rol spelen, terwijl Marsman in de loop der tijd van mening verandert.

In 1928 publiceert Marsman een stuk in de *Barchem bladen*, waarin hij van het Italiaanse fascisme zegt:

[...] dat zij niet alleen rekening houdt met de veelsoortige ongelijkheid der mensen, maar dat zij zich op deze ongelijkheid hiërarchisch opstijgend, grondvest. Dit beginsel en deze *daad* [mijn cursivering - WSH] is in een tijd van sjacherende en ontmande verdraagzaamheid en laffe liberaliteit van ontzaglijk belang, omdat zij, tegen den schijn misschien, zich baseert op een grondslag van strenge zedelijkheid: zij bouwt een gemeenschap [...]

De overeenkomst met Kettmanns opvattingen uit de periode 1928-1932 is treffend. Het woord 'daad' spreekt voor zich, terwijl de tref-

⁸ Zie hiervoor o.a. het artikel van Hans Mulder. 'Erich Wichman: anders en anti', in: Burkom, Frans van & Hans Mulder. *Erich Wichman 1890-1929: tussen idealisme en rancune*, Utrecht [etc.], 1983, p. 137-159, met name noot 180 op p. 158.

⁹ *De vrije bladen* 2 (1925) 11 (nov.), p. 289-292.

woorden 'liberaliteit' en 'gemeenschap' ook in Kettmanns vocabulaire een belangrijke rol spelen.

Een volgende parallel tussen Marsmans en Kettmanns ideeën ligt op het gebied van de verhouding tussen de kunst en het leven. In zijn in 1936 verschenen essay met de programmatische titel *Om wille van het leven: kunst en gemeenschap*, betoogt Kettmann dat de essentie van het kunstwerk is: "Niet zijn schoonheid, maar of zich daarin het leven openbaart [...]". Hij definieert kunst als: "[...] een tot leven geworden harmonie van vorm en inhoud". Ten aanzien van de rangorde tussen de begrippen leven en kunst merkt hij nog op "[...] het leven belangrijker te achten dan de kunst [...]". De indruk wordt gewekt alsof Kettmann zich heeft laten inspireren door Marsmans opvattingen. In 1925 polemiseerde Marsman met Bernard Verhoeven, criticus van *De nieuwe eeuw*, over de relatie tussen kunst en leven en in 1926 publiceerde hij in *De stem* een essay, getiteld 'De verhouding tussen leven en kunst', waarin hij opnieuw op deze materie ingaat. De kern van Marsmans opvattingen is, dat niet de schoonheid om wille van de schoonheid, en evenmin de kunst om wille van de kunst, van belang zijn. Kunst moet de hoogste uiting en verheerlijking van het leven zijn. Een laatste overeenkomst tussen Marsman en Kettmann is een zeer opvallende. Het symbool van de vurige kern, verstopt in een omhulsel van ijs, is voor Kettmann van groot belang geweest. Bij de bespreking van zijn roman *De glanzende draad der goden* (1928) zal dit naar voren komen. Ook heeft hij dit symbool gebruikt voor de titel van een afdeling in zijn dichtbundel *De jonge leeuw* (1935): 'Vlam in den ijsberg'. Bij Kettmann staat dit beeld voor de vurige, innerlijke wilskracht, die om allerlei redenen (voorlopig nog) opgesloten zit in een tegenstrevende omgeving en die hierdoor wordt beperkt in zijn kracht. In de herfst van 1936 dicht Marsman zijn vers 'Tweede voorschrift', met daarin de zinsnede: "Wees van binnen vuur, van buiten ijs". Wellicht heeft Marsman het idee voor deze beeldspraak opgedaan uit Kettmanns bundel - hoewel deze beeldspraak in zekere zin gemeengoed is, want hij is vaker gebruikt dan alleen door Kettmann en Marsman.

Doordat in het voorgaande uitsluitend Kettmanns opvattingen naast die van Marsman zijn gelegd, kan de indruk worden gewekt alsof deze twee auteurs gelijksoortige ideeën koesterden, los van alle overige schrijvers in Nederland uit die periode. Dat is vanzelfsprekend niet het geval. Zowel Kettmann als Marsman plaatsen zich met hun uitlatingen en opvattingen in hun tijd en het zal vermoedelijk ook goed mogelijk zijn Kettmanns opvattingen naast die van anderen te leggen, en zo overeenkomsten te constateren. Ik heb echter Marsman als vergelijkingsobject genomen, omdat over zijn maatschappelijke opvattingen relatief veel bekend is, en omdat hij een ontwikkeling in zijn opvattingen heeft doorgemaakt, die tot op zekere hoogte gelijk oploopt met die van Kettmann. Vanaf zeker moment lopen hun denkbeelden ech-

ter sterk uiteen - dat zal duidelijk zijn. De overeenkomsten in beider ontwikkelingsgang zal ik nu in het kort schetsen. Facetten van de wijzigingen in opvattingen die Kettmann heeft ondergaan, zullen bij de afzonderlijke bespreking van zijn werken opnieuw, en uitgebreider, aan de orde komen.

De geestelijke ontwikkeling die Marsman heeft doorgemaakt, is vergelijkbaar met die van anderen. Hij was niet de enige die via het expressionisme en het a-politieke verzet tegen de collectiviteit van 'de horde' tot een vitalistische geesteshouding is gekomen. Marsman karakteriseerde zichzelf in een brief aan zijn vriend Arthur Lehning als een aanhanger van het "anarchistisch-aesthetisch vitalisme". Dit ging gepaard met een afkeer van de parlementaire democratie, het individualisme en het algemeen kiesrecht. Hoewel deze opvatting, vanuit de jaren tachtig terugkijkend, is te interpreteren als politiek 'rechts', werd dit door Marsman en zijn tijdgenoten niet zo ervaren. Men voelde zich a-politiek. Bij deze geesteshouding kwam dan nog de bovenal negatieve beïnvloeding door het werk van Oswald Spengler. Dit cultuurpessimisme maakte dat Marsman op zoek ging naar iets positiefs, iets dat structuur kon geven aan de wereld die naar zijn mening ten onder zou kunnen gaan aan de ontwikkelingen zoals hij ze interpreteerde. Na een flirt met de katholieke kerk, waarbij hij gedurende korte tijd onder invloed stond van Gerard Bruning, raakte Marsman doordrongen van de idee dat hij behoefte had aan een 'nieuwe religie'. Nu ontstaat er, mede onder invloed van de a-politieke achtergrond van de kring waarin hij verkeerde, een toenadering tot het Italiaanse fascisme. In de woorden van Jaap Goedegebuure:

Lyriek, die doorslaat naar retoriek, heroïsme en romantisch verlangen naar een ver van de werkelijkheid verwijderde maatschappijvorm: deze droom van een groots en meeslepend leven maakte een aanzienlijk bestanddeel uit van Marsmans affiniteit met het fascisme.¹⁰

Hij wijst nu dan ook definitief het katholicisme af, en verdiept zich in de grondslagen van het fascisme. Omstreeks deze tijd komt hij in contact met Ter Braak en Du Perron, en mede door hun invloed komt hij ertoe het fascisme - en het nationaal-socialisme - af te wijzen. Voor beide stromingen geldt dat Marsman het rigide nationalisme afwijst, terwijl hij eveneens het antisemitisme van het nationaal-socialisme afwijst. Toch blijft Marsman aangesproken door de antidemocratische en aristocratische aspecten van het fascisme. Kettmann maakte in dezelfde periode (1918-1932) een soortgelijke ontwikkeling door. Wanneer hij zich voor het eerst op literair terrein begeeft, doet hij dit in de

¹⁰ Goedegebuure, Jaap. 'Marsmans maatschappelijke opvattingen', in: *Bzzlletin* 8 (1979-1980) 72 (jan. 1980), p. 34.

kringen van *Het getij*, het tijdschrift van de vernieuwingsgezinde jongeren. Wat er rest aan correspondentie betreffende zijn activiteiten tussen 1919 en 1925 doet vermoeden dat hij bewoog zich in dezelfde kringen als waarin Marsman vertoefde (de Amsterdamse jongeren rond Erich Wichmann c.s.). In zijn essays uit 1926, verschenen in *De idea*, geeft hij te kennen zich bezig te hebben gehouden met de positie van de moderne mens in de wereld. In zijn 'Paragraphen', een verzameling aforismen, betoogt hij op droge, filosofische wijze, dat de schoonheid in dienst van het leven staat en dat de kunstenaar van de burger verschilt omdat de eerste een mens van de daad is. De burger laat zich leven, en is derhalve de geestelijk-mindere van de kunstenaar. In andere essays uit ditzelfde tijdschrift blijkt dat Kettmann, net als Marsman, van mening is dat de democratie geleid heeft tot geestelijke vervlakking. Schreef Marsman zijn oproep aan de jonge en jongere dichters in 1925, in 1926 publiceerde Kettmann een soortgelijke oproep, waarin hij onder meer zegt:

Frissche winden zullen hier moeten waaien: wij hebben dichters noodig, die piloot kunnen zijn en bergbeklimmer en autorennner... [De kunstenaar] versteke zich niet langer, doch geve zich en worde weer mensch, aandeel nemend en vóorgaand in het leven-zelf.¹¹

Kettmann pleit voor een kunstenaar die midden in zijn tijd staat en die geestelijk leiding geeft:

Afkomende van zijn witten berg, zal de moderne kunstenaar, keerend tot de maatschappij, de idee het best kunnen suggereeren in het herstel van den held. De massa zal altijd haar geloof in den held behouden - zelfs in tijden als deze, die zoo weinig romantisch zijn. Het gejuich om de sportvelden, de oogendienst rond-om Mussolini, het interesse voor de amerikaansche krantenjongens-millioenairs, voor de poolvluchten en zelfs voor den misdadiger-uit-overtuiging - dat alles teekent de heldenverering der massa.¹²

Ook Kettmann blijkt zich aangetrokken te voelen tot een nieuw elan in de letterkunde. Toch is er een onderscheid in de opvattingen van beiden: waar Kettmann aandringt op een kunstenaar die zich moet richten op de moderne samenleving, heeft Marsman hier enige reserves:

¹¹ Kettmann Jr., George. 'Intochten: nieuwe reeks II; ter wegbereiding (II)', in: *De idea: maandschrift beoogende de volstrekt ideëele belangen der menschheid* 1 (1926) 4-5 (juli-aug.), p. 187.

¹² Kettmann Jr., George. 'Intochten: nieuwe reeks II; ter wegbereiding (II)', in: *De idea: maandschrift beoogende de volstrekt ideëele belangen der menschheid* 1 (1926) 4-5 (juli-aug.), p. 189.

De nieuwe aandacht zoekt de werkelijkheid [...] Vereenzelvig het werkelijke niet zonder meer met het maatschappelijke [...]¹³

De stap van het vitalisme naar het fascisme maakte Kettmann net zo als Marsman. De laatste haakte echter af toen de maatschappelijke consequenties duidelijk werden, terwijl de eerste juist in deze consequenties de verwerkelijking van zijn idealen zag. Hier hebben zich hun wegen voorgoed gescheiden. Tot aan 1932 liepen hun wegen echter grotendeels gelijk op: van vernieuwingsdrang via vitalisme naar fascisme.

Nu weer terug naar 1928, wanneer Kettmann een plaats zoekt in het uiterst gecompliceerde krachtenveld van stromingen, en wanneer zijn eerste roman, *De glanzende draad der goden*, verschijnt.¹⁴

2. *De glanzende draad der goden* (1928)

Deze roman is het verhaal van een uitvinder die een onbrandbare draad heeft ontdekt. Deze draad is van betere kwaliteit dan de tot dan toe gangbare kunstzijde, zodat deze uitvinder met hulp van een financier een fabriek opzet. De stof die door de fabriek wordt geproduceerd wordt echter geen doorslaand succes. Het grote publiek houdt het op kunstzijde, zodat de fabriek aan de rand van de afgrond komt te staan. Dan ontdekt de uitvinder, met behulp van een door zijn vriend, een kunstschilder, gedane vondst, het principe van de algehele onbrandbaarheid van de materie. Op dat moment breekt de roman af. Door op deze manier de inhoud van deze roman weer te geven, wordt het werk onrecht aangedaan. Dat ik desondanks deze werkwijze toepas, is een gevolg van het feit dat *De glanzende draad der goden* een ideeënroman is, waarin de verhaaldraad niet zozeer van belang is. Kettmann heeft in dit werk zijn opvattingen over een groot aantal zaken weergegeven. Zo spreekt hij over de maatschappelijke situatie, waarin zonder veel moeite de maatschappij van de tweede helft van de jaren twintig te herkennen is, hij spreekt over literatuur, cultuur, kunst in het algemeen en over de plaats van de kunstenaar in de samenleving. In zeer veel van de in deze roman verkondigde opvattingen is de latere Kettmann al te herkennen - soms op frappante wijze.

Het vitale, het door-en-door mannelijke (wat dat dan ook maar mag

¹³ Marsman, H. 'De sprong in het duister', in: *De vrije bladen* 2 (1925) 2 (febr.), p. 25-27.

¹⁴ Voor verdere informatie betreffende de literaire ontwikkelingen in het tweede en derde decennium van de twintigste eeuw verwijs ik naar: Anten, Hans. *Van realisme naar zakelijkheid: proza-opvattingen tussen 1916 en 1932*. Utrecht, 1982; Calis, Piet, F.P. Huygens en B.W.E. Veurman. *Het spel en de knikers: kernboek 2, literatuurgeschiedenis van 1880 tot heden*. 2e dr. Amsterdam, 1979, p. 80-226; Knuvelde, Gerard. *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde*. 2e dr. 's-Hertogenbosch, 1964 - aan welke boeken een groot deel van de hier verkondigde meningen en opvattingen is ontleend.

George Kettman Jr.

Kettmann, september 1928. Foto gemaakt op verzoek van de Wereldbibliotheek t.b.v. de advertentiecampagne voor De glanzende draad der goden.

zijn in Kettmanns ogen) dat het latere werk van Kettmann - met name zijn nationaal-socialistische poëzie - tot op zekere hoogte karakteriseert, is al te beluisteren in: "Dat een eigen weg de beste is, al is die het moeilijkst [...]" (p. 24), en in: "[...] toonen, dat hij het leven áánkon, vrij man werd door de daad [...]" (p. 111).

Ook over de taak van de kunstenaar zegt Kettmann interessante dingen:

[...] een geloof, dat de kunstenaar de vervolmaking zou bestreven, om der gemeenschap dienstbaar te zijn - een dienstbaarheid bij het woord van den gebieder, de begenadigde...
(p. 73)

of:

[...] wij, kunstenaars, zijn het lamlendigst van allemaal, omdat we ons kapot staren op de gedachte, en met z'n allen nog niet in staat zijn, om er een daad van te maken [...]
(p. 261)

Hier wordt ook, weliswaar in het negatieve, het verband gelegd tussen het kunstenaarschap en het daadkrachtig-vitale. De antagonist van de roman is een schilder, die model staat voor alle schilders, wellicht voor alle kunstenaars:

[...] schilders, levende kerels, die hun passie verpand hadden aan de kunst, aan de brandende schoonheid en de pure abstractie - de vlam in den ijsberg [...]
(p. 298)

Een onderdeel van de in 1935 verschenen dichtbundel *De jonge leeuw* draagt de titel 'Vlam in den ijsberg' - een aanwijzing dat deze beeldspraak voor Kettmanns opvattingen over het kunstenaarschap van veel betekenis is geweest.

De maatschappij waarin de roman zich afspeelt wordt als verdorven en decadent afgeschilderd. Wat de positie en de taak van de kunstenaar is, wordt duidelijk in de volgende citaten:

De steden zijn concentratie-vormen van onze cultuur, en we zijn, zelfs in onze gewone gevoelens, te intellectueel geworden, om ze te kunnen misen [...]
(p. 43);

[De mannen en de vrouwen der tegenwoordige maatschappij] misten toch het geloof, dat de wereld door de oude, geestelijke waarden beter zou worden. Erger dan in de verval tijd van Rome leefde de massa zich

uit, zonder een hooger ideaal dan brood en spelen, sport en materieele verzadiging [...]
(p. 191).

Kettmann geeft echter ook de oplossing voor dit probleem:

En daarom moeten we het tegelijk beleven, dat het volk weer luistert naar zijn groote kunstenaars, zijn dichters... dat er opnieuw propheeten opstaan, zooals ze er oudtijds waren, om het volk te leiden [...] 't doet er niet toe, op welke wijze de menschen weer tot belangstelling in geestelijke dingen worden opgewekt... áls het maar gebeurt [...]
(p. 225-226).

Ook het conflict tussen de gedachte en de daad, dat samenhangt met Kettmanns afkeer van het intellectualisme, komt in deze roman meer-malen aan de orde. Zo in:

Toen begreep ik in-eens, dat als ik iets bereiken wou [ik] niet uit de analyse moest werken. Je moet een nieuwe synthese bouwen [...]
(p. 45)

Deze zelfde afkeer van het analyserend denken, dat voor Kettmann synoniem is met intellectualiseren, blijkt uit:

We denken allemaal. Als we es nièt dachten, misschien zou het dan mogelijk zijn, om te leven [...]
(p. 305)

en uit:

[...] geen vaste afgemeten denkrichting [...] Nu enkel de drift, de daad...
(p. 320)

De contemporaine kunst draagt Kettmanns goedkeuring niet weg, hij voelt meer voor het realisme:

[...] de baby-modernen, die de ziel schilderden als een lap paardenbiefstuk, het vrouwenaakt als een soort eiffeltoren, althans iets van staafijzer. Het constructivisme heette dat of het neo-symbolisme. Geknoei van 'n stelletje psychopathen [...]
(p. 281)

Tenslotte nog enkele citaten die aangeven dat Kettmann al in 1928 van mening was dat het ras van de mens bepalend is voor diens latere vorming - een opvatting die later schrikbarende gevolgen zou krijgen:

Zonder zwaar-op-de-hand te zijn, zooals het vaak een rasfout der Duitschers scheen [...]
(p. 242)

en

[...] hoe diepblauw waren haar oogen, droomerig en toch vol levenskracht, zooals de noordelijke rassen het allen wezenshelder bezaten, gewend als ze waren aan het turen in strakstaande ruimten - hemel, heide-land, zee [...]
(p. 271)

Concluderend kan gezegd worden dat *De glanzende draad der goden* een roman is, waarin Kettmann denkbeelden naar voren brengt die later, met name na 1932, gemeengoed zouden worden onder de nationaal-socialisten in Nederland. Het zich afzetten tegen het intellectua-lisme, het streven naar de daad boven de gedachte, het benadrukken van de taak van de kunstenaar in dienst van de gemeenschap, het afwijzen van de contemporaine maatschappij met het streven naar een 'nieuwe synthese'. Interessant is overigens dat de prefascistische sfeer van het boek gekoppeld wordt aan een romantisch verlangen. Wanneer Kettmann namelijk oproept om tot bezinning te komen en de aandacht weer te richten op het geestelijke, plaatst hij zijn doelstelling buiten deze wereld en gebruikt hij een topos uit de Romantiek.¹⁵ Tenslotte maak ik nog melding van het feit dat Kettmann in deze roman een ouderwets aandoende stijl hanteert. Hij sluit zich qua taalgebruik veeleer aan bij de Tachtigers en hun epigonen dan bij de modernen. Zelf heeft Kettmann als romanmotief in dit werk aangemerkt

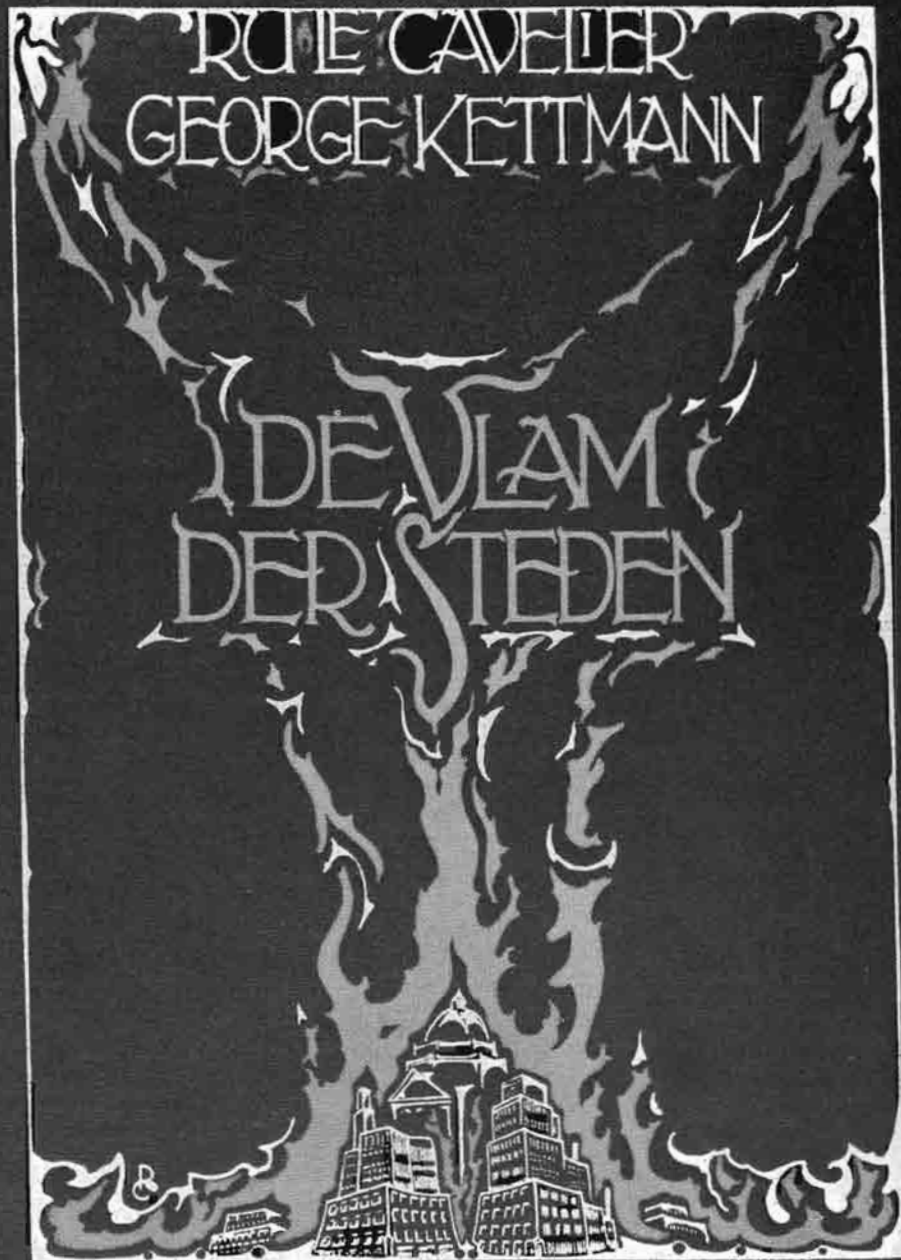
[...] het geloof dat de meest individuele expressie (het kunst-ideaal van Tachtig) aan de gemeenschap toebehoort.¹⁶

3. *De vlam der steden* (1930)

In 1930 verschijnt de samen met Ru le Cavelier geschreven roman *De vlam der steden*. Het werk toont een periode van zo'n twee jaar uit het leven van een groot aantal mensen, die gemeen hebben dat ze jong zijn, in de stad wonen en tot de maatschappelijke bovenlaag behoren. In deze groep mensen wordt met name een leidinggevend drietal gevolgd; een ingenieur, een architect en een bankier. Van hen is de inge-

¹⁵ Voor een uitgebreide behandeling van het verband tussen de fascistische letterkunde en de Romantiek verwijs ik naar: Loewy, Ernst. *Literatur unterm Hakenkreuz: das Dritte Reich und seine Dichtung*. Frankfurt am Main, 1966, p. 11-37.

¹⁶ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 3.

Bandversiering van *De vlam der steden* (1930), vermoedelijk van de hand van Ru le Cavelier.

nieur, Andreas Buitenwaard, degene die de meeste aandacht krijgt en die derhalve de meeste aanspraak kan maken op de titel hoofdpersoon. De ingenieur, de architect en de bankier maken allen een gelijksoortige ontwikkeling door. In het begin van de roman zijn ze vervuld van idealen, gedurende het romanverloop gaan zij twijfelen aan deze idealen en tegen het einde van de roman wordt de twijfel opgeheven en het ideaal vervuld. De ingenieur doet de uitvinding waar hij al jaren van gedroomd heeft, deze uitvinding blijkt een commercieel succes te zijn en bovendien trouwt hij vervolgens de vrouw van zijn dromen. De architect slaagt er in het gebouw te laten bouwen dat in zijn ogen de verwerkelijking is van een nieuwe visie op de wereld. De bankier bereikt zijn ideaal door degene die hem in zijn ontplooiing belemmerde, te doden - dat hij hierbij tevens zelf om het leven komt, is van minder belang. In deze roman hebben Kettmann en Le Cavelier hun opvattingen verwoord over de moderne tijd en de gevolgen van deze tijd voor de mens. Net als Kettmanns *De glanzende draad der goden* doet het handelingsverloop van de roman er in wezen niet zoveel toe; in deze ideeënroman zijn het de denkbeelden van de hoofdpersoon (en impliciet die van de auteurs) die op de voorgrond staan. Het vrij triviale verhaaltje van de roman doet aan de ideeënrijkdom geen recht. Deze ideeën en opvattingen hebben Kettmann en Le Cavelier overigens al eens eerder samen vertolkt: in het tijdschrift *De idea*. Ook in hun essays in dit periodiek komt voortdurend de positie van de moderne mens in de moderne wereld aan de orde. Hier sluiten zij zich aan bij een veelomvattende beweging, die in de jaren twintig en dertig de - al dan niet vermeende - gevaren van de toenemende technocratisering tot onderwerp koos. Enkele grote namen zijn Herman Hesse, die met zijn *Der Steppenwolf* (1927) onder meer de problematiek van de auto in het moderne leven belichtte, Louis-Ferdinand Céline, die in *Voyage au bout de la nuit* onder meer de gevolgen van het leven in de grote, anonieme stad aan de orde stelde en, in eigen land, schrijvers als Ben Stroman (*Stad*, 1932) en M. Revis (*8.100.000 m³*, 1932 en *Gelakte hersens: Ford's leven, Ford's auto's*, 1935). Het grote, veelomvattende idee van *De vlam der steden* is het conflict waarvoor de moderne mens zich gesteld ziet in de moderne wereldstad. Dat dit conflict zich vooral toespitst op ethische en zedelijke aspecten blijkt zowel uit de gedragingen van de hoofdpersonen, als uit de passages waarin de titel van de roman verklaard wordt:

Was het de nachtwind, het zwoele luchten der boomen, of de begeerte der duisternis, die immer voortvloeiende en woelende, alles meevorende drang van passie: de loeiende vlam der steden?
(p. 59)

en:

Want geluk was het nooit - slechts een lijflijke drift, de suizende vlam der steden.
(p. 314)

In de roman blijkt dat het leven in de moderne stad tot zedenverwildering leidt. Waar op het land de 'begeerte tussen man en vrouw' tot een huwelijk leidt, wordt zij in de stad tot lichamelijke passie.

De geestelijke crisis die het gevolg is van de grote veranderingen waarvoor de moderne mens zich ziet gesteld, wordt in *De vlam der steden* echter niet uitsluitend op het ethische en zedelijke vlak verbeeld. Ook op maatschappelijk gebied wordt de mens in een crisissituatie geplaatst. Zo wordt in *De vlam der steden* aandacht geschonken aan de opkomst van de arbeidersvakverenigingen, die worden beschouwd als een symptoom van het streven naar onafhankelijkheid van de moderne produktiemethoden. De arbeiders worden door de machines opgejaagd om steeds harder te werken (vergelijk in dit verband bijvoorbeeld de film *Modern times* - 1936 - van Charlie Chaplin, die dezelfde thematiek hanteert) terwijl deze toenemende produktie geen bijdrage levert aan het levensgeluk van de arbeider. Integendeel, de arbeider raakt steeds verder vervreemd van zijn arbeid:

[...] de waarde van den mensch bepaalde zijn werk, al kende geen paar handen meer de vrome aandacht voor het handwerk, al wijdde geen werkman zijn tijd meer aan een voorwerp van het begin van de eerste ruwe vormgeving af tot de bijna kunstzinnige voltooiing toe. Iedereen was gespecialiseerd, kende niets anders dan het draaien van een wielkje, de altijd eendere bewegingen als onderdeel in het heele productie-proces van alles wat er in de wereld gemaakt werd.
(p. 295-296)

In *De vlam der steden* wordt welwillend over de arbeidersbeweging gesproken, zolang zij zich bezighoudt met ideële zaken als arbeidersgeluk, bevrediging door het werk, het abstracte doel van de arbeid in het algemeen, etc. De arbeidersbeweging wordt echter uiterst scherp bestreden wanneer zij opkomt voor materiële zaken, zoals een achturige werkdag, of betere betaling. Dan is er sprake van

[...] de oppermachtige positie, die de arbeider zich allengs in de samenleving veroverde, de verminderde prestatie, de geleidelijk doordringende luxe-zucht, de rooie ontevredenheid.
(p. 168)

De visie van Le Cavelier en Kettmann op arbeider en arbeidersbeweging blijkt goed uit het volgende citaat:

In het werk moest hun solidariteit blijken - buiten het drijven hunner vakbesturen, buiten de haat-blikseming en de brallende donders van een onverantwoordelijk-verpolitiekte pers.
(p. 365)

De grote maatschappelijke veranderingen die het gevolg zijn van de toenemende industrialisatie hebben ook hun consequenties voor de positie van de kunstenaar in de samenleving. Dit probleem komt in *De vlam der steden* uitgebreid aan de orde. Het is met name hier dat Le Cavalier en Kettmann voortborduren op hun in *De idea* naar voren gebrachte opvattingen. De taak van de kunst wordt als volgt weergegeven:

Ja, alleen door de kunst kunnen wij ons in één wereld voelen en zoo de kunst zich waarlijk bewust wordt van die roeping, zal zij ons leiden tot het ideaal der ware broederschap, een eensgezinde weldenkende menschheid...
(p. 36)

Dit citaat is voor het begrijpen van de denkwereld en de opvattingen van de latere Kettmann van groot belang. Hier wordt namelijk een verbinding gelegd tussen enkele zaken (kunst, wereld, ideaal en mensheid) die in Kettmanns latere essays en romans terug zullen keren. De kunst wordt in dienst gesteld van het ideaal; kunst is geen doel, maar middel. Opnieuw zet Kettmann zich hier af tegen de extreme gevolgtrekkingen uit de beweging der Tachtigers. Was het eerder de in zijn ogen te vèr doorgevoerde individualisering die het doel voorbyschoot, hier wordt het 'l'art pour l'art' ontkend. De vraag rijst wat dan wel het doel is, waarnaar de kunstenaar dient te streven. Het zojuist gegeven citaat duidt aan waar het theoretisch om gaat, maar de praktische invulling van het begrip "één wereld", of de "ware broederschap", of de "eensgezinde weldenkende menschheid" blijft onduidelijk. De roman *De vlam der steden* blijft hier in het vage steken. Kettmann en Le Cavalier slagen er niet in op overtuigende wijze aan te geven hoe de 'oude wereld' moet worden vervangen door een 'nieuwe', en wat de rol van de kunst en van de kunstenaar daarbij kan zijn. Wel geven zij aanzetten hoe het níet moet:

Je bent onbevredigd [...] en dat moet ieder worden, die alleen door het denken, door de kunst 'n oplossing, 'n levensvervulling gezocht heeft.
(p. 506)

De oplossing moet dus niet van het 'denken' komen, maar waarschijnlijk dus van het 'doen'. In dit kader past dan ook de opmerking van een van de drie hoofdpersonen, de architect: "Werken is zelfontginning,

de eenige weg tot zelfvervulling [...]” (p. 418).

Opnieuw zonder in praktische consequenties te treden geeft deze architect ook elders weer wat het doel van de kunst moet zijn:

Hij had zijn kunst en zijn leven tot een eenheid willen brengen, tot een praktische harmonie [die] hem bevrijdde uit de schaduwen der realiteit, uit de begeerte van zijn bloed. [...] Werken moest leven zijn - juichkreet uit het leven zelf. [...] Hij zocht naar een hogere liefde dan die onder mensen verstaanbaarheid vond [...] Hij wilde, dat de kunst [...] zou één worden met zijn leven, met nog het geringste van zijn persoonlijk zelf.

(p. 200-202)

Het laatste facet van *De vlam der steden* dat ik wil belichten, hangt samen met de paradox die overigens in Kettmanns latere werk nog sterker naar voren zal komen: het streven naar een nieuwe, een andere wereld, terwijl zowel dit streven op zich, als de nieuwe wereld zelf in feite uitingen zijn van een sterk conservatisme. Het is in mijn ogen geen nieuwe wereld waar Kettmann naar streeft, het is de oude wereld, de wereld zoals die vroeger was, maar dan zonder de verworvenheden van de moderne tijd. In dit kader valt dan ook zijn anti-intellectualisme te begrijpen, zijn afkeer van de moderne kunst, zijn afkeer van de moderne arbeidersbeweging, zijn voorliefde voor het platteland tegenover de stad, zijn voorkeur voor de praktijk en zijn afkeer van de theorie, en, last but not least, zijn niet aflatende propaganda voor ‘de daad’, in tegenstelling tot ‘de gedachte’. In het volgende citaat is naar mijn mening duidelijk verwoord hoe Kettmann zijn streven naar een nieuwe wereld in het verleden plaatst:

Hier was het land van zijn werk, de traditie van zijn leven. Traditie was het juiste woord. Het betekende niet het conservatisme van iemand, wien het moderne leven en de gansche, openliggende wereld angst aanjoegen als het stadsverkeer een boertje-van-buiten, en nog minder betekende het een chauvinistische tendenz. Hier wachtte hem de geestelijke traditie, die heel zijn leven opeischte en zou blijven opeischen.

(p. 293)

Deze geestelijke traditie moet er zorg voor dragen dat de waarden van vroeger niet teloor zullen gaan. Dit is dan ook de reden dat Kettmann zo de nadruk legt op het grote verleden van Nederland waarin ons land een wereldmacht was. Al met al is vooral hierin al de latere Kettmann te ontdekken. Deze romantische vlucht naar het verleden preludeert op het latere fascisme.

4. *Maan op het dak* (1931)

De derde roman van Kettmann verschijnt in 1931 bij uitgeverij P.N. van Kampen & Zoon en is getiteld *Maan op het dak*. In een brief van enkele weken na het verschijnen van de roman, zegt Kettmann dat het werk er een bewijs van is dat hij tijdens het schrijven gedurende langere tijd zeer depressief is geweest.¹⁷ Tot op zekere hoogte is deze bewering te begrijpen, wanneer men de roman leest. De sfeer is die van de duistere crisisjaren, waarin de academicus de straat veegt en de straatveger steun trekt. In *Maan op het dak* is de hoofdpersoon een ingenieur, die noodgedwongen een baantje als buschauffeur moet accepteren. Uit Kettmanns correspondentie met de Wereldbibliotheek blijkt dat de roman is geconcipieerd in het najaar van 1929, vervolgens uitgewerkt in 1930 en tenslotte aangeboden aan de uitgeverij op 24 februari 1931.¹⁸ De indruk wordt derhalve gewekt als zou *Maan op het dak* een crisisroman zijn, terwijl ten tijde van het schrijven er nog geen echte crisis was in Nederland. De roman is echter doortrokken van een meer algemeen cultuurpessimisme, dat Kettmann heeft aangedikt in de richting van de economische regressie, toen die zich in de loop van 1931 in West-Europa kenbaar maakte. Dit cultuurpessimisme is in mijn ogen de kerngedachte van de roman. Ik vermoed dat Kettmann, al schrijvend, het idee kreeg dat er een oplossing voor het in zijn ogen levensbedreigende cultuurpessimisme was: het fascisme. Er zijn zinsneden in de roman die hier op wijzen. Dat Kettmann zelf *Maan op het dak* beschouwde als een bij uitstek fascistische roman, mag worden afgeleid uit het feit dat de roman in de eerste jaargang van *Het nationale dagblad* als feuilleton is herdrukt. Het voornoemde cultuurpessimisme uit zich in *Maan op het dak* zowel op politiek, maatschappelijk als wetenschappelijk gebied. Kettmann is in deze roman zeer pessimistisch over de politieke stand van zaken en met name over de handelwijze van de politici in het algemeen. Op maatschappelijk gebied betreft zijn pessimisme de positie van de mens als individu in een zich sterk veranderende samenleving. Deze veranderende samenleving is er de oorzaak van dat het individu zich terugtrekt in de geïsoleerde positie van de individualist, terwijl volgens Kettmann de veranderingen het best het hoofd kunnen worden geboden wanneer de mens in een groter geheel zijn plaats vindt. Dit grotere geheel krijgt van hem de abstracte naam 'de gemeenschap'. Tot slot dan Kettmanns pessimisme over de mogelijkheden van de wetenschap. Dit hangt samen met de beide zojuist genoemde gebieden. De wetenschap heeft er met haar snelle en grote ontwikkeling namelijk voor gezorgd dat de mens en de maatschappij (en de mens in de maatschappij) blootstaan aan allerlei

¹⁷ Brief aan Ru le Cavelier van 10-10-1931. RvO. Doc I-882, D-1.

¹⁸ NLMD, K 3662, B-1.

nieuwe ontwikkelingen en invloeden, die niet altijd gunstig kunnen worden genoemd. Aan de hand van een aantal citaten uit *Maan op het dak* zal ik Kettmanns cultuurpessimisme adstrueren.

Kettmann heeft zijn derde roman een uitgebreid motto meegegeven: een citaat uit *Der Untergang des Abendlandes* van Oswald Spengler. Dit motto is afkomstig uit de slotpassage van Spenglers werk, waar deze (onder meer) spreekt over de gevolgen van de mechanisering. In het kort samengevat komt Spenglers betoog er op neer dat in het verleden de boer, de handwerker en de koopman een belangrijke functie in het maatschappelijk bestel vervulden. Deze functies zijn ten gevolge van de toenemende technocratisering overgenomen door de ondernemer, de ingenieur en de fabrieksarbeider. Voor Spengler is de ingenieur de belangrijkste van de drie:

Aber [...] ist eine Gestalt noch wichtiger [...]: der Ingenieur, der wissende Priester der Machine. [...] Sein Denken ist als Möglichkeit, was die Machine als Wirklichkeit ist.¹⁹

Het is tekenend voor de mate waarin Kettmann zijn cultuurpessimisme heeft gebaseerd op de ideeënwereld van Spengler, dat hij de drie hoofdpersonen van zijn eerste drie romans het beroep van ingenieur heeft gegeven. Wellicht is een ander facet van Kettmanns werk eveneens door Spengler beïnvloed: de verderfelijke invloed van de moderne wereldstad op het haar omringende platteland - hoewel dit niet noodzakelijkerwijs het geval behoeft te zijn, daar het fenomeen van de grote stad in de jaren twintig op veel gebieden van de kunst een grote indruk maakte (vergelijk bijvoorbeeld in dit kader de film *Metropolis* van Fritz Lang en de elf punten van het eerste futuristische manifest van de Italiaan Marinetti, waarin hij onder meer de moderne wereldstad verheerlijkt - dit manifest werd overigens voor het eerst in de jaargang 1921 van het tijdschrift *Het getij* in Nederland gepubliceerd, het tijdschrift waaraan Kettmann heeft meegewerkt). Om terug te keren tot Spengler: wat hij zegt over de relatie tussen de stad en het land komt weliswaar nauwelijks ter sprake in Kettmanns vroege werk, maar vanaf 1932, wanneer Kettmann definitief voor het nationaal-socialisme gekozen heeft, vinden we bij Kettmann dezelfde thema's. Zo spreekt Spengler over de begrippen 'Kultur' en 'Zivilisation', die bij hem een bijzondere, van het gangbare spraakgebruik afwijkende betekenis hebben: de 'Kultur' is de periode van bloei, van overheersing door het platteland of de kleine stad, van godsdienst en traditie, terwijl de 'Zivilisation' de tijd van verstarring en ontbinding, van overheersing door de wereldstad, die het gehele leven van het land in zich op-

¹⁹ Spengler, Oswald. *Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte, zweiter Band: welthistorische Perspektiven*. München, 1923, p. 626-627.

zuigt, van verval van godsdienst en traditie verbeeldt. Dit complex van opvattingen komen we in Kettmanns werk van zowel vóór als na 1945 regelmatig tegen.

Kettmanns pessimisme over de contemporaine politieke situatie is terug te vinden in het volgende citaat uit *Maan op het dak*:

[...] deze quaestie [was] door de rapporten der vele regeeringscommissies, de brochures en artikelen van economen, politici en journalisten-in-verschillend-formaat volkomen doodgeschreven [...] Men had al-lengs méér dan genoeg van al die overheidsbemoeiing, waarbij de regeering door straf-autocratisch optreden de gevolgen van haar eigen achter-lijkheid en slof beheer onschadelijk trachtte te maken.
(p. 133)

Evenzo blijkt zijn pessimisme uit:

[...] politiek, de gewone partij-praat van allerlei kleine belangetjes, door een-of-andere indrukwekkende leuze tot ideaal gemaakt voor een mas-sa, die niet wist, wat idealen waren.
(p. 140)

Tenslotte dan nog een citaat dat als het ware lijkt te preluderen op het commentaar dat in de jaren 1933-1940 door de NSB werd gebruikt om de politiek van de jaren dertig te karakteriseren:

Niets was zoo onbelangrijk, of het geheele register van godsdienstige, politieke en persoonlijke belangetjes van alle verklikte onder-onsjes moest eerst tot in den treure worden uitgespeeld, alvorens er iets tot stand kon komen.
(p. 202)

Kettmanns opvattingen over de maatschappelijke positie van de mens waren eveneens bijzonder pessimistisch. Nadat de hoofdpersoon heeft geparticipeerd in een uitbundig bal masqué, geeft Kettmann het vol-gende commentaar:

Deze bonte carnavalsnacht leverde [...] een bij uitstek geslaagde charge op de persoonlijkheid. De phantazie had de grenzen der omstandighe-den opgeheven: ieder was degeen die hij graag zou wezen of die hij [...] geworden zou zijn. [...] Het was de feestroes van het op-de-spits-gedre-ven individualisme...
(p. 194)

Het individualisme is in Kettmanns ogen zichtbaar - net zoals het ove-rigens in de vorige twee romans naar voren gekomen is - een gevolg

van de moderne, technologische samenleving. Dit individualisme zal in de toekomst verdwijnen, wanneer 'de nieuwe mens' zijn intrede in de wereld zal doen. Deze 'nieuwe mens' zal geworteld zijn in de gemeenschap waaruit hij is voortgekomen. In de tijd waarin *Maan op het dak* speelt, leeft het individualisme echter nog, getuige:

[...] het individualisme leefde nog, voortleefde in nieuwe mensen, die zich nauwelijks van deze drijfveeren bewust waren en eenvoudig met een kwinkslag iets tot stand brachten, waaraan anderen met een alles-afwegend intellect nimmer zouden durven beginnen.
(p. 213)

Dan tenslotte Kettmanns pessimistische instelling waar het de voortschrijding van de, voornamelijk technische, wetenschap betreft. Hier ligt een verband met de beide voorgaande gebieden. De wetenschap heeft de samenleving zodanig veranderd, dat de mens niet meer in de gelegenheid is zich volledig te ontplooien. Ten gevolge hiervan is bijvoorbeeld de hoofdpersoon van de roman werkeloos geworden. Een ander voorbeeld is de beschrijving van de grote stad die de hoofdpersoon bezoekt. Zonder nu direct over te gaan tot het citeren van vele pagina's tekst, moet duidelijk zijn dat Kettmanns beschrijving van de moderne stad en haar inwoners af te lezen is aan:

[...] de mistroostigheid der moderne vestingachtige woonwijken met de spichtige gaffelstokken, die na vijfentwintig jaar eindelijk boomen zouden zijn.
(p. 85)

De hopeloze situatie van de werkeloze hoofdpersoon wordt als volgt becommentarieerd:

[...] het is fnuikend voor 'n man, als-ie z'n kans niet krijgt, z'n zelfrespect niet kan verdienen in z'n daad, die hem ligt en hem lijkt.
(p. 106)

Hier opnieuw het voor Kettmann kenmerkende woord 'daad', dat op veel meer plaatsen in de roman een belangrijke rol speelt. Zo in:

Ik ben meer denktipe dan jij, maar juist omdat je van nature daadmensch bent, moet je ook doen...
(p. 91)

in:

[...] hij zou geen mensch meer zijn. zoo hij geen impulsies meer had, de daad schuwde om het onvoorziene gevolg.
(p. 95)

en in:

Hij mocht zich niet laten afleiden door een zelf-uitdieping, die hem op den duur zou doen schromen voor de daad [...]
(p. 176)

Opvallend is in de drie citaten de tegenstelling tussen denken en doen, waarbij het eerste negatief en het tweede positief wordt gewaardeerd.

Hoewel *Maan op het dak* naar mijn overtuiging dus een pessimistisch boek is (en ik hoop aannemelijk te hebben gemaakt dat dit pessimisme minder met de crisis van de jaren dertig van doen heeft dan met Kettmanns cultuurpessimistische ideeën, die zijn geïnspireerd door het werk van Oswald Spengler), zitten er ook enkele optimistische passages in de roman. Deze passages hebben alle een verband met de ideeën van het opkomend fascisme van de jaren twintig en met de denkbeelden zoals die later in de jaren dertig door het nationaal-socialisme zijn verwoord. In zijn optimisme is Kettmann in deze roman dus een NSB'er avant la lettre, wat er wellicht de oorzaak van kan zijn geweest dat de roman in 1937 als feuilleton in het nationaal-socialistische dagblad *Het nationale dagblad* is verschenen. Optimistisch is Kettmann bijvoorbeeld over de boerenstand:

Hij had liever met deze ruwe boeren te doen dan met de ingetogen burgers [...] de koppen verweerd door het werk 's zomers op bloote handen, de knuisten grof-eerlijk als-bengelend aan de zware armen uit te korte mouwen.
(p. 87)

Tegen het eind van de roman geeft Kettmann aan waar de nieuwe mens naar toe moet:

[...] maakte zich langzaam in den mensch deze waarheid los: onsterfelijk was de drang - de dorst - het levende tempo van het bloed.
(p. 260)

5. *De oceaanvlucht van een olie-man* (1933)

In 1933 verschijnt bij Kettmanns eigen uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer zijn vierde roman: *De oceaanvlucht van een olie-man*. Een veel minder omvangrijk werk dan zijn drie voorgaande romans. Bevat ten de eerste drie respectievelijk 335, 509 en 260 pagina's, *De oceaan-*

vlucht van een olie-man bevat er slechts 181 - en dan nog met een kleine bladspiegel en een grote letter gedrukt. Hoewel dit een ondergeschikt punt lijkt, is dit niet het geval. De omvang van deze vierde roman hangt namelijk samen met het ontstaan ervan. In een brief van september 1929, gericht aan de Wereldbibliotheek, maakt Kettmann melding van het feit dat hij “eenigen tijd geleden” een novelle schreef met een onderwerp “uit de aviatiek, geïnspireerd op de recente oceaanvluchten,”²⁰ getiteld ‘Een van de twee’.²¹ Kettmann is niet de enige die zich heeft laten inspireren door de spectaculaire aviatiek van die jaren. Ook iemand als Jan Engelman ondervond de invloed van deze nieuwe techniek. Zo is diens poëziebundel *Sine nomine* (1930) opgedragen aan Charles Lindbergh, terwijl tevens het openingsgedicht van deze bundel aan deze piloot is gewijd. Albert Kuyle liet in 1934 het verhaal ‘Dios’ verschijnen, dat een piloot als hoofdpersoon had.²² Een tweede oorzaak voor de opvallende lengte van *De oceaanvlucht van een olie-man* kan zijn grond vinden in een tendens die eind jaren ’20, begin jaren ’30 opkwam:

Het dynamische vers als meest geëigende poëzievorm voor het versnelende ritme van de tijd, vindt op het vlak van het verhalend proza zijn pendant in de short story. Wie de 5809 kilometer van New York naar Parijs wist af te leggen in 33 uur en 30 minuten, reikte literaire flying fools kennelijk ook de uitdaging aan om een lang verhaal kort te maken.²³

Het verhaal ‘Een van de twee’ biedt Kettmann de Wereldbibliotheek ter publikatie aan, die het accepteert met als gevolg dat het in de jaargang 1930 van het tijdschrift *Leven en werken: maandblad voor meisjes en vrouwen* (onder leiding van E.C. Knappert en Annie Salomons) wordt gepubliceerd. Dit tijdschrift was een uitgave van de Wereldbibliotheek. In dezelfde brief echter biedt Kettmann de Wereldbibliotheek de mogelijkheid om de novelle in uitgebreidere vorm als een roman te publiceren:

²⁰ Met deze “recente oceaanvluchten” doelt Kettmann naar alle waarschijnlijkheid op het pionierswerk van mannen als Charles Lindbergh, Köhl, Von Hünefeld, Fitzmaurice en Kingsford Smith. Stak Lindbergh in 1927 als eerste vlieger ter wereld in zijn eentje de Atlantische Oceaan over van west naar oost, een jaar later deden Köhl, Von Hünefeld en Fitzmaurice dit huzarenstukje in omgekeerde richting nog eens over, terwijl in 1929 Kingsford Smith de eerste was die de Stille Oceaan per vliegtuig overstak.

²¹ Brief aan de directie van de Wereldbibliotheek van 28-09-1929. NLMD, K 3662, B-1.

²² Kuyle, Albert. ‘Dios’, in: *De nieuwe gemeenschap* 1 (1934) 11 (nov.), p. 575-582.

²³ Scholten, Harry. ‘Een nieuwe jeugd ging opwaarts in zijn ster: reismotief en aankomstthema bij ‘jong-katholieken’ in het interbellum’, in: *Voor H.A. Gomperts: bij zijn 65ste verjaardag*; ed. Eep Francken, Ariane van Santen en Harry Scholten. Amsterdam, 1980, p. 178.

n° 250

George Kettmann

DE OCEAANVLUCHT VAN EEN OLIE-MAN

DOOR

GEORGE KETTMANN JR.

UITGEVERSMAAATSCHAPPIJ
DE AMSTERDAMSCHKE KEURKAMER
AMSTERDAM

Door Kettmann gesigneerd en genummerd exemplaar van de eerste druk (1933).

Waar figuren en milieu, naar den aard eener novelle, eerder in houtskool zijn behandeld dan dat een breede uitwerking werd gekozen, blijft ook nog de mogelijkheid open, dat U na lezing zoudt prefereeren, om het verhaal uit te geven na een bewerking, meer verwant aan de compositie voor een kleinen roman [...].²⁴

De Wereldbibliotheek wijst Kettmanns voorstel echter van de hand.²⁵ Hij heeft de uitwerking van de novelle 'Een van de twee' wel ter hand genomen, zoals blijkt uit het verschijnen van de roman *De oceaanvlucht van een olie-man*, die de uitgebreide versie van de novelle is. Hetzelfde verhaal, dezelfde personages, hetzelfde thema en een identieke ontwikkeling in de plot.

In de ogen van de hedendaagse lezer is het verhaal van *De oceaanvlucht van een olie-man* wellicht wat ongeloofwaardig - of het dit ook was voor de lezer uit 1933 is moeilijk vast te stellen. De hoofdpersoon is ingenieur, net als de hoofdpersoon van *Maan op het dak*, en verdient zijn geld met een baan als vertegenwoordiger van een olie- en benzine-firma. Net als de hoofdpersoon van *Maan op het dak* is het hem als gevolg van de economische crisis niet gelukt een betrekking op zijn niveau te vinden. Ir. Max Bunnemer, zoals zijn naam luidt, heeft echter zijn compensatie voor dit maatschappelijk falen gezocht en gevonden in de vliegerij. Met hart en ziel geeft hij zich over aan deze tak van sport (want dat is het voor hem - het vliegen als volwaardig transport middel bestaat nog niet) en ieder vrij moment brengt hij door op het bij zijn huis in de buurt gelegen vliegveld. De kosten van deze hobby worden gedragen door een zekere dr. Schöll, die in Bunnemer een bekwaam vliegenier zag, en die hoopt hem te zijner tijd een positie als testpiloot te kunnen aanbieden. 'Bunnie' is de naam waaronder Bunnemer in de wereld van de vliegeniers bekend is, en deze naam geeft de scheiding aan die er tussen zijn twee levens bestaat. Zijn echtgenote weet niets van zijn hobby af, en zijn luchtvaartvrienden niets van zijn maatschappelijke positie. In de roman blijkt dr. Schöll in het geheim plannen te maken voor de eerste commerciële vlucht van Europa naar Amerika. Bunnemer wordt meegevraagd als piloot van het nieuw-ontworpen vliegtuig en deze reis wordt een groot succes. In Amerika aangekomen wordt het gezelschap luisterrijk onthaald. Deze vlucht zal het mogelijk maken in de toekomst lijnvluchten te openen tussen de oude en de nieuwe wereld. Op de avond van de aankomstdag vraagt een van Bunnemers vrienden hem een telegram naar diens geliefde in Europa te zenden en als een donderslag bij heldere hemel wordt de waarheid Bunnemer opeens duidelijk: de geliefde van zijn vriend is zijn eigen vrouw. Zijn vrouw was al geruime tijd zeer ontevreden met

²⁴ Brief aan de directie van de Wereldbibliotheek van 28-09-1929, NLMD, K 3662, B-1.

²⁵ Brief van de directie van de Wereldbibliotheek van 03-10-1929, NLMD, K 3662, B-2b.

het leven dat Bunnemer haar kon bieden - ze had een afkeer van het benepen vertegenwoordigersbestaan en adoordeerde grote sporthelden en vliegeniers - en was daarom een relatie met een vliegenier aangegaan. Paradoxaal genoeg wist ze niet dat haar eigen echtgenoot ook vliegenier was. De overspeligheid van zijn echtgenote dwingt Bunnemer tot een daad: hij stijgt met het nieuwe vliegtuig op in New York en keert terug naar Europa, zonder te weten of hij in zijn eentje het grote toestel kan besturen.

Nu liet hij de keuze aan de causale wetten, de geheime wetten, waarnaar het heelal zich bewoog. De eeuwige regelmaat. Als hij onderdook in den oceaan... goëd, hij zou gewiegd worden in eindelijk denklooze, eeuwige stilte. En als hij levend Europa bereikte, hij zou het ervoor houden, dat hij naar Evelyn [zijn echtgenote - WSH] moest teruggaan - in afwachting van hetgeen het leven hem te zeggen had. [...] Een van de twee... (p. 181)

Het ongeloofwaardige van het verhaal ligt hierin, dat Bunnemers hobby niet aan zijn vrouw bekend is, ondanks het feit dat zijn foto in bladen wordt gepubliceerd die door zijn vrouw worden gelezen, en ondanks het feit dat zijn vrouw omgang heeft met andere vliegeniers, die Bunnemer kennen. Kettmann geeft voor dit vreemde verschijnsel twee verklaringen: de namen Bunnemer en Bunnie worden door niemand aan elkaar gekoppeld, en de grote discrepantie tussen het leven als vliegenier en dat als vertegenwoordiger, waardoor niemand argwaan krijgt. Ook in contemporaine recensies wordt over dit feit gevallen. Het is mogelijk dat Kettmann deze innerlijke onwaarschijnlijkheid van de roman wel heeft gesignaleerd, maar haar bewust heeft willen handhaven. Net als in zijn vorige drie romans gaat het in *De oceaانvlucht van een olie-man* namelijk minder om de plot dan om de ideeën achter de plot. Deze ideeën zal ik nu aan de hand van enige citaten toelichten.

Een aantal opvattingen door Kettmann verkondigd in zijn vorige drie romans komt ook in *De oceaانvlucht van een olie-man* naar voren. Zo is de hoofdpersoon teleurgesteld in de maatschappij zoals die zich aan hem voordoet. Hij zoekt zijn heil in zijn idealen:

[...] los van de aarde, lès van alle venijnig-burgerlijke, kleingeestige misères van deurwaardersgeloop voor achterstallige belasting, van schuld bij den kleermaker [...] los van heel zijn nogal-royaal-schijnend, van binnen angstig-precies uitgerekend middenstandersbestaan. (p. 11)

Wanneer hij vervolgens zijn huwelijk bepeinst, valt op dat de irrealiteit reëler lijkt dan de realiteit:

Hoog-eenzaam in de cockpit van zijn uiterst gevoelig vliegtuig kon hij al de teleurstellingen van zijn huwelijk met Evelyn, zijn modern-verwend, luxe-verlangend vrouwtje vergeten, en niet langer gegrepen door de nuchtere bittere realiteit, dat jonge trotsche geluksgevoel terugvinden, hoeveel hij nòg van haar hield, hoe hij verlangde naar het stille wonder van haar bij-zijn, naar de goudlichtjes in haar oogen... god-nog-an-toe, zooals het vroeger allemaal geweest was tusschen hem en haar.
(p. 11)

Ook wordt de moderne huizenbouw negatief bejegend:

[...] de laatste huizenblokken, die in de mist aandeden als de hoogste paleismuur van een sprookjestuin, terwijl het toch dood-gewone, lompe, modern-betonnen menschen-archiefkasten waren [...]
(p. 28)

Op soortgelijke wijze zet Kettmann zich af tegen het individualisme, het kapitalisme, het intellectualisme en de contemporaine politiek. Al deze zaken komen ook aan de orde in zijn voorgaande drie romans. Het opvallende aan *De oceaانvlucht van een olie-man* is nu dat Kettmann tegenover al dat negatieve iets positiefs plaatst. In dit opzicht verschilt deze vierde roman van zijn drie voorgangers.

In *De oceaانvlucht van een olie-man* wordt aan de hand van de tegenstelling 'aards-hemels' de strijd tussen het dagelijks leven en de idealen uitgebeeld:

Ha, met Bunnie was hij in dróómland [...] in een koen-phantastisch verlangen naar de zon [...] En nu - op weg naar huis [...] was hij weer Bunnemer - gewóón Bunnemer op een levensbaan [...] die naar de verte nauwer scheen te worden en toch altijd even breed bleef [...]
(p. 12)

Deze tegenstelling is het thema van de roman, dat nog wordt uitgediept doordat Kettmann aan het hemelse het dichterschap verbindt:

Nou, maar wat Lindbergh dan toch maar gelapt heeft, noem ik reùze [...] geddorrie, het is hetzelfde wat de groote dichters gedaan hebben [...] Voor jezelf de trotsche eenzaamheid verkiezen, je bewust te zijn, tusschen dood en leven te hangen [...]
(p. 55-56)

Hier is het vliegen beschouwd als een symbool voor een daad die de moderne mens (in 1933 was de luchtvaart nog maar nauwelijks de kinderschoenen ontgroeid en daarom is het een door Kettmann goed gekozen symbool) zal doen onderscheiden van het verleden, waarin deze

mens in een wereld vol onjuistheden leefde.²⁶ Deze onjuistheden zijn de bovengenoemde zaken waartegen Kettmann zich verzet: intellectualisme, kapitalisme, individualisme, etc. Gaf Kettmann in de voorgaande drie romans niet aan hoe dit ideaal praktisch te verwezenlijken valt, in *De oceaانvlucht van een olie-man* doet hij dit wel. Misschien de belangrijkste passage uit de roman is die waarin Kettmann zijn ideaal, en hoe het te bereiken, verwoordt:

Laten we bij Lindbergh blijven. Wil dat voorbeeld waarde hebben voor de wereld, dan moeten er nou anderen komen... mensen die de gemeenschap willen dienen, en inplaats van hun eigen eenzaamheid te zoeken, die willen offeren, om allen weer tezamen te brengen, om een harmonische wereldorde mee te stichten. [...] Als ik nog duidelijker moet zijn... de taak van de aviatiek is feitelijk precies dezelfde als die van de nieuwe kunst en van de wetenschap: individueel werkzaam te zijn voor allen...
(p. 56)

Hier klinkt het fascistische ideaal door, dat Kettmann in dezelfde tijd als waarin hij de roman concipieerde, moet hebben omhelsd. Dat Kettmann in deze periode het fascisme nog meer als levensinstelling dan als politieke keuze zag, blijkt uit het feit dat hij een reis per vliegtuig van de oude wereld naar Amerika, de nieuwe wereld, het symbool van het nieuwe leven laat zijn. De naam van het vliegtuig is Noach, ook al een symbool van het nieuwe. Ook het leidersprincipe, een fascistisch stokpaardje, is in de roman vertegenwoordigd:

Toe maar, iedereen heeft 'n stem, is in het kapittel. Eén man neemt de leiding, draagt de verantwoordelijkheid. Er moet één zijn die decideert.
(p. 71)

Evenals in de vorige drie romans speelt hier de tegenstelling tussen daad en gedachte weer een grote rol. De invalshoek is echter licht gewijzigd, nu Kettmann in staat is om zijn idealen ook praktisch vorm te geven. Deze tegenstelling staat nu derhalve in het teken van het fascisme:

²⁶ Hier onderscheidt Kettmann zich wezenlijk van de 'jong-katholieken' in het gebruik van de reis- en vliegenierssymboliek. Is bij deze groep de diepere bedoeling van het reis-motief gelegen in het 'aankomstthema' (dit voornamelijk religieus te interpreteren), bij Kettmann staat dit symbool in dienst van de functie en de positie van de dichter in de samenleving. De dichter is bij Kettmann de visionair, de geroepene die de samenleving zal moeten leiden naar een betere toekomst. Opvallend is overigens wel, dat in het zojuist weergegeven citaat een individualistisch aspect waar te nemen is.

Eischte liefde het offer van het ideaal, of wilde ze de bevrijding van het ideaal in de daad?
(p. 27)

en:

[...] dit was het wat hij gezocht had: de dáád, de bevrijding.
(p. 117)

De abstracte tegenstelling daad-gedachte heeft nu een praktische betekenis gekregen. Het denken houdt de mens terug van het doen, terwijl het fascisme juist het handelen van de mens vooropstelt. Door dit handelen bevrijdt de mens zich van het juk van vroeger, en zo is hij in staat de toekomst binnen te treden.

In een reeds eerder geciteerde brief zegt Kettmann dat het doel van De Amsterdamsche Keurkamer was

[...] het nationaal-socialisme als cultuurstroming mede op te vangen en te verbreiden, zoowel in uitgaven met uitgesproken fascistische strekking als werk van letterkundige waarde [...]²⁷

Naar mijn mening is *De oceaانvlucht van een olie-man* het enige werk van Kettmann waarin op aanvaardbare wijze een synthese tot stand is gebracht tussen zijn maatschappelijke idealen en zijn kunstenaarschap. Zoals nog zal blijken, komt in zijn latere literaire werk zijn politieke opvatting (die dan van fascistisch is veranderd in nationaal-socialistisch) zozeer naar voren, dat het literaire aspect overschaduwd wordt.²⁸

6. *De jonge leeuw* (1935)

Kettmanns volgende boekpublicatie is zijn eerste dichtbundel, *De jonge leeuw*, die in 1935 bij zijn eigen uitgeverij verschijnt. Tot 1945 zullen overigens al zijn uitgaven bij De Amsterdamsche Keurkamer het licht zien. Deze dichtbundel is samengesteld uit verzen die voor het overgrote deel zijn voorgepubliceerd in *Volk en vaderland*. Gezien het karakter van dit nationaal-socialistische weekblad in de jaren 1933-1936 is het niet verwonderlijk dat Kettmanns gedichten opvallen door een grote mate van strijdkracht. De NSB, waarvan *Volk en vaderland*

²⁷ Brief aan jhr. dr. C.G.S. Sandberg van 25-01-1937. RvO, Doc I-882, H-2.

²⁸ Een uitzondering moet wellicht worden gemaakt voor de in 1944 verschenen novelle *De verdrevene*, waarin eveneens een geloofwaardige synthese tot stand is gebracht tussen ideaal en praktische literaire verwezenlijking ervan. Deze novelle komt hieronder aan de orde.

Redactiekamer van Volk en vaderland, Maliebaan 35 te Utrecht, vermoedelijk zomer 1941. Rechts zittend Kettmann, links zittend Maarten Meuldijk (uit: Fotonieuws van oktober 1941).

het weekblad was, moest in deze jaren haar plaats bevechten in de Nederlandse samenleving. De NSB'ers moesten duidelijk maken waarvoor de beweging precies streed en wat haar idealen en werkwijzen waren. Met dit doel lijken Kettmanns verzen geschreven; echte strijdpoeëzie derhalve. In dit opzicht is er een breuklijn te bespeuren in Kettmanns literaire oeuvre. Schreef hij tot 1935 romans waarin hij op theoretische wijze te werk ging - hij signaleert feilen in de contemporaine maatschappij en tracht hier tegenover zijn idealen te plaatsen -, vanaf zijn eerste dichtbundel wordt zijn literaire werk in dienst gesteld van de praktijk van het fascisme, en later het nationaal-socialisme. Dat dit zijn literaire werk zeer beïnvloed heeft, zal duidelijk zijn. Zo is *De jonge leeuw* minder 'literatuur' dan zijn vier voorgaande romans. Zonder de bundel veel geweld aan te doen is te stellen dat de gedichten erin feitelijk eer politieke pamfletten in versvorm zijn dan poëtische uitingen van een levensgevoel. Het onderscheid is wellicht nog scherper te stellen door aan te geven dat Kettmann zijn poëzie bewust in dienst stelt van zijn maatschappelijke visie, terwijl dit voor andere dichters uit die tijd minder, of niet telt. Op deze wijze bekeken is Kettmanns poëzie te vergelijken met willekeurig welke andere poëzie die een maatschappelijk doel beoogt, zoals een deel van het werk van Henriette Roland Holst-van der Schalk, Jef Last en Theun de Vries. Dat Kettmanns verzen op deze manier tijdgebonden worden, en literair van minder waarde (omdat het literaire aspect in zijn dichtwerk vaak ten koste gaat van het maatschappelijke aspect), ligt voor de hand. In Kettmanns ogen heeft dit bezwaar waarschijnlijk minder zwaar geteld, daar het zijn opvatting was dat de kunst zoals hij die beoefende, de enig juiste was, juist omdat hij haar beperkingen oplegde. De kunstenaar is in zijn ogen immers dienaar van de gemeenschap en in deze beperking functioneert de kunstenaar het best.

Als dienaar van de gemeenschap moet de kunstenaar, "om wille van het leven", zoals Kettmann het later zal formuleren, zijn kunst in dienst stellen van het volk. In *De jonge leeuw* doet Kettmann dit dan ook. Er zijn in de bundel drie soorten gedichten te onderscheiden. De eerste categorie verwijst naar het grote vaderlandse verleden, de tweede houdt zich bezig met het heden, terwijl de laatste categorie de hoop op een betere toekomst uitspreekt. In alle drie categorieën gebruikt Kettmann overigens het nationaal-socialistische jargon²⁹ in ruime mate. Een aantal topoi dat bij de bespreking van zijn vroeger werk naar voren kwam, is ook weer in *De jonge leeuw* aanwezig, alleen is nu de functie licht gewijzigd. Waren het voordien literaire symbolen die verwezen naar een maatschappelijke realiteit, nu zijn ze in dienst

²⁹ In de betekenis zoals M.C. van den Toorn dat in zijn studie *Dietsch en volksch: een verkenning van het taalgebruik der nationaal-socialisten in Nederland* (Groningen. 1975) heeft gegeven.

gesteld van het maatschappelijk streven waar de gehele bundel van getuigt.

Zo is Kettmanns cultuurpessimisme aanwezig in het gedicht 'Het zaad kiemt' (p. 10-11), waarin de jeugd wordt voorgespiegeld dat zij weliswaar een "verloren generatie" is, die "muurbloem van de maatschappij" werd, maar voor wie "een zon van daadkracht" opging. Ook gebruikt Kettmann de moderne stad als symbool voor de verwording van de mens. In het titelloze gedicht op p. 66 is sprake van de stad die "de jeugd verwelkt en met haar goud verblindt". In de stad verliest de mens zijn afkomst en zijn doel: "[...] niet meer weet / vanwaar hij kwam en wat hem herwaarts dreef." Eenzelfde symboliek in het uit vier delen bestaande gedicht 'Feesten der zonde':

De stad leeft in den avond [...] totdat zinkend
voor 't oog der sterren man en vrouw vergaan.
(p. 81)

Het grote vaderlandse verleden wordt opgeroepen in gedichten als 'De Gulden Sporen Slag' en in de vier titelloze gedichten op p. 53-56, waar Kettmann de moord op Willem van Oranje uitbeeldt. Het heden komt er in *De jonge leeuw* slecht af - begrijpelijk natuurlijk, gezien de maatschappelijke context, waartegen de NSB zich juist verzette. Zo in 'Dag in October', waarin de volgende passage het leed van de werkloze verbeeldt:

De Dag - ik jaag hem na! Ik struikel, val
en ziek van woede brul ik: - Kom me halen,
terwijl ik weet, dat hij niet keeren zal.
Alwéér een dag, dat ze me "steun" betalen.
(p. 30)

De toekomst echter wordt in *De jonge leeuw* voluit bezongen. Met gebruikmaking van vrijwel alle bekende fascistische termen roept Kettmann alles en iedereen op (maar met name de kameraden) om te werken aan de nieuwe tijd, waarin de nieuwe mens een nieuwe wereld zal scheppen. De visser en de boer moeten samen de strijd aangaan waarin met tucht het oude zal worden achtergelaten. Ook de grote dichters van vroeger moeten hun steentje bijdragen, in de hoop dat de dichters van het heden hun goede voorbeeld volgen:

Dichters ik smeeek u: wilt herrijzen,
opdat dit volk zijn ziel herkrijgt
en eind'lijk uit zijn zuchten stijgt,
waar gij het tucht en taak zult wijzen.
(p. 59)

De kameraadschap die vroeger onder de Geuzen heerste, moet nu tot leven komen om de mensen vrij te maken, maar wel een vrijheid in gebondenheid:

Wil vrijheid vrijheid zijn, dan moet de daad
in maatgebondenheid haar kracht doen blijken
- dit zij parool: verwinnen of bezwijken -
wie zelftucht kent, heeft vrijheid, kameraad!
(p. 40)

Veel van wat Kettmann in zijn eerste vier romans naar voren bracht, keert hier terug. Het is dus niet vol te houden dat er in zijn literaire oeuvre een breuk op zou treden rond 1932, wanneer hij het fascisme gaat belijden in zijn literair werk - afgezien dan van het feit dat in zijn vier eerste romans de theorie op het eerste plan stond, en in zijn dichtbundels de praktijk. Wel is te zeggen dat de toon verandert. Agressiever, daadkrachtiger en zelfbewuster uit Kettmann zijn idealen. Het feit dat hij in het kader van de NSB in staat wordt gesteld zijn idealen naar buiten te brengen, benevens het feit dat hij voor zijn idealen een maatschappelijke uitlaatklep gevonden heeft, zou hier debet aan kunnen zijn. In ieder geval heeft hij succes met zijn NSB-strijdpoëzie. In 1937 wordt *De jonge leeuw* herdrukt, ongetwijfeld mede als gevolg van een zeer intensieve advertentiecampagne in de nationaal-socialistische pers. Kettmanns ster als NSB-dichter begint te rijzen.

7. *Om wille van het leven* (1936)

In 1936 verschijnt dan zijn eerste proeve van essayistisch werk in boekvorm: *Om wille van het leven: kunst en gemeenschap*. Dit essay is eerder verschenen in het nationaal-socialistische periodiek *Nieuw-Nederland* van mei 1936.³⁰ Hierin ontvouwt Kettmann zijn ideeën over kunst, kunstenaar en samenleving. De kern van zijn betoog is, dat de grote vernieuwende beweging van de Tachtigers is uitgewerkt. Overgebleven zijn de restanten van deze beweging: de tot in het extreme doorgevoerde individualisten. Deze kunstenaars hebben elke band met de tijd en met het volk verloren, zodat wat zij voortbrengen geïsoleerde kunst is. Hiertegenover stelt Kettmann dan de nieuwe kunst, die “om wille van het leven”, voor en door de gemeenschap is.

³⁰ Hoewel Kettmann er met geen woord over rept, kan het heel wel mogelijk zijn dat zijn essay een reactie is op de enkele maanden eerder gepubliceerde openbare les die D. Bartling uitsprak bij de aanvaarding van het privaat docentschap in de aesthetica en algemene kunstwetenschap aan de Rijksuniversiteit te Utrecht: *Over het begrip “leven” in de kunstleer van de hedendaagse Nederlandse literatoren* (Assen, 1935). Bartling bespreekt in zijn tekst het voorkomen en de betekenis van het begrip “leven” in de kunstopvattingen van H. Marsman, Dirk Coster en Menno ter Braak.

Hij begint zijn essay met enige opmerkingen van algemene aard over kunst en kunstenaars. Zo zegt hij dat alle kunstenaars in feite dienaren zijn van de schoonheid, maar dat de schoonheid niet het criterium voor de kunst is:

Niet zijn schoonheid, maar of zich daarin het leven openbaart, blijkt kunst-bepalend voor een kunstwerk.
(p. 3)

Dit leven definieert Kettmann als volgt:

Onder leven hebben wij hier dan niet te verstaan de min of meer natuurgetrouwe afbeelding van het leven, maar de bezieling, die als de geest zelf uit de doode stof ademt.
(p. 3)

Het kunstwerk is voor hem “[...] een tot leven geworden harmonie van vorm en inhoud.” (p. 4) Vervolgens tracht Kettmann aan te geven hoe het komt dat alle kunst voor en door de gemeenschap leeft. Hij doet dit op een wijze die ‘modern’ aandoet. Hij verbindt namelijk de kunstenaar met de lezer, c.q. beschouwer, van het kunstwerk. Het is op deze manier niet slechts de kunstenaar die zijn werk tot kunst maakt, het is de wisselwerking tussen publiek en kunstenaar die het criterium is:

[...] kunst-bepalend is in eersten aanleg de scheppingsdrift van den kunstenaar [...] en voorts de ontvankelijkheid van dengene die het kunstwerk in zich opneemt. En hiermede ervaren wij dan de wezenskern van alle kunst: zij wordt opgeroepen uit een gemeenschap als de bloei van één bodem, geest van één geest, om zich dan opnieuw de gemeenschap toe te wenden en deze te bezielen, te doordringen en geheel te vervullen.
(p. 4)

Vervolgens schetst Kettmann het echec van de contemporaine kunst. Pas dan blijkt dat hoewel hij voortdurend over “kunst” spreekt, hij eigenlijk slechts een deel van de kunst bedoelt: de literatuur. Over beeldende kunst, schilderkunst, enz. geen woord, slechts aan de literatuur ontleent hij al zijn voorbeelden. Het “ik ben een god in het diepst van mijn gedachten” en het “l’art pour l’art” van de Tachtigers heeft geleid tot een ver doorgevoerd individualisme.

Deze zelfbegrenzing, deze ivoren-toren-cultus heeft zich metterdaad gewroken. Het realisme [...] vervaagde in nevelige stemmingen; het koudvuur eener intellectualistisch gehanteerde psychologie bracht een kort-

stondige opleving; zelfbespiegeling leidde meer nog dan tevoren tot levensverenging.

(p. 6)

Ook de dichtkunst van mensen als Herman Gorter en Henriette Roland Holst-van der Schalk³¹ was volgens Kettmann geen kunst voor de gemeenschap. Volgens Kettmann is gebleken dat

[...] hoe zuiver ook het geloof in den heilstaat, de kunst niet de wereldstad voor allen kon zijn, maar de kloostertuin voor enkelen bleef.

(p. 9)

De oorzaak van dit falen is geen tekortkoming van de dichters geweest, maar is een gevolg van hun keuze voor het socialisme, dat

[...] van een ideaal voor heel den menschheid [...] ineenkromp tot de reclassseering der arbeiders in een nieuw "klasse"-bewustzijn.

(p. 9)

Evenmin als de Tachtigers en de socialistische dichters een nieuwe kunst konden creëren, konden de communistische dichters dit:

Zo is proletarische kunst dan ook niet veel méér dan een theoretisch waanbeeld. Gemeenschapskunst is zij nimmer, omdat hetgeen zij voor een gemeenschap zou willen aanzien, niet veel anders dan een massa is.

(p. 10)

Het zal duidelijk zijn dat Kettmann zowel van het individualisme als van het collectivisme weinig heil verwacht. De verlossing uit het zojuist geschetste probleem is het fascisme. Het is deze ideologie die "[...] de horde tot een gemeenschap smeedt [...]" (p. 13). De ware kunst kan niet groeien uit de massa, die ordeloos en zonder verband bestaat. Eerst wanneer een samenleving openstaat voor het fascisme, kan er "[...] een gemeenschappelijken samenhang [...]" (p. 13) ontstaan;

[...] eerst dan liggen de akkers voor een cultuur omgeploegd; eerst dan is er sprake van een levende werkgemeenschap: een volk.

(p. 13)

³¹ Interessant is te zien dat Kettmanns mening over Henriette Roland Holst zo'n vijftien jaar later ingrijpend veranderd is. Zo merkt hij in zijn essay *De tweespalt tussen NSB en SS* op: "Henriette Roland Holst, de grootste dichteres uit de afgelopen halve eeuw" (p. 30-31). RvO, Doc I-882, N.

Enkele pagina's verder geeft Kettmann aan wat de karakteristiek zal zijn van de nieuwe, fascistische kunst:

De kunst, die dan ontstaat, zal voor heel de gemeenschap zijn - niet omdat de scheppende geesten worden neergetrokken en ge vulgariseerd, maar omdat deze kunstenaars in het bloed der gemeenschap zullen worden opgenomen, zooals zij er uit zijn voortgekomen.
(p. 16)

De maatschappelijke verandering die het fascisme teweeg zal brengen, heeft grote consequenties voor de kunst en de kunstenaars:

[...] zal inderdaad een nieuwe cultuur worden ingeluid. Zooals bij elke cultuur, zal dit de wording van een nieuwen mensch beteekenen.
(p. 18)

Deze nieuwe mens zal zijn rechtmatige plaats in de nieuwe cultuur vinden, evenals de nieuwe kunstenaar dit zal doen. Pas dan vindt de op-
perste synthese plaats, die tussen het leven en de schoonheid. Streefde de kunstenaar in het verleden de schoonheid na, nu staat het leven centraal, terwijl in de fascistische toekomst

De kunstenaar de schoonheid [zal] begeeren om wille van het leven, dat in zijn hoogste spanning, in zijn edelste en niet te weerstreven grootheid schoon blijkt te zijn.
(p. 19-20)

8. *Het erf aan zee* (1938)

Twee jaar na deze hooggestemde verwoording van zijn idealen verschijnt Kettmanns volgende boek: de dichtbundel *Het erf aan zee*. Evenals dat met zijn eerste dichtbundel, *De jonge leeuw*, het geval was, zijn de meeste van de gedichten uit *Het erf aan zee* voorgepubliceerd in nationaal-socialistische periodieken. Deze bundel verschilt niet wezenlijk van zijn voorganger. Kettmann spreekt ook hier over de maatschappij die vol onrecht zit, waartegen de nationaal-socialist zich dient te verzetten, hij spreekt in bekende bewoordingen - aan de hand van begrippen als boer, visser, jeugd, arbeider, zee en strand - over de schoonheid van Nederland, hij behandelt het grote verleden van ons land en hij spreekt over de verheven taak van de ware nationaal-socialist. Ook bevat *Het erf aan zee* een flinke portie nationaal-socialistische strijdpoezie, hoewel minder dan *De jonge leeuw*. Het percentage 'normale', lyrische poëzie is duidelijk toegenomen. Hoewel *Het erf aan zee* derhalve niet wezenlijk verschilt van *De jonge leeuw*, is er desondanks een bepaalde ontwikkeling in Kettmanns poëzie te bespeuren. Zo ko-

men er in *Het erfaan zee* meer lyrische gedichten voor dan in *De jonge leeuw* (onder lyrisch versta ik gedichten die een weergave zijn van een bepaalde gemoedsgesteldheid, zonder dat er in het gedicht een al dan niet impliciet verwoorde politieke boodschap zit die de boventoon voert), zo wordt er meer de nadruk gelegd op Dietschland (waaronder Kettmann de combinatie van Nederland, Vlaanderen en Zuid-Afrika verstaat) en tenslotte begint Kettmann hier aan de opbouw van zijn persoonlijke variant van de Dietsche mythologie, waarin het begrip 'Viking' een grote rol speelt. Ook komt in *Het erfaan zee* een aantal nationaal-socialistische gemeenplaatsen voor, zoals de sibbe, het antisemitisme en het racisme. Commercieel gezien is deze uitgave minder succesvol dan de vorige: pas in 1943 komt het tot een (verminderde) herdruk.

9. *Om de nieuwe cultuur* (1940)

Het is goed te merken dat Kettmann zich in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog zeer druk maakt voor de opbouw van het Nederlandse nationaal-socialisme. Verscheen er in de jaren 1928-1933 vrijwel ieder jaar een roman van hem, tussen 1933 en 1940 zal hij slechts twee dichtbundels en twee essays het licht doen zien. Beide essays zijn dan ook nog overdrukken van eerdere publikaties. Zo verschijnt er in 1940 de uitgave *Om de nieuwe cultuur*, een bundeling van twee artikelen die eerder zijn verschenen in *Volk en vaderland* van 16 en 30 augustus 1940. Kettmann stelt hier het probleem aan de orde dat de Nederlandse boekhandel na mei 1940 niet bereid is zich te schikken in de nieuw-ontstane situatie, d.w.z. slechts lijdelijk afwacht wat er gaat gebeuren en niet volop meewerkt aan de totstandkoming van de nieuwe culturele orde. De problemen die Kettmann zelf ongetwijfeld zal hebben onderhouden bij het aan de man brengen van zijn uitgeversfonds zullen zeker ten grondslag aan deze publikatie hebben gelegen.

Kettmann begint zijn betoog met te beklemtonen "[...] dat politiek en cultuur zich in wezen niet laten scheiden." (p. 3) Dat ten gevolge van de veranderde toestand na mei 1940 voor de boekhandelaar een onzekere situatie is ontstaan, zegt Kettmann te begrijpen, maar dan verlangt hij van de boekhandelaar in te zien dat "[...] er geen andere keuze is dan: volksche cultuur of géén cultuur!" (p. 5) Hij stelt de boekhandel derhalve voor de keuze mee te werken aan de opbouw van de Nieuwe Orde, of zakelijk ten onder te gaan. Wanneer dit laatste wordt gekozen heeft Kettmann daar verder vrede mee, maar wanneer men voor het eerste kiest, is een bijkomend gevolg dat het debiet van de boekhandel zal verbeteren:

[...] wij zijn ervan overtuigd, dat met de nieuwe cultuur een veel bredere en daardoor gezondere basis kan worden gelegd.
(p. 9)

Na dit lokkertje besluit hij met te zeggen dat voor de boekhandelaar in de Nieuwe Orde een belangrijke plaats is weggelegd - mits men loyaal meewerkt.

10. *Jong groen om den helm* (1942)

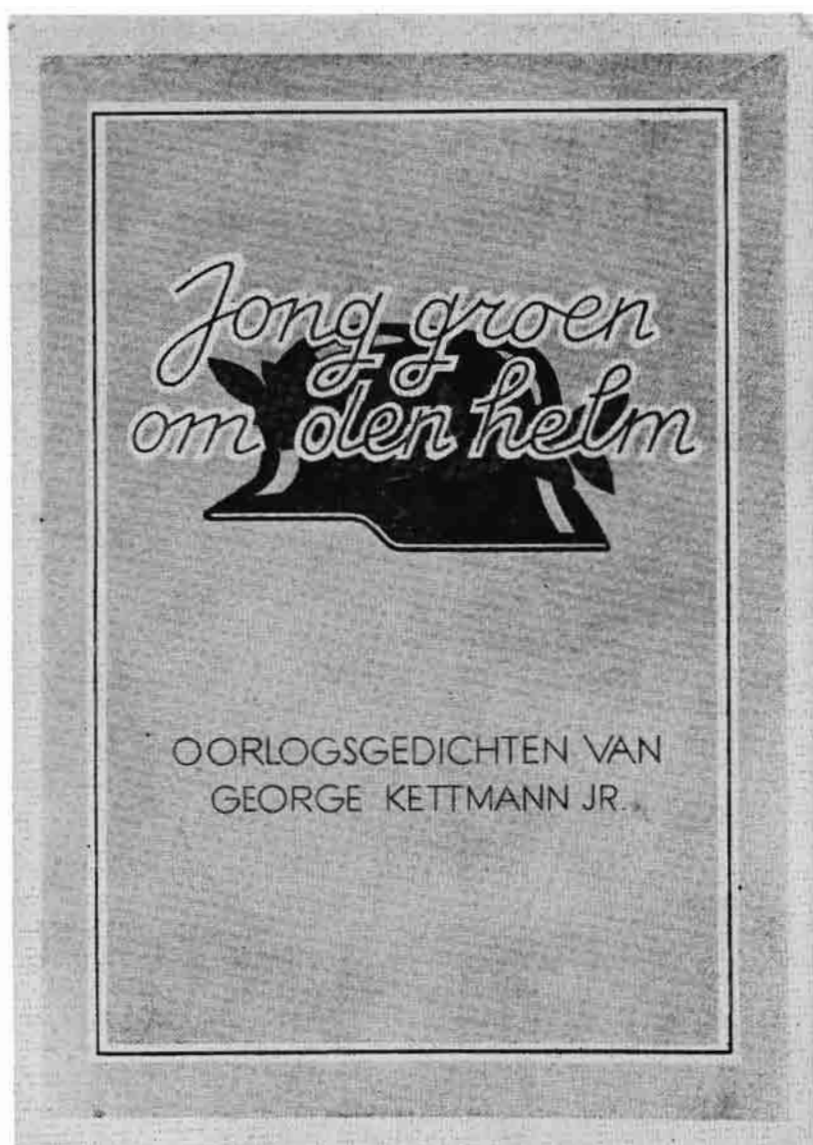
In 1942 verschijnt Kettmanns derde dichtbundel: *Jong groen om den helm*, met als ondertitel 'oorlogsgedichten'. Deze ondertitel wijst vermoedelijk zowel op het feit dat de bundel in de oorlog het licht ziet, als op het feit dat de strijd zoals Kettmann die in zijn vorige dichtbundels bezong, niet beëindigd is - de strijd gaat door. Gedichten uit de oorlog en van de oorlog. Toch is de strijd uit *Jong groen om den helm* niet dezelfde als die in *De jonge leeuw* of in *Het erf aan zee* werd bezongen. Ging het in de voorgaande twee bundels vooral om de strijd tegen diegenen die zich tegen het nationaal-socialisme verzetten, nu gaat het om de strijd op twee nieuwe fronten: het thuisfront, waar de Nieuwe Orde zich een vaste plaats moet bevechten, en het Oostfront, waar de soldaten van Hitlers Derde Rijk in een strijd op leven en dood gewikkeld zijn, waarbij in de ogen van Kettmann het voortbestaan van de gehele wereld op het spel staat. De eerste strijd blijkt onder meer uit het gedicht 'Aan de oude kameraden', met de strofe

Maar gij staat - na den storm - hier aangetreden
oprecht-eenvoudig als in heel uw strijd,
bereid tot dienen in het levend heden
- gij die in waarheid volksbevrijders zijt!
(p. 9)

In het gedicht 'Het Oostfront' wordt het doel van de strijd in Rusland bezongen:

Er leeft een geestdrift - niet uit dorst naar goud
en niet om laf genot - maar dat ze mochten
met hen, wier daden reeds hun lauwen vlochten,
te strijden voor wat eeuwig waarde houdt.
(p. 24)

Wanneer de vormkenmerken worden vergeleken, blijkt dat Kettmann weinig vernieuwend te werk is gegaan. Klassieke gedichten, veelal in sonnetvorm, waarbij ook aan het metrum grote aandacht is geschonken. Binnen deze vorm is ook de inhoud vaak identiek: dezelfde sym-

Omslag van de gebrocheerde uitgave van Jong groen om den helm (1942).

bolen als in de twee voorgaande dichtbundels treden ook in *Jong groen om den helm* op; de visser, de boer, de arbeid, bloed-en-bodem, het volk en het grote vaderlandse verleden zijn zaken die Kettmanns voorkeur genieten.

Opvallend is dat deze dichtbundel meer tijdgebonden is dan de twee voorgaande. Kettmann spreekt over gebeurtenissen uit 1940 zoals de IJzerbedevaart te Vlaanderen, hij noemt vervolgens de namen Churchill en Stalin meerdere malen en hij spreekt over de vlucht van de Nederlandse ministers en Koningin naar Engeland in mei 1940. De bundel bevat ook een drietal sonnetten, getiteld 'Ter bevrijding' en opgedragen "Aan de nagedachtenis van wachtmeester Koot". Deze Koot, WA-man, had zich met zijn makkers op provocerende wijze naar de Amsterdamse Jodenbuurt begeven en had het leven gelaten in de door hemzelf uitgelokte relletjes. Deze gebeurtenis was mede aanleiding tot de Februaristaking en bracht Kettmann tot het dichten van de regels:

Het rattentuig, dat in de oude stad
zich aan wat arbeid voorbracht, gulzig spijst,
[...]
De ratten zijn herkend: de Jood - de Jóód;
hun moordlust heeft hem gruw'lijk overvallen,
maar in ons vaandel staat de weerman Koot
(p. 31)

Wat ik eerder betitelde als Kettmanns persoonlijke mythologie, komt hier opnieuw aan de orde. Zonder in details te treden, kan worden gezegd dat de 'officiële' mythologie van het Derde Rijk gebaseerd is op een laten herleven van de rituelen der Germanen - d.w.z. de gebruiken en gewoonten der Germanen zoals ze door de Duitse nationaal-socialisten werden geïnterpreteerd. Met het ware leven der Germanen had de nationaal-socialistische opvatting weinig van doen. Kettmanns persoonlijke mythologie wijkt op een aantal punten van deze 'officiële' leer af. Zo legt hij minder nadruk op het Germaanse aspect, maar meer op het noordse, in casu op het Vikingdom. Dit verbindt hij dan met het grote zeevarende verleden van Nederland. Ook de zee en de branding zijn symbolen die bij hem voortdurend opduiken. Zo in het gedicht 'Brood en visch', waarin Kettmann het begrip 'brood', als produkt van 'bloed en bodem', verbindt aan het begrip 'vis', als produkt van 'zee en branding':

De hand blijft leeg, wanneer het hart ontstelt
van zicht en kaakmes, die den mensch behoeden
voor 't lot, dat broodsgebrek zijn sibbe kwelt.
(p. 34)

Ook de term 'daad', die deel uitmaakt van Kettmanns persoonlijke variant van de fascistische en nationaal-socialistische mythologie, keert terug in *Jong groen om den helm*. Zo in het gedicht 'Oproep', waar de vraag gesteld wordt: "Zijt gij tot dáád bereid?" (p. 59)

Wellicht het opvallendst aan deze bundel gedichten is de vooraankondiging van Kettmanns radicalisering. Dat deze radicalisering zal leiden tot zijn roeyement uit de NSB en zijn vertrek naar het Oostfront in Karelië, is aan de orde gekomen in de biografische schets. In vele verzen wordt gesproken over 'Dietschland': het grote streven van de NSB vanaf haar oprichting in 1931. Een tweetal voorbeelden:

Er wordt geen woord gesproken,
maar werd het klank, dan zou het "Dietschland" zijn.

in het gedicht 'De zonsopgang' (p. 10), en in het gedicht 'Manschap van Mussert - III':

[...] wij, de zwarten,
die Dietschland willen, vrij van elk bedrog.
(p. 50)

In het gedicht 'Uit een zakboekje' staat echter de opvallende strofe:

En los van wat ons thuis geluk toescheen
- het park en 't meisje met een jurk vol bloemen,
boeken en lied'ren - zoo, soldáát alleen
en zonder iets het mijne nog te noemen,
word ik in Duitschlands muur een enk'le steen.
(p. 25)

Hier is in Kettmanns werk de eerste vermelding van het streven van opgaan van het Nederlandse rijk en volk in het grote Duitse staatsverband - het doel dat de Nederlandse SS nastreefde onder leiding van J.H. Feldmeijer, en dat Mussert een doorn in het oog was. Via deze passage schaaft *Jong groen om den helm* zich moeiteloos in de ontwikkelingsgang van Kettmanns denken en streven: van fascist naar Nederlands nationaal-socialist naar Groot-Germaans nationaalsocialist - met zijn persoonlijke mythologie als enige variant. We zullen zien hoe Kettmanns ontwikkeling zich doorzet in zijn volgende dichtbundel: *Bloed in de sneeuw*.

11. *Bloed in de sneeuw* (1943)

Deze uitgave verschijnt in 1943, en zij is samengesteld uit verzen die voor een deel zijn voorgepubliceerd in het tijdschrift *Groot-Neder-*

George Kettmann

Illustratie tegenover de titelpagina van Bloed in de sneeuw (1943).

land, dat sinds juli 1943 in SS-handen was geraakt. De inhoud ervan is inderdaad zeer verschillend van zijn voorgaande dichtbundels. Gezien Kettmanns persoonlijke omstandigheden is dit ook niet zo verwonderlijk. De gedichten zijn namelijk tot stand gekomen gedurende zijn verblijf als Kriegsberichter aan het Duits-Russische front in Karelië, op de grens van het huidige Rusland en Finland. Het woord Dietschland komt in *Bloed in de sneeuw* niet meer voor. Ook is iedere referentie aan het grote vaderlandse verleden afwezig, terwijl, wanneer er van strijd gesproken wordt, de strijd van de soldaten tegen de Russen bedoeld wordt, en niet de strijd van de nationaal-socialistische vechters tegen anonieme tegenstanders, zoals in Kettmanns vroegere werk het geval was. Terwijl derhalve aan de ene kant *Bloed in de sneeuw* wordt gekenmerkt door een internationalisering die de Nederlandse grenzen overschrijdt, is er aan de andere kant een toenadering tot de ideologie van de SS te constateren. Zo in het gedicht 'De volkswende', waar sprake is van een gestorven soldaat, "[...] droomend den droom van Germanje [...]" (p. 8). Dit Germanje is de term voor het Groot-Germaanse Rijk, en deze term werd voornamelijk in SS-kringen gebezigd. In bladen als *Storm*, *Groot Nederland* en *De waag* komt hij veelvuldig voor. Ook opvallend in de kringen van Nederlandse SS-ers was het gebruik van zuiver Duitse woorden, begrippen en termen - soms letterlijk uit het Duits vertaald.³² Ook Kettmann doet dit in *Bloed in de sneeuw*. Zo spreekt hij over de 'Heimat' (p. 21 en 23), wanneer hij het vaderland bedoelt. De achterliggende reden voor dit taalgebruik is zonder twijfel het feit dat 'vaderland' onbedoeld refereert aan Nederland, terwijl Kettmann hier spreekt over zijn Groot-Germaanse vaderland - het ideaal van de SS. Ook een ander begrip uit de ideeëndoos van de SS, de sibbe, wordt veel vaker gehanteerd dan in voorgaande bundels. Kwam het daar een- of tweemaal voor, hier zijn vier van de in totaal vijftientig gedichten gewijd aan dit voor SS-ers heilige begrip. Opvallend is ook dat wanneer Kettmann spreekt over de strijd van de soldaten met de Russen, hij spreekt van SS-soldaten, niet van de soldaten van de reguliere Wehrmacht (p. 15, 28). Kettmanns eigen mythologie komt ook in *Bloed in de sneeuw* weer naar voren. Zo in het vers 'De volkswende', waar hij spreekt over:

³² Zie voor een aardig staaltje hiervan bijvoorbeeld de volgende passage uit het dagboek van een Nederlandse SS-er:

Onze regimentsgefechtsstand in Leersum werd door een groep bewapenden aangevallen [...]. Er zou worden onderhandeld over het vrijgeven van de heele bezetting der Vesting Holland voor den strijd in het Oosten.

(*Dagboekfragmenten: 1940-1945*. 's-Gravenhage, 1954, p. 615.)

Golvende akkers en statige vloot
breken als uit een vergeten legende
stralend te voorschijn [...]
(p. 8)

Hij legt hier het verband tussen het bekende symbool van de boer en de landarbeid met de visser die op zee zijn voedsel vergaart. Evenzo in 'Aankomst in Hangö': "In dit geruisch van aarde en zee [...]" (p. 10). Ook zijn aloude tegenstelling tussen daad en gedachte krijgt in het gedicht 'Noorderfront' een aangepaste vormgeving:

[...] en waar de droomen eerst als wolven slopen,
stort zich de man in 't woedend handgemeen.
(p. 13)

Een verre weerklank van de thematiek van een van zijn allereerste romans, *De vlam der steden*, is te herkennen in het al eerder genoemde gedicht 'Aankomst in Hangö':

Beneden in de zoelte ligt vermoeiend
het flonkergruis der steden en verschroeiend
als een sirocco vaart der zinnen lust -
(p. 10)

Het zal duidelijk zijn dat de onderhand bekende woordenschat van de nationaal-socialistische dichter ook in *Bloed in de sneeuw* opduikt. Het vaste jargon komt naar voren in veelvuldig gebruik van de woorden kameraad, zege, volk, bloed, soldaat, strijd, noorden en boer.

Een tweetal interessante zaken nog tot slot. In het gedicht 'Op 19 april' geeft Kettmann aan wat hij ziet als de diepere oorzaak voor de Tweede Wereldoorlog: "[...] 't front waar Arbeid stormloopt tegen Geld." (p. 14). Dit sluit goed aan bij zijn vroegere opvattingen over de maatschappij, die de arbeider onderdrukte ten gunste van de kapitalist. Tegen het einde van de dichtbundel vinden wij twee gedichten die als een directe uiting van Kettmann tegen de NSB in het verre Nederland kunnen worden beschouwd. Zo staat er in het gedicht 'Soldatenlied' te lezen:

Wij weten niet wanneer wij zullen keeren
en wie er sterven moet,
maar eens zal door Den Haag marcheeren
- dan wordt het goed!
(p. 28)

Dat in de toekomst volgens Kettmann het bestuurscentrum van Nederland in handen van de SS zal komen, en niet in die van de NSB, geeft aan hoe zijn opvattingen veranderd zijn. Het laatste gedicht uit *Bloed in de sneeuw* bevat een nog veel subtielere sneer aan het adres van de NSB. De laatste strofe van 'Straks' luidt:

En als wij keeren, zijn wij méér
en dieper, feller nog de toegewijden
van 't eigen volk, welks tam beheer
zich nauw'lijks roert voor arbeidseer -
dan zal het volk zich eind'lijk zelf bevrijden
en viert in 't Rijk zijn wederkeer.
(p. 30)

Het zal duidelijk zijn dat het "tam beheer" van de NSB in Kettmanns ogen niets wezenlijks betekent. Wanneer de strijd in het oosten gestreden is, en de SS in Den Haag zal marcheren, dan zal het volk zich bevrijden van het juk van de NSB en vrijwillig terugkeren in de schoot van het Groot-Germaanse Rijk: 'Heim ins Reich'. Kettmanns ideologische breuk met de NSB is hiermee volledig.³³

12. *De jonge leeuw* (1943, 3e dr.) en *Het erf aan zee* (1943, 2e dr.)

In hetzelfde jaar als waarin *Bloed in de sneeuw* verschijnt, 1943, verschijnen er twee opmerkelijke herdrukken van Kettmanns werk. De derde druk van *De jonge leeuw*, samen met de tweede druk van *Het erf aan zee* zien het licht in een gelijkvormige uitgave. Het opmerkelijke is dat beide dichtbundels veel geringer in omvang zijn dan de oorspronkelijke uitgave. Hoogst waarschijnlijk ten gevolge van de steeds toenemende papierschaarste heeft Kettmann zich gedwongen gezien een keuze uit beide bundels te maken. Het lijkt aannemelijk dat ten minste twee criteria door Kettmann zijn aangelegd bij de keuze uit de oorspronkelijke druk: allereerst zal zijn ontwikkeling als nationaal-socialist een rol hebben gespeeld, en vervolgens wellicht zijn poëtische opvattingen.

³³ Een interessant licht wordt geworpen op Kettmanns opvattingen over de relatie NSB-SS door een uitspraak van hem in een brief van 23-05-1942 aan Nico de Haas:

Eenmaal heeft Mussert gezegd, dat de NSB 'het geweten der natie' was; ik geloof dat thans de SS tot taak heeft, het geweten der NSB te zijn.
(RvO, Doc I-882, L)

13. 'De Germaansche omwenteling' (1943)

In september 1943 verschijnt in het Belgische weekblad *Balming*, een uitgave van Jef van de Wiele³⁴, een belangrijk artikel van Kettmann. Hoewel dit uiteraard geen boekpublicatie is, en derhalve, strikt gesproken, hier niet thuishoort, geef ik het hier desondanks enige aandacht. Het is namelijk een vanuit ideologisch standpunt belangrijk artikel, dat veel laat zien van Kettmanns ontwikkeling. Onder de titel 'De Germaansche omwenteling' zet hij in *Balming* uiteen wat het wezen van de nationaal-socialistische strijd is en het artikel ontleent zijn belang aan het feit dat Kettmann het wezen van het nationaal-socialisme tracht te vatten in de oppositie daad-idee. Zo zegt hij onder meer:

Juist daarom kennen wij DE DAAD hogere waarde toe dan aan welke pijnlijk bestudeerde analyse ook, al weten wij evenzeer, dat in het groote krachtveld der cultuur geen daad tot stand komt zonder de idee, die aan de stilte wordt ontruikt. Wijsgeerig gezien, blijken, idee en daad zelfs zo zeer één, dat de eene zonder de andere niets dan een hersenschim, een holle echo zou zijn: Wij willen met ons leven voor de idee instaan en daaruit groeit de daad, die de werkelijkheid verovert en daarmee ons leven vervult. Wie afziet van de daad, gaat op den duur onherroepelijk ten gronde.

Hiermee geeft Kettmann aan, een nieuwe fase in zijn ontwikkeling te hebben bereikt. Voerde in zijn denken in de jaren twintig *de idee* (lees: de gedachte) de boventoon - zo sterk zelfs dat zijn eerste romans bij uitstek als ideeënromans te kenschetsen zijn -, en was hij er in de jaren dertig van overtuigd dat *de daad* het belangrijkste voor de mens was: nu is hij blijkbaar van mening dat een synthese van deze twee begrippen onontkoombaar is. Het lijkt aannemelijk dat zijn ontwikkeling van NSB'er naar SS'er in dit licht moet worden gezien.

14. *De verdrevene* (1944)

In 1944 verschijnt Kettmanns laatste uitgave bij zijn eigen uitgeverij; de novelle *De verdrevene*, tot stand gekomen in de zomer en het najaar van 1943. Het is de geschiedenis van de Finse smid Sötölaa die door de

³⁴ Jef (voluit: Fredegand Jacob Jozef) van de Wiele (1903-1979) was de Leider van de *De Vlag* (Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft). Deze beweging streefde aanvankelijk naar culturele toenadering tussen Duitsland en Vlaanderen, maar naarmate de oorlog vorderde, ging dit streven over in de hoop op complete vereniging van de twee. Tot op zekere hoogte kan men zeggen dat de *De Vlag* in België de positie innam die in Nederland door de Nederlandsche SS werd ingenomen. Kettmann had Van de Wiele ontmoet toen hij in de zomer van 1943 met verlof in Vlaanderen was en in het gezelschap van enige bevriende SS-ers onder meer Léon Degrelle ontmoette.

K.B. — In verlof naar Vlaanderen — Lode Bonten, Raf Van Hulse, Ernst Vierbacher, Toon Van den Eynde, Jos Henskens.

Ergens in Vlaanderen, omstreeks zomer 1943. Tweede van links: Raf van Hulse, derde van links: Kettmann (men leze voor de naam Ernst Vierbacher de naam van Kettmann; er is hier sprake van een foutief onderschrift) (uit: Vincx, Jan. Vlaanderen in uniform, dl. 6. Antwerpen, Etnika, [ca. 1986]).

Sovjets is weggevoerd naar Rusland, waar hij de moord op vele van zijn tegelijk met hem weggevoerde landgenoten heeft moeten aanzien.³⁵ Hij slaagt erin terug te keren naar zijn geboorteplaats, die nu door de Duitse troepen bevrijd is. Daar tracht hij zijn oude beroep weer op te nemen. Hoewel hij wordt tegengewerkt door zijn dochter en zijn schoonzoon, lukt het hem een smederij op poten te zetten. Zijn grootste geluk is zijn kleinzoon. Wanneer echter op een goede dag deze kleinzoon op een uitje wordt meegenomen door de broer van degene die de smid indertijd aan de Sovjets verraadde, slaan bij Sötöläa de stoppen door. Hij besluit de man in kwestie, van wie tussen de regels door te verstaan is gegeven dat het een jood is, te vermoorden. Voor hij echter tot de uitvoering van dit voornemen kan komen, blijkt dat zijn beste vriend de daad reeds voor hem heeft verricht. Aan het eind van het verhaal nemen de beide vrienden wellicht voorgoed afscheid, en hun laatste woorden gelden de kleinzoon van de smid - als om aan te geven dat deze kleine jongen de drijfveer van hun daden was.

In deze novelle is het Kettmann gelukt om alle aspecten van de SS-ideologie te verwoorden, zonder de novelle verhaaltechnisch geweld aan te doen. *De verdrevene* is te beschouwen als een model voor de 'volksche letterkunde', waarnaar in de jaren 1940-1945 door een aantal schrijvers is gestreefd. Het verhaal komt inhoudelijk gezien melodramatisch en ongeloofwaardig over, maar dat doet niets af aan de waarde van de novelle in de context waarin hij tot stand is gekomen.

De hoofdpersoon is de van huis en haard verdreven smid Sötöläa, die nadat zijn zoon en zijn vrouw door de Sovjets zijn vermoord, uit alle macht probeert zijn sibbe (een SS-symbool bij uitstek) in stand te houden. Daar zijn dochter een huwelijk is aangegaan met "zoo'n lorenkoopman" (p. 51) is er van haar geen steun te verwachten. De schoonzoon ziet de waarde van het geslacht niet in en houdt zich liever bezig met zijn handeltjes. Zo richt de smid al zijn aandacht op zijn kleinzoon, die, net zo geheten als de vermoorde zoon van de smid, de enige is die de sibbe kan doen voortleven:

[...] hij droomde van den kleinen Werner, die later bij hem in den leer zou komen. Het was hem of hij smeedde aan het geluk van zijn sibbe...
(p. 44)

De afkeer van de Sovjets is een ander motief in de novelle. Voortdurend wordt de lezer ingepeperd dat zij de oorzaak zijn van alle ellende die over de bewoners van het vredige Finse stadje Kainanainen is uitgestort. Zij hebben de mannen weggevoerd naar Rusland, zij hebben een communistische stroman in het dorp als bestuurder achtergelaten

³⁵ Kettmann verwijst hiermee naar de deportatie in juni 1941 van meer dan 10.000 Letten uit de regio rond Karelië naar de Sovjet-Unie.

en het boek laat er geen twijfel over bestaan dat het een goede zaak is dat de Duitsers orde op zaken hebben gesteld. In Kettmanns novelle komt deze valse voorstelling van zaken niet gewrongen over. Op technisch uiterst subtiële wijze is hij erin geslaagd de lezer deze visie voor te schotelen en aldus de geschiedenis geweld aan te doen.

Enkele andere motieven die de SS-ideologie³⁶ weerspiegelen zijn de verering voor de arbeid, de streekgebondenheid, het racisme en de kameraadschap tussen mannen onderling. Wanneer de smid pogingen in het werk stelt zijn oude beroep weer ter hand te nemen, heeft hij daarvoor geld nodig. Degene aan wie hij het te leen vraagt, zegt hem:

Vergeet één ding niet: de arbeid blijft altijd het voornaamste. Geld is bijzaak.
(p. 27)

De streekgebondenheid komt tot uiting in:

[...] ik begrijp, dat je liever hier wilt blijven, waar je dochter woont en waar je iedereen van vroeger kent.
(p. 14)

Streekgebondenheid wordt hier verbonden aan sibbe-bewustzijn. Het racisme komt op meerdere plekken in de novelle aan de orde. Zo in:

[...] Sötolaa herkende den man onmiddellijk aan zijn puntige, afstaande oren.
(p. 29)

Op dit punt van het verhaal aangekomen, weet de lezer dat de smid Sötolaa de man in kwestie, van wie hij geld wil lenen, nog nooit eerder heeft ontmoet. De vraag rijst dan ook hoe de smid de man kan herkennen. Blijkbaar neemt Kettmann aan dat de lezer van zijn novelle weet dat iemand die geld uitleent altijd afstaande, puntige oren bezit: antisemitisme in zijn zuiverste vorm. Ook in de beschrijving van de schoonzoon zitten antisemitische trekjes. De man is "lorrenkoopman" en vertoont geen enkele interesse voor het streven van zijn schoonvader de sibbe in stand te houden. Deze beide aanwijzingen, en met name de eerste, zijn voldoende voor de ingevoerde lezer om in de schoonzoon een jood te herkennen. De kameraadschap tussen mannen onderling komt onder meer naar voren in de passage waarin Bergstadt, een Duitser, haast heeft om te vertrekken uit de herberg waarin de scène zich afspeelt:

³⁶ Hoewel deze motieven natuurlijk niet exclusief waren voorbehouden aan de SS; ook in kringen van de NSB zijn deze motieven aan te wijzen.

Zou het niet goed zijn, als je eerst naar mijn wagen ging kijken? vroeg Bergstadt met eenig ongeduld in zijn stem. Ik heb nog een heel eind te rijden vandaag. Hij wilde niet zeggen, dat hij voor een minder vlotte behandeling vreesde, wanneer de cognac eenmaal op tafel kwam.
(p. 13)

Deze haast om te vertrekken is echter verdwenen wanneer de mannen eenmaal met zijn allen rond de tafel zijn gaan zitten:

De ingenieur [=Bergstadt - WSH] neuriede een soldatenlied... 'führt diese Strasse nicht zu dir hin'... hij dacht er niet meer aan, om snel op te breken, rookte en dronk, knabbelde van een nieuwe portie knaekkebrood en vermaakte zich met de verhalen van den onbehouden en zelfingenomen Lekkoenen.
(p. 15-16)

Tot slot wil ik de rol van deze Bergstadt toelichten. Bij oppervlakkige lezing is het opvallend dat deze man überhaupt in het verhaal een rol speelt. De plot kan namelijk heel goed zonder hem. In het begin van de novelle wordt deze Bergstadt geïntroduceerd als voorman van een troep houthakkers, aan wie de smid Sötölaa de weg vraagt. Vervolgens treedt hij op om Sötölaa te zeggen dat geld niet het wezenlijke van het menselijke bestaan is, maar arbeid en aan het eind van de novelle is hij de man die (ongeweten) de moordenaar van geldschietser Blech van het toneel zal doen verdwijnen. Dit doet denken aan een 'goede geest', een 'deus ex machina'. Een soortgelijke rol speelt deze Bergstadt inderdaad. Hij wordt voorgesteld als iemand die

[...] niet als burger voor het eerst met dit land had kennis gemaakt, maar als Hauptscharführer bij de Waffen-SS. In een technische afdeling had hij werk gevonden. dat hij als ingenieur graag deed; hij had goede kameraden getroffen. Zoo had hij zich als soldaat eerder leeren schikken.
(p. 6)

Een ideale SS-soldaat, kortom. Ten gevolge van een verwonding moest hij de actieve dienst verlaten,

[...] maar in wezen voelde hij zich nog soldaat, SS-man in bijzonderen dienst.
(p. 6)

Verderop wordt duidelijk welke rol voor deze ideale SS-er is weggelegd:

Hij [=Sötolaa - WSH] had Bergstadt gezien als een man, die hem aan het begin van een nieuw leven was tegemoetgekomen, hem een weg had gewezen, zonder dat hij precies had kunnen zeggen waardoor.
(p. 27)

Het zal duidelijk zijn: Kettmann wil aangeven dat Bergstadt de katalysator is van het nieuwe leven van Sötolaa. Het zijn de SS, én de SS-ideologie die ervoor zorgen dat zelfs nadat men de grootst mogelijke ellende en rampspoed heeft moeten ondergaan, een nieuw leven in het verschiep ligt, mits men zich houdt aan de ongeschreven regels van de sibbe, aan het streek-, volks- en rasbewustzijn. Opmerkelijk is overigens dat Kettmann ervoor gekozen heeft deze man het beroep van ingenieur te geven - net zoals de hoofdpersonen in zijn eerste vier romans.

15. *De ballade van de dode Viking* (1956)

Het zal twaalf jaar duren voor Kettmanns volgende boek verschijnt. In 1956 ziet *De ballade van de dode Viking* het licht, uitgegeven in eigen beheer door 'De vrienden van Kettmann'. Dit gedicht neemt een opmerkelijke plaats in Kettmanns oeuvre in. Het is namelijk een apologetisch getinte autobiografie in dichtvorm. De inhoud van dit epische gedicht vertelt de geschiedenis van de strijd die Kettmann gevoerd heeft in de jaren 1932-1940, en vervolgens zijn wedervaren gedurende de Tweede Wereldoorlog. Kettmann plaatst zijn strijd in een groter kader. Aan de hand van zijn persoonlijke mythologie, die wordt gekenmerkt door de begrippen 'land', 'zee' en 'Viking', schetst Kettmann hier de positie van het Nederlandse volk aan de kust van Europa, omringd door vele andere volken en soms door deze andere volkeren belaagd en bedreigd in zijn bestaan. Dat de nationaal-socialistische mythe voor Kettmann van groot belang is geweest, blijkt uit een uitspraak van hem uit eind 1952, begin 1953:

Ziedaar wat mij toen al, in 1941 [...] van Mussert scheidde: hij zag alleen de staat en de macht - ik zag het volk en zijn mythe.³⁷

Kettmann vervolgt dan met het vertellen van het verhaal der Vikingen die in vroeger tijden uit het noorden op rooftocht kwamen in West-Europa, waarbij ook het gebied van het latere Nederland niet werd ontzien. Dan spitst het verhaal zich toe op de wederwaardigheden van de hoofdpersoon, de visserszoon Roeland. Het bestaan als visser lokt hem in het geheel niet en hij zwerft de gehele wereld rond, op zoek

³⁷ Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS*, p. 70. RvO, Doc I-882, N.

naar rust voor zijn ziel. Zonder het eerst te beseffen is deze Roel de reïncarnatie van de Viking van eeuwen her. Dit bewustzijn dringt pas tot hem door wanneer hij is teruggekeerd naar zijn vaderland. Tegelijkertijd beseft hij echter dat er in de huidige tijd geen plaats meer is voor de Vikingen, zodat hij er beter aan zal doen zijn idealen in stilte te belijden, totdat zijn "[...] ballingschap in wind en zand en gras [...]" (p. 78) is beëindigd.

In dit gedicht is zeer veel terug te vinden van wat Kettmann eerder schreef. Zo is er de hang naar de zee, de visser en de boer, terwijl ook het grote vaderlandse verleden in de vorm van de Guldensporenslag wordt vereerd. Ook komt het begrip sibbe weer aan de orde in:

[...] de zekerheid, dat droom hem hield verbonden,
zoals de vader voortleeft in de zoon,
met dē eeuwge Oorsprong die hem had gezonden.
(p. 29)

Kettmann geeft opnieuw aan dat de diepere drijfveer van het menselijk gedrag niet de rede, maar iets anders is. De volgende passage is te beschouwen als de rechtvaardiging voor zijn anti-intellectualisme:

Wat is nog de rede? - 't menselijk zelfbedrog
van oorzaak en gevolg, dat uitgeplozen,
verklaart al wat geschiedt en waanwijs nog
zich inbeeldt, dat het rechtstreeks heeft gekozen?

Gaat zo een mens? - zo lijnrecht en bewust?
Hem grijpt de storm, hem dorsen duizend stormen,
tot' hij ontbolsterd, kermend verontrust,
zijn droom, zichzelf uitstort in nieuwe vormen.
(p. 63)

Op meerdere plaatsen spreekt Kettmann over de slechte invloed van de stad, die de mens verwekelijkt. In een passage als "De mens moest zien, moest doen." (p. 31) komt zijn verlangen naar daden naar voren.

Op een drietal plaatsen refereert Kettmann aan vroeger werk. Zo op p. 29:

[...] dat zou blijken,
hoe 't hart, één hart - een vuur in 't eeuwig ijs -
niet aan 't kortstondig aardse kon bezwijken.

Deze beeldspraak doet sterk denken aan het 'vlam in den ijsberg'-symbool uit *De jonge leeuw*. Een verwijzing naar de beginpassage van *Om wille van het leven* is te vinden in:

Over hun harnas 't fijn batisten hemd
der edele dame, hoofs in alle termen [...]
(p. 49)

In *Om wille van het leven* heet het:

Zooals in romantischer tijden de edelen het hemd van hun bruid over
hun harnas droegen [...]
(p. 3)

Van de inhoudelijke overeenkomst van *De ballade van de dode Viking*
met zijn eerder werk, zegt Kettmann zelf:

Van dit grootse, door de zee opgeroepen gedicht kan worden gezegd, dat
het alle eigenschappen van zijn vroegere werk meer verdiept en in een
misschien somberder toonsoort, stellig bezielder dan ooit bezit.³⁸

Tot slot nog een overeenkomst met de thematiek van *De vlam der steden*. Is in die roman de vlam het symbool voor de alles verterende passie die, zonder tot liefde te worden, man en vrouw voor elkaar koesteren in de stad, in *De ballade van de dode Viking* staat het zo:

Hoe vaak verscheen hem reeds dit droomgezicht,
waar hij op de vulkaan der aarde landde:
een groene zee in vaag gesprenkeld licht
achter een stad, die rood tot spaanders brandde.
(p. 44)

Een aantal passages in *De ballade van de dode Viking* verwijst rechtstreeks naar de dichter zelf. Ik haal een van de meest sprekende aan:

De droom, die eerder tergt dan dat hij voedt,
had hem gedwongen alles op te geven.
Er was geen naam voor. Wie verstandig doet,
zou wel met meer profijt zijn thuisgebleven.
(p. 48)

Dat Kettmann de oude idealen is trouw gebleven, blijkt uit de gedeelten van zijn gedicht waar hij in bedekte termen spreekt over de taak van de NSB - of, in ruimer verband, de taak van de fascistische en nationaal-socialistische ideologie:

³⁸ Gedeelte van een in typoscript overgeleverd concept voor een aanbiedingsbrochure voor de boekhandel. AK.

Zo was 't een vijand, deze Viking die
- door hier 't wormstekig schijngezag te schennen -
bevrijding bracht. Men vond weer harmonie,
door ook het volk volwaardig te erkennen.

Gedenk: de Viking voer om buit en werd
onwillens bezem die 't al schoon zou vegen
wat het schatplichtig werkvolk hield versperd
van 't leven, dat stoutmoedig wordt verkregen [...]
(p. 74-75)

Geparafraseerd: het nationaal-socialisme verdreef de vooroorlogse corrupte democratie en bracht de ware bevrijding, door het volk in zijn oude waarde te herstellen. Het hielp de arbeider, in zijn pogingen het volle leven deelachtig te worden. Vergeleken met Kettmanns opvattingen van tijdens de Tweede Wereldoorlog, is er echter een opmerkelijke verschuiving opgetreden. Hing Kettmann in de jaren dertig de NSB-idealen aan en streefde hij naar de verwerkelijking van Dietschland, later radicaliseerde hij zodanig dat hij in bijvoorbeeld de dichtbundel *Bloed in de sneeuw* niet langer sprak over Nederland of Dietschland als zijn vaderland, maar hiervoor de SS-term 'Germanje', of zelfs het Duitse woord 'Heimat' gebruikte. Blijkbaar verbond hij toen het begrip 'vaderland' aan het 'Groot-Germaansche Rijk'. In *De ballade van de dode Viking* keert hij terug naar zijn idealen uit de jaren dertig:

Het vaderland heet deze kleine plek:
een strook bloot land langs zee, een dorp, een toren
en in het midden, warm, dit woonvertrek,
waar zee en houtworm smen zijn te horen.
(p. 17)

Nog duidelijker in:

Maar toen zijn schip om Schotland dichter kwam
bij 't jeugdland, dat hij dromend had verlaten,
wist hij zich weer een zoon van dietse stam,
wiens vaadren vrij de ziel der zee bezaten [...]
(p. 47)

16. *Manuel* (1957)

In 1957 verschijnt onder het pseudoniem Jan van de Wolk de eerste naoorlogse roman van Kettmann, getiteld *Manuel*. In dit werk vertelt Kettmann het verhaal van de jongeman Manuel Veltman, die geheel buiten zijn schuld met criminelen te maken krijgt, die hem meeslepen

in hun duistere zaakjes. Het komt tot een rechtszitting, waar Manuel een lichte straf krijgt opgelegd. Na zijn vrijlating vindt hij een goede baan bij een drukkerij, hij schrijft een boek dat goed wordt verkocht en hij treedt in het huwelijk. Op een goede dag ontmoet hij bij toeval de man die ervoor gezorgd heeft dat hij destijds per ongeluk op het slechte pad terecht kwam. Manuel is niet rancuneus en hij laat zich door de man op een jachtpartij uitnodigen. Tijdens de jacht wordt deze man, Louis Caron, vermoord. Na een justitieel onderzoek blijkt dat Manuel niets met de moord te maken heeft. Dit eenvoudige verhaaltje wordt door Kettmann onderhoudend verteld. Het is een ontspanningsroman, zonder literair gehalte.

In deze roman is niets terug te vinden van de idealen zoals die uit Kettmanns vorige werk naar voren zijn gekomen - of het moet zijn dat er enkele aspecten aan de persoonlijkheid van sommige romanfiguren zijn die doen denken aan Kettmanns opvattingen over hoe de mens in het leven zou moeten staan. Zo de opmerking:

Maar dat je als mán kunt temmen, als je wéét wat op je loert.
(p. 201)

Of:

Alles in zijn leven was nog zo besloten. Terwijl hij snakte naar ruimte, onbekrompen en kloeke verhoudingen in het volle licht.
(p. 81)

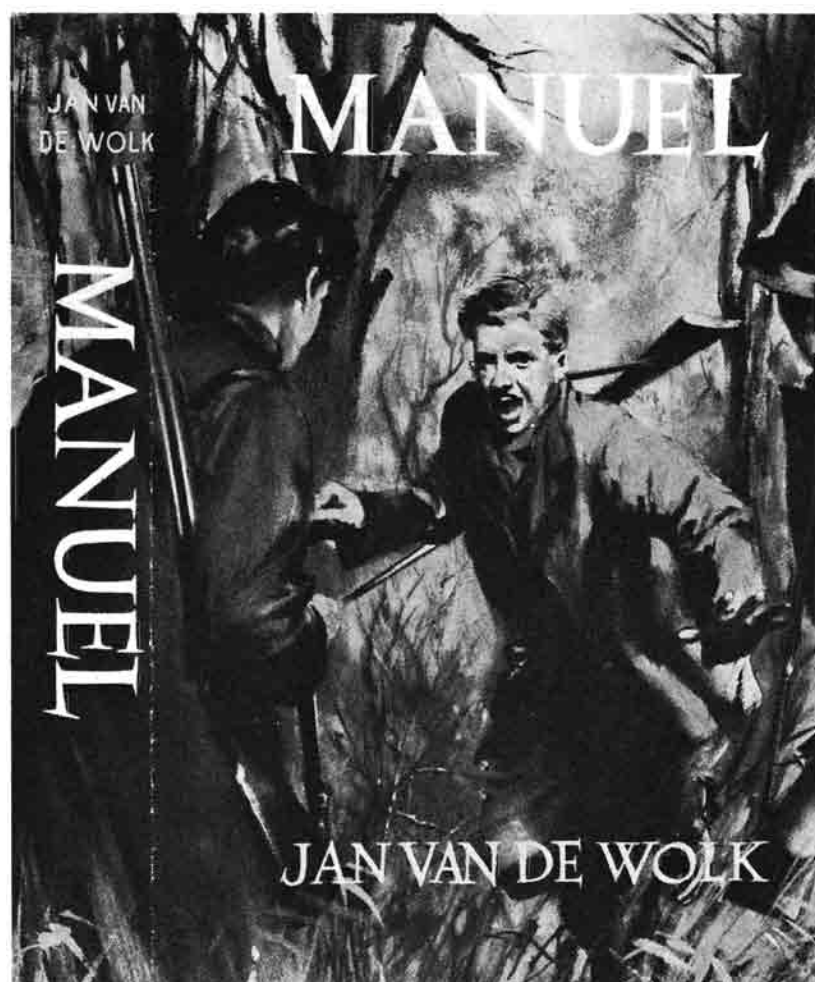
Interessant zijn de opmerkingen die Kettmann zijn romanfiguren in de mond legt waar het zaken als schuld, boete en misdaad betreft. Het is nauwelijks mogelijk dit los te zien van Kettmanns eigen ervaringen in de gevangenis. Bijvoorbeeld:

Schuld heb je pas, als je iets met kwade bedoelingen doet, als je vals speelt.
(p. 113)

Of, verderop in de roman:

[...] het was vooral de herinnering aan Caron zelf, waardoor hij hem ondanks al zijn fouten [...] kon zien als een goed mens. [...] Iemand die zich aan de gemeenschap vergreep, de Staat meermalen tekort had gedaan - zo iemand zou een goed mens zijn? Hij dorst er niet volmondig ja op te zeggen.
(p. 299)

Ondanks het feit dat het boek speelt in de tijd waarin het verscheen, de

Stofomslag van Manuel (1957).

jaren vijftig, spreekt Kettmann met afkeer over zowel de welvaartsstaat als de economische crisis die eraan voorafging. Is de welvaartsstaat een toestand die de decadentie doet toenemen, de economische crisis is te wijten aan achterstelling van de arbeiders door de kapitalistische bonzen - beide redeneringen doen denken aan Kettmanns opvattingen uit de jaren dertig.

Het is natuurlijk niet verwonderlijk dat in *Manuel* zaken zijn te vinden die verwijzen naar Kettmanns verblijf in de gevangenis. Zo wordt er op zeer veel plaatsen in de roman expliciet gesproken over het Bargoens. In Kettmanns brieven uit de gevangenis gericht aan zijn toenmalige echtgenote, maakt hij er melding van dat deze taal hem zeer interesseert, en dat hij met een medegevangene bezig is woordenlijsten van het Bargoens aan te leggen. Wanneer Kettmann in de roman de periode beschrijft wanneer Manuel Veltman in de gevangenis zit, zegt hij onder meer:

Het liefst zat hij in zijn cel, met de gomkwast de vijftig, in v-vorm dicht onder elkaar gelegde enveloppen aanstrijkend en deze daarna op de celvloer uitlegend om te drogen.
(p. 106)

Uit deze correspondentie blijkt dat Kettmann deze activiteiten zelf beoefend heeft. Ook het huis-aan-huis boeken verkopen, dat in de roman op de pagina's 158-159 aan de orde komt, heeft Kettmann in de jaren 1945-1948 zelf beoefend.³⁹

Manuel is een roman, geschreven met een heel ander oogmerk dan Kettmanns overige literaire werk. Door het toch met dit overige werk te vergelijken, wordt het wellicht onrecht aangedaan. Maar het lijkt de enig zinvolle methode, te meer daar *Manuel*, geïsoleerd beschouwd, literair van zeer weinig waarde is.

17. Zettericks van alle seizoenen (1962)

In 1962 verschijnt onder het pseudoniem Jan van de Wolk een bundel limericks van Kettmann. Het is een publikatie van de papiergroothandel Corvey, die onder de titel *Zettericks van alle seizoenen* een verzameling limericks laat verschijnen die eerder in *Van 't begijnhof* (personeelsorgaan van Kettmanns toenmalige werkgever: drukkerij Van Boekhoven te Utrecht) en in *Graficus* zijn verschenen. Deze gelegenhedsuitgave wordt hier volledigheidshalve genoemd in de reeks boekuitgaven van Kettmann, maar literair gezien valt er verder niets over op te merken. Ruim zes jaar later verschijnt Kettmanns laatste werk.

³⁹ Informatie afkomstig uit het Archief-Kettmann.

18. *Man vrouw kind* (1969)

Ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag, in december 1968, ziet in januari 1969 zijn laatste dichtbundel, getiteld *Man vrouw kind* het licht, ditmaal onder eigen naam. Deze verzameling verzen staat op dezelfde hoogte als zijn vroegere dichtbundels, en moet derhalve op dezelfde wijze belicht worden. Een groot aantal gedichten uit deze bundel heeft Kettmann reeds tijdens zijn gevangenschap geschreven. Eén gedicht, 'Verloren zoon', werd al in 1953 in het Belgische literaire tijdschrift *De tafelronde* voorgepubliceerd, terwijl Kettmann zelf, in kleine, zelfgemaakte oplagen, gedichten die later in *Man vrouw kind* terecht zouden komen, publiceerde.

In deze bundel verzen bezingt Kettmann op soms zeer lyrische toon zijn oude idealen. Hij spreekt opnieuw van zijn verlangens die hij ook al in vroegere bundels aan de orde stelde. Op enkele kleine nuances na is er geen verdere ontwikkeling te bespeuren in zijn denkbeelden. Opnieuw de onderhand bekende symbolen als de boer, de visser, het grote vaderlandse verleden, de verderfelijke invloed van de stad, en - last but not least - de daad. Ik zal volstaan met het aanhalen van enige karakteristieke passages, die aantonen dat Kettmann hier zijn oude lied zingt - op een iets lyrischer toon dan voorheen. Zo geeft hij in het openingsgedicht van *Man vrouw kind* aan dat zijn vroegere idealen nog altijd leven:

Maar de dromen die u kroonden,
blijven dromen
groot en schoon.
(p. 5)

Uit het negende gedicht uit de cyclus 'Het zeewijf' zou kunnen blijken dat Kettmann enige afstand heeft genomen van zijn vroegere opvattingen:

Wij fluistren, nu wij druipnat zijn gestrand,
aleer het nachtelijk schuim ons kon verslinden,
dat wij, bij God, ons nooit meer laten vinden
voor deze droom van volk en vaderland.
(p. 21)

Voor al de laatste drie woorden van dit citaat laten over zijn bedoelingen geen twijfel bestaan. Toch heb ik niet de indruk dat Kettmann werkelijk zijn oude idealen relativeert. Vergelijk het laatste gedicht van de bundel:

Dit jaar in december wordt de dichter George Kettmann zeventig jaar. Dat hij, ondanks of misschien dank zij zijn roekeloos idealisme, deze leeftijd der sterken bereikt, vormt voor ons, zijn vrienden, zeker een goede gelegenheid hem geluk te wensen, maar vooral ook te doen blijken dat zijn dichterschap erkenning verdient.

In de kunst geldt als kritische stelregel dat zomin de levenswandel als de levensovertuiging van een kunstenaar maatstaf voor zijn werk mag zijn. Niettemin breekt ook nu nog — precies als vroeger met brandstapel of verbanning — elk forum dat ongenueanceerd in zwart-wit denkt, de staf over poëzie uit morele argwaan, partijzucht of de vrees zich aan koud water te branden.

Al wie ooit het vurige en vermetele van Kettmanns poëzie heeft ervaren, zal zich erover verheugen dat binnenkort een nieuwe dichtbundel van zijn hand verschijnt. Intekening wordt opengesteld voor de eerste druk, verzorgd uitgevoerd in beperkte oplage en eigenhandig door de dichter getekend. Prijs voor Nederland f 7 en voor België Bfr 100 per exemplaar.

Wij nemen gaarne aan dat U Uw exemplaar nog vandaag zult willen bestellen, waarvoor wij U opmerkzaam maken op de wijze van betaling zoals op achterstaande bladzijde vermeld.

Raf van Hulse
Bert Peleman
Ing. S.D.J. Westendorff
G.W. van der Zon

Slechts zij die om iets groots zichzelf niet spaarden,
die droom begeerden méér dan bed en brood -
zij zijn het die in schaduw 't licht bewaarden.
(p. 67)

Kettmanns verlaten van de idee van het Groot-Germaanse 'German-je', dat hij in de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog aanhing, wordt in *Man vrouw kind* voortgezet. Wanneer hij spreekt van 'vaderland', refereert hij eenduidig aan Nederland:

[...] vaderland, klein en verkwezelde,
verkwanseld, geranseld herrezen
waar zeewind de duinkruinen geselt.
(p. 63)

In Kettmanns gedichten in deze bundel is, zoals gezegd, geen ontwikkeling op te merken wat betreft zijn ideologie. Daarentegen is er op poëtisch gebied wel iets veranderd. Zijn gedichten worden lyrischer van toon, terwijl eveneens opvalt dat de verzen waarin hij niet over zijn idealen spreekt, toeneemt. Zo is er een opmerkelijk aantal gedichten aanwezig waar Kettmann op geserreerde toon zaken uit zijn persoonlijk verleden verhaalt. Hij spreekt over zijn leven in het Amsterdam van de jaren twintig, waarbij hij de namen noemt van J.K. Rensburg, Herman van den Bergh, Erich Wichmann en vele anderen: "[...] geen lui die ooit je geest'lijk paspoort vroegen." (p. 41) Wellicht het beste gedicht (p. 39) verdient het in zijn geheel te worden geciteerd:

Stadstuin - 3

Herinneren is geen weerzien van de beelden,
maar stilte als een vraag om antwoord riep:
verloren weten van wat eenmaal sliep
in dromen die de zinnen toen doorspeelden.

Niet dat ik in die tuin zat en er liep,
maar 't weten dat als bladeren die vergeelden,
de dromen die zich aan mij mededeelden,
vergaan zijn en ik mij illusies schiep -

dat is herinneren: zien hoe ontoereikend
het beeld dat waan is, eens in droom gered,
toch ook als droom vergaat - vroeger of later.

En zo verspeelt herinnering, immer wijkend,
zelfs nog zijn laatste recht als zelfportret
en wordt mij vreemd - de ziel is wind en water.

O WOND'RE ZOMER

Het meer is blauw en 't fijne naaldhout staat
op beide oevers in 'een windstil zwijgen –
het is of hier een ander land ontstaat,
nu zonlicht glanst langs zilv'ren berketwijgen.

Elk wolkje stof, dat uit den zandweg slaat,
het gras, de kleine vogels doen het dreigen
van maanden winter – uitgeetste plaat
van wit en zwart – iets van een waanbeeld krijgen.

Karelië wordt ineens een lachend land,
als had een reus zijn koele kelk geheven,
waar hij den zonnewijn vangt tot den rand.

Hier zijn de handen om het staal versteven –
zie, er ontspringt een bron, er bloeit een plant
– o wond're zomer, onvergankelijk leven!

In 't wit Karelisch woud zijn bomen masten
— als palen waar men galgenaas aan knoopt —
kroonloos en door de kou ertoe genoopt,
zo zonder armen hemelhoog te tasten.

Luguber woud waar nors een beer door stroopt
met waggelstap van 't al te lange vasten —
het kan niet anders of het zijn fantasten
wanneer hun trekzaag hier die palen sloopst.

Ze zwoegen voort en 't lukt! De reuzen glijden
het stroombed in, langs kakement van steen
dat dwars door 't schuim fel in de schors wil snijden

Wit in de middernachtszon waanzin scheen
veriest, zodra de vellers huiswaarts rijden,
zijn doodsgrijns en wordt koel beraad alleen.

*Twee Karelië-gedichten. 'O wond're zomer' uit Bloed in de sneeuw (1943),
'In 't wit Karelisch woud' uit Man vrouw kind (1969).*

Dit vers vertoont overigens een treffende overeenkomst in zowel opbouw en woordkeus als thematiek met Vestdijks gedicht 'De uiterste seconde'. In beide gedichten een melancholieke toon, een retrospectief gerichte verteller die zegt wat zijn gedachten *niet* zijn, gevolgd door wat ze *wél* zijn. Kettmann: "Herinneren is geen weerzien van de beelden"; Vestdijk: "Doodgaan is niet de aangrijpende gedachte", gevolgd door Kettmann: "dat is herinneren: zien hoe ontoereikend / het beeld dat waan is" en Vestdijk:

Maar dat dit alles wás: een werk'lijkheid,
Die duren zal tot de uiterste seconde.

Ook de beelden stemmen overeen: bladeren, tuin en bos. Vestdijks gedicht werd voor het eerst op ruime schaal toegankelijk in de bundel *Gestelsche liederen* en het toeval(?) wil dat in deze bundel nog een vers voorkomt dat sterke overeenkomst met Kettmanns 'Stadstuin - 3' vertoont. Een van Vestdijks 'Grieksche sonnetten' - 'Odysseus in de onderwereld' - bevat de zinsnede:

Hun ziel en stem bezwoer tegen 't verbod.
Zij spraken: in de wind en in het water.

In twee versregels drie woorden die in Kettmanns poëzie in het algemeen een grote rol spelen: ziel, wind en water (begrippen die overigens in de poëzie van bijvoorbeeld een dichter als Roland Holst eveneens een grote en belangrijke rol spelen). Wellicht is hier sprake van rechtstreekse beïnvloeding. Kettmanns gedichten kwamen namelijk tot stand in de jaren 1949-1953 - toen hij in de gevangenis zat - en misschien heeft hij kennis genomen van de toen recente bundel *Gestelsche liederen* van Vestdijk. Meer dan giswerk kan dit echter niet zijn. Dacht Kettmann in de Tweede Wereldoorlog zeer negatief over het werk van Vestdijk, later veranderde wellicht zijn mening - getuige onder meer zijn reactie op Harry Mulisch' artikel 'Vestdijk en de lezers':

[...] kun je daar misschien om de Boekengids vragen; die wordt door de Vereniging via de boekhandel als reclame verspreid. Er staat een stuk over Vestdijk in, waarin ik word aangehaald (notabene uit 1942! alsof alles bij een mens onveranderlijk hetzelfde blijft); de schrijver (Harry Mulisch) wil nl. bewijzen dat Vestdijk een machtig auteur is, een grootmeester der letteren, *omdat* wij (mensen op "de belt der historie", zegt meeneer) er niet mee wegliepen. Wat een kolder-redenatie. Maar best mogelijk dat het publiek er nog intrapt, al noemt Mulisch niemand die Vestdijk dan zo welverdiend hóog op de troon zet.⁴⁰

⁴⁰ Brief aan M.J. Kettmann van 30-11-1957. AK.

In het gedicht 'Stadstuin - 3' - en in die zin is het exemplarisch voor de gehele bundel - is Kettmann erin geslaagd een aanvaardbaar evenwicht te vinden tussen de mogelijkheden die zijn dichterlijk talent hem boden en zijn idealen - tussen de daad en de gedachte.

3. De receptie van Kettmanns *De jonge leeuw* en *Het erf aan zee* in de jaren dertig

1. Inleiding

Zoals uit de titel van dit hoofdstuk blijkt, heb ik mij een aantal beperkingen opgelegd. Zo beschouw ik uitsluitend de jaren dertig omdat in de jaren 1940-1945 Kettmanns werk slechts door geestverwanten werd beoordeeld, die er over het algemeen onverdeeld gunstig over dachten. Hun oordeel is overigens veeleer politiek dan literair gefundeerd.

In de na-oorlogse periode is er over Kettmanns werk vrijwel niets geschreven, terwijl datgene wat er wel over werd gezegd, voornamelijk politiek van aard was. Het komt er op neer dat Kettmanns geestverwanten zijn werk prijzen en dat zijn tegenstanders het negatief beschouwen. Het interessante aan de jaren dertig is echter dat in deze periode Kettmanns politieke betrokkenheid zich openbaarde. Men kan zich afvragen in hoeverre zijn politieke positie de literaire kritiek heeft beïnvloed. Brengt de criticus een scheiding aan tussen het werk en de schrijver, of laat hij zijn eigen politieke voorkeur prevaleren boven zijn activiteiten als literair criticus? Ik heb mij beperkt tot Kettmanns poëzie in de jaren dertig omdat juist hier de scheiding tussen werk en persoon van de dichter het best valt op te merken. In Kettmanns essayistisch werk uit deze periode is deze scheiding veel moeilijker te maken. Kettmanns fictioneel proza heb ik tevens buiten beschouwing gelaten (met één uitzondering: Ter Braaks bespreking van Kettmanns drama *De dag die komt*), daar hij in de jaren dertig voornamelijk bekendheid als dichter genoot - zijn romans uit de jaren 1928-1932 hebben overigens ook niet de aandacht van de kritiek gekregen die zijn poëzie ten deel is gevallen. Een laatste beperking die ik mij heb opgelegd, ligt op het gebied van de literaire critici. Ik heb slechts aandacht besteed aan de kritiek van 'de grote namen' van de jaren dertig: Ter Braak, Donker, Van Duinkerken, Veldijk en enige anderen. Ik heb dit gedaan omdat juist uit de botsing van een van de meest naar voren trekkende nationaal-socialistische letterkundigen met de meest vooraan-

staande niet-nationaal-socialistische letterkundigen, de interessantste gevolgtrekkingen te maken zijn.¹

2. Menno ter Braak (1934)

Het eerste artikel dat ik wil bespreken is van de hand van Menno ter Braak en het verscheen in *Het vaderland* van 5 januari 1934. Ter Braak bespreekt de door hem bijgewoonde voorstelling van Kettmanns toneelstuk *De dag die komt*. Hoewel Ter Braak in zijn recensie van dit toneelstuk negatief is, is hij niet geheel onwelwillend:

De heer Kettmann heeft zonder eenigen twijfel de allerbeste bedoelingen, maar verder dan dat komt hij meestal ook niet.

En, even verderop:

Die rede is *het* zwakke punt onder de zwakke punten in Kettmann's toneelspel: zij is een verzameling van (alweer: goed bedoelde) gemeenplaatsen [...]

Ter Braaks bezwaren tegen *De dag die komt* hangen niet samen met zijn mening over de ideologische grondslag die Kettmann aan zijn stuk heeft gegeven. Hoewel Ter Braak ten tijde van het schrijven van zijn recensie al niets moest hebben van het nationaal-socialisme², laat hij zijn eigen politieke opvattingen zijn literaire kritiek niet beïnvloeden. Zijn bezwaren tegen het stuk komen voort uit de slechte toneeltechnische achtergrond:

Zijn [=Kettmanns] toon is rhetorisch, zijn personages zijn ledepoppen, veel begrip van ontwikkeling van het drama toont hij niet.

¹ Kettmanns eigen oordeel over zijn dichtbundels *De jonge leeuw* en *Het erf aan zee* is bewaard gebleven. In 1949 zegt hij:

“De jonge leeuw” - “Het erf aan zee”. deze bundels bevatten zeer zeker - daar ben ik gerust op - voor de onsterfelijkheid geschreven verzen [...]

(Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 24).

Van de recensies die de bundels ten deel zijn gevallen merkt hij op:

Het was het noodlot van de “strijd”, dat ook diè - uit innerlijke noodzaak geboren - gedichten door de grinnikende troep inktjongens, die aan de vele provinciale nieuws- en partijbladen recenseren, op het beulsblok werden gelegd. [...] “Verzen met schippersbaarden” - zo werd er in die tijd critiek geoefend!

(Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 24).

² Zie hiervoor de briefwisseling tussen Ter Braak en Du Perron.

Affiche van De dag die komt.

Ter Braak geeft aan dat in zijn ogen Kettmann een voorbeeld zou kunnen nemen aan Herman Heijermans:

Het best slaagde Kettmann in de minder pretentieuze bijfiguren [...]
Voor de rest zou Kettmann nog veel van Heyermans kunnen leren; voor de techniek, bedoel ik.

Concluderend valt op dat Ter Braak van mening is dat *De dag die komt* lijdt aan te grote pretenties, gepaard aan een slechte dramatische structuur. In deze recensie heeft Ter Braak zich niet of nauwelijks laten beïnvloeden door de ideologische achtergrond van Kettmanns werk.

3. Anton van Duinkerken (1935)

De volgende bespreking van werk van Kettmann is van Anton van Duinkerken, die in *De tijd* van 30 augustus 1935 de bundel *De jonge leeuw* recenseert. Voor deze poëzie heeft Van Duinkerken geen enkele waardering:

[...] het geheel galmt als een dichtstuk van Jan Frederik Helmers, en de onderdeelen vertoonen de malste taalkundige constructie-fouten [...]

Ook typeert hij Kettmanns poëzie als: “Holle pathetiek en ramme-lende grootspraak [...]”, terwijl hij over Kettmanns positie als dichter opmerkt:

Zijn dichterlijk zelfbesef is een merkwaardig samenstel uit minderwaardigheidsgevoel en grootheidsdroomen.

Samenvattend merkt hij op dat

Zijn [=Kettmanns] poëzie hoort tot de geenszins nieuwe categorie der partijlyriek, waarin het partijdige element sterker is dan het lyrische.

Dat Van Duinkerken *De jonge leeuw* afwijst zonder een gemotiveerde poëtische reden, of zonder zelfs de bundel te analyseren, is dus een gevolg van het feit dat hij de ideologische achtergrond van deze poëzie afwijst. Hij beoordeelt minder Kettmanns poëzie dan de politieke achtergrond van deze poëzie:

Het is minder zijn dichterschap dan zijn lidmaatschap van de N.S.B., dat hem begeestert en deze groote zwakte [...] maakt zijn bundeltje eer tot een psychologisch-politiek manifest dan tot een werk van schoonheid.

Het denigrerende “bundeltje” toont dat Van Duinkerken zich laat

meeslepen door zijn emoties. Hij heeft zelf waarschijnlijk ook ingezien dat zijn benadering van dit soort poëzie de literaire kwaliteiten van Kettmanns gedichten onrecht doet. Hij veralgemeniseert dan ook zijn opmerkingen over Kettmanns pathetiek en bombast, door er een beschouwing aan vast te knopen over de vraag:

Zal het collectiviteits-ideaal der nieuwe staatkundige groepeeringsen er werkelijk in slagen, de overwegend lyrische dichtkunst van de laatste vijftig jaren om te wentelen, tot een poëzie, waarin het oratorische en het intellectualistische element zijn oude rechten herneemt?

Maar zelfs in deze nieuwe beweging zal er voor Kettmann geen plaats zijn, vindt hij, want hoewel Van Duinkerken

[...] de partijdige gedachte, dat een nationaal-socialist geen groot dichter zou kunnen zijn [...]

niet zegt te delen, is hij van mening dat

[...] ten eerste George Kettmann Jr. geen groot dichter is en dat ten tweede zijn beetje talent deerlijk geschaad wordt door een zucht naar luidschreeuwerij [...].

De recensie van Van Duinkerken is derhalve een schoolvoorbeeld van hoe een recensent het werk en de schrijver niet weet te scheiden. Van Duinkerken vindt het nationaal-socialisme een abjecte politieke stroming en Kettmanns poëzie is, als afspiegeling van deze ideologie, eveneens verwerpelijk.

4. Anthonie Donker (1935)

Ruim een maand later, op 4 oktober 1935, bespreekt Anthonie Donker in de *Nieuwe Rotterdamse courant* dezelfde bundel. Net als Van Duinkerken is hij van mening dat in *De jonge leeuw* weinig goede poëzie te vinden is, maar hij beargumenteert dit op een iets andere wijze. Niet het feit dat Kettmanns poëzie door het nationaal-socialisme is geïnspireerd, is de oorzaak van de slechte kwaliteit van zijn dichtwerk, maar het feit dat vrijwel iedere strijdpoezie lijdt aan gebrek aan kwaliteit:

Verzen van communisten, socialisten en fascistten zijn, behalve bij de enkele groote uitzondering waar het dichterschap ver boven het partijwezen uitsteeg, in den regel zéér conventioneel van taal, gezwollen van toon en vol versleten beelden.

Ook Donker treft in Kettmanns verzen reminiscenties aan van de negentiende-eeuwers (hij noemt Helmers, Bilderdijk en Gezelle) en van Adama van Scheltema. Toch vindt hij Kettmanns techniek niet zonder kwaliteit:

In deze gemakkelijke en niet onbedreven rhetoriek heb ik geen regel poëzie aangetroffen [...]

Donker geeft ook aan wat de oorzaak van het mislukken van Kettmanns poëzie is:

Het mislukken van deze [...] poëzie moet vooral toegeschreven worden aan haar nauwe verwantschap met leuzen, gemeenplaatsen en vergaderingstermen, die aan de persoonlijkheid den weg versperren.

Donkers bezwaren tegen *De jonge leeuw* vloeien dus voort uit zijn opvatting dat revolutionaire poëzie nooit poëzie van hoog niveau kan zijn (behoudens enkele uitzonderingen). Meer dan Van Duinkerken is Donker in staat te abstraheren van Kettmanns politieke opvattingen.

5. Menno ter Braak (1935)

Elf dagen na Anthonie Donker bespreekt Menno ter Braak in *Het vaderland* van 15 oktober 1935 Kettmanns *De jonge leeuw*. Was Ter Braak ruim anderhalf jaar eerder nog bereid en in staat Kettmanns werk het voordeel van de twijfel te gunnen, nu is dat niet meer het geval. Hij beoordeelt *De jonge leeuw* uitsluitend vanuit het gezichtspunt van de politiek. Omdat Kettmann zich als nationaal-socialist profileert, en omdat Ter Braak deze ideologie verafschuwt, verwerpt hij tevens de literaire produkten van een nationaal-socialistische dichter. Hij gebruikt termen als “biceps-snorkerij”, “machteloozen antisemietischen scheldtoon” en “houzeegeroep en kolonnetactiek” om Kettmanns gedichten te karakteriseren. Hij besluit met een verantwoording waarom hij zoveel ruimte besteedt aan het bespreken van deze bundel fascistische poëzie:

Ik zou mij niet zoo lang met het bundeltje van den heer George Kettmann jr. hebben bezig gehouden, als het niet een symptoom was [...] van “la trahison des clercs”, of wel het verraad der intellectueelen.

Ter Braak laat zich dermate door zijn emoties meeslepen, dat hij zich laat verleiden tot een uitspraak als: “[...] ziedaar de triomf van het algemeen kiesrecht over den geest!” Dat Ter Braak zich zo laat gaan, geeft een indicatie van zijn emotionele betrokkenheid.

In deze recensie gaat Ter Braak nergens in op het dichterlijke aspect

van *De jonge leeuw*, zelfs wijdt hij geen woorden aan de pathetiek en bombast die een doorn in het oog waren van Van Duinkerken en Donker. Hij behandelt deze dichtbundel alsof het een brochure of een essay van een politiek tegenstander is.

6. Anton van Duinkerken (1936)

In *De gids* van januari 1936 bespreekt Anton van Duinkerken opnieuw *De jonge leeuw*, nadat hij hem al in *De tijd* had besproken. Ditmaal is zijn recensie iets vriendelijker van toon dan destijds in *De tijd*. Zijn bezwaren tegen Kettmanns dichtkunst heeft hij echter behouden:

Het motief van den dankbaren boer is in vroegere dagen een dichterlijk motief geweest, maar door de staathuishoudkunde werd het klaarblijkelijk vertroebeld en de tevreden boeren des heeren Kettmann zijn de boeren eener nieuwe maatschappij, die de aarde van een nieuwe regeering vreugdig beploegen in leelijke, bar-leelijke dichtregels, waarvan men gewoonlijk den logischen samenhang niet vindt, of, als men hem toch vindt, niet bewonderen kan.

Opnieuw koppelt hier Van Duinkerken zijn oordeel over Kettmanns poëzie aan diens politieke stellingname.

7. S. Vestdijk (1936)

In *Groot-Nederland* van april 1936 wijdt S. Vestdijk enige woorden aan *De jonge leeuw*. Vestdijk is de eerste recensent die een scheiding tussen werk en schrijver weet aan te brengen:

Een auteur te hoonen om de nationaal-socialistische ideologie die zijn werk draagt heeft geen zin.

Dat Vestdijk het nationaal-socialisme afkeurt moge duidelijk zijn: “[...] een beweging die wij verfoeien.” In het werk van Kettmann ziet Vestdijk nog wel enige kwaliteiten, getuige:

Dat hier eenig talent aanwezig is, bewijzen regels als ‘Na elke stormvlaag zwaait een straatlantaarn een krijtvlak van ontzetting op den wand’.

Vestdijks recensie doet derhalve recht aan zowel de bespreker als de besprokene; Vestdijk geeft zijn positie tegenover Kettmann aan, maar beoordeelt tegelijkertijd Kettmanns poëzie op haar merites.

8. J.C. Bloem en Halbo C. Kool (1936)

In *Den gulden winckel* van juni/juli en van augustus 1936 heeft een polemiek plaatsgevonden tussen J.C. Bloem en Halbo C. Kool, met *De jonge leeuw* van Kettmann als inzet. In het nummer van juni/juli bespreekt Bloem *De jonge leeuw*, samen met de dichtbundel *Verzamelen* van de (dan nog) communistische dichter Martien Beversluis. De titel van Bloems artikel luidt: 'Rechts, links en de muze'. Bloem maakt duidelijk waar zijn voorkeur ligt:

Voor hen, die mijn kritieken in dit tijdschrift wel eens meer hebben gelezen, zal ik niet behoeven te zeggen, dat ik wat den aard der uitgesproken gevoelens betreft, heel wat dichter bij Kettmann dan bij Beversluis sta.

Na deze positiebepaling geeft Bloem aan wat hij in Kettmanns poëzie waardeert:

Geen afgezaagdheden en onwerkelijkheden, maar de moeizaam ontdekte veroveringen van dezen tijd, de sterke verbondenheden met volk en grond.

Ter illustratie citeert hij de eerste strofe van Kettmanns vers 't Verraad':

Wie is het die de gulle jantjes
Tot muikers maakt en dan verguist,
Wie last'ren en verkwans'len krantjes,
Wie brulaapt en wie balt de vuist -?
Dat zijn de sluyzers en polakken,
Dat zijn de roode vuilnisbakken,
Dat zijn de tronies van den haat...
Dat is 't verraad!

Van dit staaltje antisemitische dichtkunst van Kettmann merkt Bloem vervolgens op:

Als Kettmann leert, zich minder gauw tevreden te stellen, kan er een voortreffelijk nationaal dichter uit hem groeien.

Bloem is dus niet de eerste recensent van *De jonge leeuw* die in zijn beoordeling van de bundel Kettmanns politieke positie een rol laat spelen, maar hij is wel de eerste die juist vanwege Kettmanns politieke voorkeur *De jonge leeuw* gunstig beoordeelt. Gezien Bloems eigen politieke voorkeur in die jaren een begrijpelijke handelwijze.

In het volgende nummer van *Den gulden winckel*, dat van augustus

1936, maakt Halbo C. Kool bezwaar tegen Bloems bespreking van Beversluis' en Kettmanns poëzie. Hij maakt duidelijk waar hij politiek gezien staat:

Evenals Bloem acht ik mijn standpunt ten aanzien van politieke zaken bekend te mogen veronderstellen voor de lezers van dit blad.

Vervolgens komt hij tot de kern van zijn betoog:

Ook politieke poëzie heeft eerst waarde, als zij *poëzie* is, als zij dat accent heeft, wat haar verheft boven rijmelarij.

Kool is van mening dat Kettmanns poëzie veeleer als “rijmelarij” dan als poëzie te beschouwen is:

Kettmann wekt helemaal geen verwachtingen, omdat hij nog geen poëzie schreef.

Kool roept dus in feite op te doen wat Veldijk deed: Kettmanns poëzie als zodanig te beoordelen, en niet de politieke achtergrond te laten meespelen.

Bloems reactie op Kools stuk staat eronder afgedrukt. Hij zwakt zijn gunstig oordeel over Kettmanns *De jonge leeuw* af, door te zeggen:

Bij nader inzien geloof ik wel, dat ik Kettmann wat heb onderschat [vermoedelijk een drukfout, bedoeld zal zijn: overschat - WSH], denkelijk onder den indruk van de meer dan onbillijke critiek van Ter Braak in 'Het Vaderland'.

Overigens zegt Bloem het eens te zijn met Kools opmerking over de waarde van politieke poëzie:

Zijn fundamentele standpunt: dat politieke poëzie eerst waarde heeft, als zij poëzie is, deel ik volkomen.

Wanneer Bloem dit werkelijk meent, dan is moeilijk te begrijpen hoe hij de bundels van Beversluis en Kettmann heeft kunnen recenseren zoals hij het gedaan heeft. Ik ben geneigd de opmerkingen in Bloems reactie als een knieval voor Kool te zien.

9. J.H.W. Veenstra (1939)

J.H.W. Veenstra bespreekt in de *Nieuwe Rotterdamsche courant* van 1 april 1939 Kettmanns tweede bundel: *Het erfaan zee*. Het is te merken dat Veenstra heeft nagedacht over hoe de poëzie van nationaal-socia-

listen moet worden beoordeeld. Het is dan ook al weer ruim zeven jaar geleden dat de NSB haar intrede in de Nederlandse politiek deed, toen Veenstra zijn kritiek op *Het erf aan zee* schreef. Hij begint zijn artikel als volgt:

Het doet er niet toe hoe en waar een dichter zijn inspiratie vindt: als hij een waarachtig sentiment oorspronkelijk en het wezen benaderend weet te verwoorden, wordt hij als dichterlijke persoonlijkheid aanvaard, ongeacht zijn politieke of andere kleur.

Veenstra is dus bereid ieder vers te beoordelen op zijn dichterlijke merites, los van de politieke voorkeuren van de maker ervan. Hij maakt echter wel een voorbehoud:

Daarentegen worden we achterdochtig als uit dichtwerk een politieke ideologie, met het daaraan verbonden apparaat van technische termen, kant en klaar naar voren komt en het aanschouwde object een soort kapstok is om dit alles aan op te hangen.

Voor Veenstra is er dus een grens: wanneer de politieke overtuiging "oorspronkelijk en het wezen benaderend" wordt verwoord, heeft het zijn goedkeuring, maar wanneer "uit dichtwerk 'kant en klaar' een politieke ideologie" naar voren komt, keurt hij het af. Mij lijkt deze onderscheiding uiterst subjectief en in de praktijk lastig hanteerbaar, maar Veenstra heeft getracht een 'theoretisch kader' op te stellen dat hem in staat stelt politieke poëzie te beoordelen. Vanuit dit schema komt Veenstra tot de volgende slotsom over *Het erf aan zee*:

Dat hier echter de diepte van wezenlijke poëzie bijna nimmer bereikt wordt, komt juist voort uit het feit, dat over deze dingen steeds te pas of te onpas slechts *gesproken* wordt, het komt niet dwingend uit het *g*eschouwde op en blijft daarom 'gedwongen'.

Veenstra meent dus niet dat Kettmann met *Het erf aan zee* een politieke ideologie uitdraagt, maar dat de bundel uit zwakke gedichten bestaat. Met name Kettmanns inspiratie lijkt volgens Veenstra te veel op naïving:

Waar af en toe een echt revolutionaire toon naar voren komt, is deze niet specifiek, maar lijkt als twee druppels water op veel socialistische poëzie.

Meer waardering heeft Veenstra voor Kettmanns natuurgedichten: "In zijn natuurbeschrijving is Kettmann beter [...]". Dat Veenstra een dichterlijk, en geen politiek oordeel over *Het erf aan zee* velt, blijkt ook uit:

Zoo wemelt deze bundel van clichéfiguren en het is te betreuren dat een, ongetwijfeld aanwezig, dichtelijk vermogen zoo door dezen verstarde clichékant wordt aangevreten [...].

Veenstra is in staat gebleken een gemotiveerd oordeel over Kettmanns *Het erf aan zee* uit te spreken, aan de hand van een door hemzelf opgesteld 'theoretisch model'. Dat dit oordeel negatief is uitgevallen, is een gevolg van het poëtisch niveau van de bundel, niet van Kettmanns politieke standpunten.

10. Menno ter Braak (1939)

Acht dagen na Veenstra's kritiek verschijnt in *Het vaderland* van 9 april 1939 Menno ter Braaks recensie van *Het erf aan zee*. Onder de titel 'Dietscher of Duitscher?' belicht hij in dit artikel naast Kettmanns *Het erf aan zee* de dichtbundel *Viva la muerte!* van Steven Barends en diens novelle *Bruine rebellen in Oostenrijk*. Ter Braaks artikel is om meer dan één reden interessant. Behalve dat hij een klare kijk geeft op zijn opvattingen over Kettmanns dichtkunst (waarover hieronder meer), laat hij zijn recensie voorafgaan door enige opmerkingen van algemene aard over de Nederlandse nationaal-socialistische letterkunde. Zo beschouwt Ter Braak deze politieke variant van de literatuur als een "vlucht in de retoriek en romantiek", hetgeen hij als een internationaal verschijnsel ziet. Hoewel de nationaal-socialistische schrijvers zichzelf beschouwden als voorlopers van de nieuwe literaire orde, als schrijvers van de toekomst, is Ter Braak van mening dat de werken van deze literatoren een terugkeer naar vroeger impliceren. Ik heb de indruk dat Ter Braak op het gebied van de stijlvormen gelijk heeft. Zowel de retoriek als de pathetiek en de bombast die zoveel nationaal-socialistische literaire werken kenmerken, lijken te zijn overgenomen van met name negentiende-eeuwse voorgangers - een verschijnsel overigens, dat door de al besproken recensenten eveneens isesignaleerd. Even verderop geeft Ter Braak aan hoe de verschillende nationaal-socialistische bewegingen in Europa elkaar naar het leven zullen staan:

[...] de eenige internationale, die in Europa nog functionneert, is de fascistische... waarvan de leden onderling, ieder voor zich door een specifiek-nationale bevoorrechttings- en uitsluitingsclausule onderscheiden van den ander, echter óók bestemd zijn om op elkaar te botsen, elkaar te verachten, elkaar zoo noodig te vuur en te zwaard te vernietigen!

De ontwikkeling die Kettmann (en hij zal niet de enige nationaal-socialist zijn die in de oorlogsjaren is geradicaliseerd) pas in de jaren 1940-1942 zal doorgaan: vóór de SS en tegen de NSB, kondigt Ter Braak hier al aan, waar hij zegt dat de ideologische overschakeling van

de leuze “Volkstum” naar “Lebensraum” een noodzakelijk gevolg van de ideologische ontwikkeling in Duitsland is. Dat Kettmann later zal kiezen voor het Groot-Germaanse Rijk in plaats van voor Groot-Nederland, signaleert Ter Braak al, wanneer hij zegt dat

[...] de propagandaleuzen zoo snel moeten worden verwisseld, dat er haast geen gelegenheid is om rustig over ‘Dietschland’ te dichten [...] men zou zich bijna in de klinkers van het woord gaan vergissen...

Over *Het erf aan zee* is Ter Braak even weinig enthousiast als over Kettmanns eerste bundel, *De jonge leeuw*:

Deze poëzie is een mengsel van brave natuurlyriek en snorkende propaganda [...].

Hij verwijt Kettmann de terugkeer naar romantische begrippen, terwijl hij van mening is dat Kettmann er beter aan zou doen zich met het heden in plaats van het verleden bezig te houden:

Een man, die in een wereld van techniek, van machines, van mechanisering, van radio, van film en andere moderne symbolen leeft, bedwelmt zich aan runen, die hij niet kan lezen, op erven, die geïdealiseerd worden; en door die vlucht in de romantiek zou ‘een krachtig volk ontwaakt zijn’?

Over Kettmanns retoriek maakt Ter Braak de opmerking dat het

[...] eigenaardige van dit soort retoriek is, dat zij nauwelijks verschilt van die van ‘links’: vroeger vergoot men retoriek voor ‘het proletariaat’ of ‘de menschheid’, thans voor ‘Dietschland’ of ‘het erf aan zee’ (met de runen).

Concluderend kan worden vastgesteld dat Ter Braak in zijn afwijzing van Kettmanns poëzie aanzienlijk genuanceerder is geworden dan hij eerder was. Net zoals J.H.W. Veenstra een model heeft ontworpen dat het hem mogelijk maakte nationaal-socialistische literatuur te bespreken, heeft ook Ter Braak een bepaalde wijze van bespreken gekozen. Liet hij eerder zijn politieke voorkeur zijn mening over literatuur beïnvloeden, nu geeft hij eerst zijn mening over de politieke achtergrond van Kettmanns werk, en vervolgens - maar los daarvan - bespreekt hij het dichtwerk zelf. Dat hij dit dichtwerk dan vervolgens afwijst, vloeit voort uit zijn dichterlijke bezwaren, niet uit zijn politieke stellingname - hoewel er tussen beide uiteraard een hecht verband bestaat.

11. Martien Beversluis (1939)

In het meinummer van 1939 van *De nieuwe gids* bespreekt Martien Beversluis *Het erf aan zee*. Dit tijdschrift is dan al in handen geraakt van de fascist Alfred Haighton, maar Beversluis zelf is nog geen openlijk fascist geworden. Toch is deze bespreking door een niet-fascist van een fascistische dichtbundel zeer welwillend te noemen. Hij zegt dan wel: "Al ben ik het met den politieken inhoud van dit werk allermint eens [...]", toch is Beversluis in deze periode onderweg zijn zoveelste ideologische ommezwaai te maken: van protestant naar nationaal-socialist. In oktober 1940 zal hij zich aansluiten bij de NSB. In mei 1939 echter stelt hij nog:

Derhalve gaat het mij niet aan of de heer Kettmann fascist is en deze politiek voorstaat, maar wel of hij zijn idealen en overtuigingen weet uit te drukken in een rythme, en een beeld, kortom in een vorm, die poëzie mag heeten.

Vanuit dit standpunt redenerend, komt Beversluis tot de gevolgtrekking dat

[...] waar Kettmann zich buiten het politieke terrein houdt, dus waar hij slechts zingt vanuit zijn gelukkige zekerheid alleen, hij een dichter is en waar hij het enge gebied van het alledaagsche strijdleven binnentreedt, zijn lied de slaaf wordt van de propaganda.

De reden hiervoor is volgens Beversluis dat Kettmann zich te zeer laat meeslepen door zijn gevoel:

Op het moment dat de verontwaardiging over zooveel leed en onrecht hem aangrijpt, wijkt de muze terug [...]

Beversluis spreekt vervolgens de hoop uit dat Kettmann zich in het vervolg niet meer zo snel tevreden zal stellen bij de samenstelling van zijn dichtbundels:

Het is jammer dat Kettmann te weinig zelfcritiek had bij de samenstelling [...].

Juist in de minder politiek-getinte gedichten vindt Beversluis de ware dichter,

[...] en het is daarom zeer te wenschen, dat deze nationaal-socialistische jonge dichter zich niet verhardt en verschraalt in al te leuze-achtige rijmelarij, waarmee hij zijn wezenlijk talent geweld aandoet.

Beverluis laat in zijn oordeel over *Het erf aan zee* niet zijn eigen politieke overtuiging meespreken. Hij is bereid om Kettmanns poëzie als zodanig te beoordelen, en in zijn oordeel is hij gunstiger dan overige recensenten van de bundel. Hij beperkt zijn bezwaren tot de politiek-getinte gedichten, terwijl hij de overige goedgezind is. In hoeverre de context van Beverluis' bespreking (het tijdschrift *De nieuwe gids*, Beverluis' eigen ideologische ontwikkeling) hierin een rol heeft gespeeld is niet te achterhalen, maar dat deze factoren een rol hebben gespeeld, lijkt voor de hand te liggen.³

³ Later, in de zomer van 1942, zal Beverluis opnieuw over Kettmanns poëzie spreken, maar - en dat is het interessante - zonder zich hiervan bewust te zijn. In de maanden juli en augustus van dat jaar schrijft Beverluis in het dan onder het hoofdredacteurschap van Kettmann verschijnende tijdschrift *De misthoorn* een artikelenreeks waarin hij de "verwording van de hedendaagsche dichtkunst" aan de kaak stelt. Ook de dichters van *Het getij* stelt hij hiervoor verantwoordelijk, en dus impliciet Kettmann! Een citaat:

Natuur dichters, schrijvers van redelijke en welgevormde taal, werden door deze Getij-dichters, die zich in aantal ras vermeederden, als epigonen van 1880 weggekreten, terwijl in de groote dagbladen en periodieken de critiek in handen dezer decadenten, taalverknœiers, joden en jodenknechten kwam.

('De poëzie in snel verval: Joodsche voorlichting en haar ontbindende invloed', in: *De misthoorn* van 1 augustus 1942)

4. Ten slotte

George Kettmann Jr. heeft zijn leven in dienst gesteld van idealen die hebben geleid tot verschrikkingen die hun weerga niet hebben gekend. Kettmann heeft bij twee gelegenheden de kans gehad over zichzelf en zijn daden een oordeel te vellen. Als hij in 1949 de laatste hand legt aan het autobiografische *Op zoek naar een haven* zegt hij van zijn beweegredenen om voor het nationaal-socialisme te kiezen:

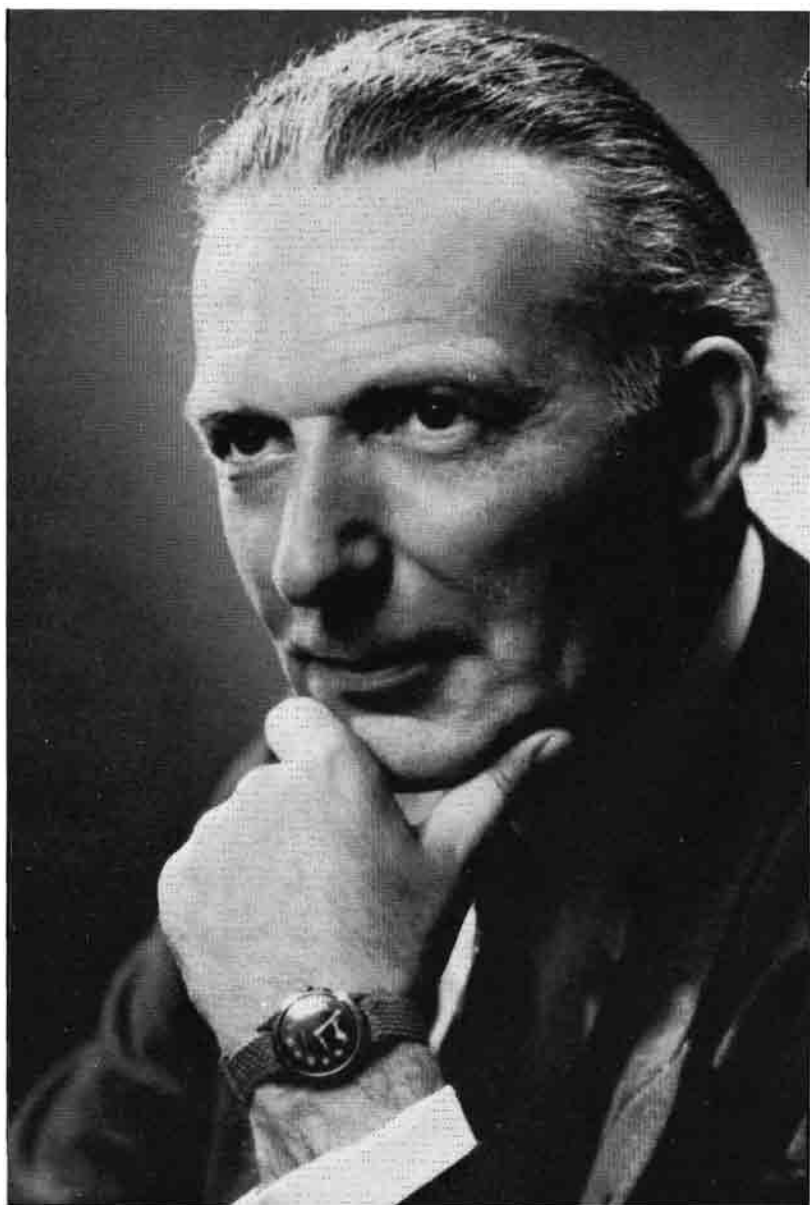
Achteraf zie ik wel duidelijk in, hoe ik ben misleid door een complex, dat - cultureel gezien - in Europa overal opdoemde. Het was het pessimisme van Spengler's "Untergang des Abendlandes" en bv. Huizinga's "Herfst-tij der Middeleeuwen" - een wanhopig fatum, waartegen nog met een laatst appèl te strijden zou zijn. Die gedachte: verplicht te zijn tot de keuze om wille van Europa - die gedachte voorál: dat Europa minder van buiten af dan van binnen uit werd bedreigd, gezien de nivellerende krachten in een maatschappij, waarbij het "edele" van het individu verzinkte in het "brutale" der massa - die gedachte deed mij, veeleer als middel dan als doel, het nationaal-socialisme kiezen.¹

Kettmann's repliek bij zijn eerste rechtszaak in 1950 is bewaard gebleven. Ook daarin oordeelt hij over zichzelf:

Het verschrikkelijke lot, dat de joden trof, werd mij eerst na afloop van de oorlog bekend. Het bracht mij tot het inzicht, dat ik het nationaal-socialisme radicaal en voorgoed heb achtergelaten op de slagvelden aan het Oostfront, toen ik daar in Russische gevangenschap geraakte. Hoe rechtvaardig in geestelijk opzicht mijn verzet tegen de dreigende macht van het bolsjewisme ook geweest moge zijn, ik heb toen ingezien, hoe gewetenloos ik als propagandist ben misbruikt. In zó verre voel ik mij schuldig, in dat opzicht niet te hebben beseft, hoe ik werd misleid, maar ik wens met de meeste nadruk te verklaren, dat deze niets-ontziende barbarij, zoals de uitroeiing van de joden, mij volkomen onbekend is geweest.²

¹ Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme 1928-1948*, p. 79-80.

² Tekst aanwezig in Archief-Kettmann.

Kettmann omstreeks 1960.

Opvallend in beide fragmenten zijn de woorden “misleid” en “misbruikt” - alsof niet uit al zijn daden en publikaties blijkt dat hij met inzet van zijn gehele persoonlijkheid tussen 1932 en 1945 zijn krachten in dienst van nationaal-socialisme en antisemitisme heeft gesteld! Nee, zijn eigen oordeel blinkt niet uit door zelfkennis. L. de Jong heeft Kettmann “een hoogst onevenwichtige figuur” genoemd³, een oordeel waar ik het evenmin mee eens kan zijn. Uit het archiefmateriaal, uit Kettmanns correspondentie, uit zijn letterkundig werk en uit de gesprekken die ik heb gevoerd met enkele van zijn nabestaanden, komt het beeld naar voren van een intellectueel begaafd man, met een krachtige persoonlijkheid, een sterke wilskracht, en een zeker (hoewel beperkt) letterkundig talent. Uit het feit dat hij het eenmaal ingenomen standpunt inzake zijn maatschappelijke opvattingen nooit meer heeft verlaten (of althans niet wezenlijk heeft gewijzigd), blijkt dat hij eerder hardnekkig dan “onevenwichtig” genoemd moet worden.⁴ Het uiteindelijke oordeel over de mens Kettmann kan ik echter niet geven - daartoe ontbreekt mij de vakkennis en dus de bevoegdheid.

Wat valt er samenvattenderwijs nu nog over Kettmanns werk en de plaats die het in de Nederlandse letterkunde inneemt, te zeggen? Uit politieke overwegingen is Kettmann uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis verdwenen, en er is geen letterkundig argument voorhanden om hem opnieuw, met terugwerkende kracht, een plaats daarin te gunnen. Daarvoor is zijn werk van te gering belang en zijn talent te middelmatig. Dit sluit uiteraard niet uit dat er passages in Kettmanns literaire werk zijn, die de moeite van het lezen waard zijn - één ervan, het gedicht ‘Stadstuin - 3’ heb ik aangehaald. Toch komt Kettmann weer in de literatuurgeschiedenis terecht, als representant van een literaire stroming die tegenwoordig uit politieke, maatschappelijke en morele overwegingen wordt verafschuwd. Een stroming die, in verge-

³ Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 6, 2e helft: juli ’42–mei ’43. [Wetenschappelijke editie]. 's-Gravenhage, 1975, p. 553.

⁴ Die hardnekkigheid blijkt eveneens uit een in oktober 1954 tot stand gekomen gedicht (getiteld ‘Na tien jaar’) van zes strofen, waarvan de eerste en de laatste luiden:

Mijn hart is nog bij elk van de soldaten,
wiens mond bebloed in 't verre sneeuwbed beet
- gentepig volk, toch kan ik u niet haten,
dat gij mij dáarom liefdeloos vergeet.
[...]
Gij hebt het niet gewild en niet geweten;
gij mist het manlijk recht dat ik u haat
- ik wens u “welterusten”, “smakelijk eten”,
want dit is taal die alleman verstaat.

Die hardnekkigheid komt wellicht voort uit de opvatting die naar voren kwam bij de weergave van Kettmanns reactie op Henri Brunings na-oorlogse literaire activiteiten:

Ik zie niet in, dat iemand zich geestelijk verbetert, wanneer hij een vuur, dat in het verleden voor hem heeft gebrand, zelf uittrapt [...] nimmer ontdoen wij ons van onszelf.

lijking met de ons omringende landen, opvallend weinig schrijvers van naam en faam heeft kunnen verleiden. De Nederlandse letterkunde kent geen Louis-Ferdinand Céline, geen Robert Brasillach, geen Ezra Pound en geen Knut Hamsun.⁵ Naar de oorzaken hiervan kan ik slechts gissen. De Nederlandse collaborerende literatuur was over het algemeen van middelmatige kwaliteit. En daar is Kettmann een uitnemende representant van.

Concluderend valt over de receptie van Kettmanns poëzie in de jaren dertig te zeggen dat vrijwel alle critici hun eigen politieke kleur laten meespelen wanneer zij werk van Kettmann beoordelen. Gezien de tijd waarin deze besprekingen werden gepubliceerd natuurlijk een begrijpelijke handelwijze. Wat opvalt is dat naarmate de jaren dertig vorderen, er onder de literaire critici een neiging te bespeuren valt het politieke aspect te isoleren uit Kettmanns poëzie. Daardoor willen zij het zich mogelijk maken de poëzie 'an sich' aan een oordeel te onderwerpen, waarbij dit oordeel over het algemeen negatief uitvalt - hoewel Van Duinkerken, Vestdijk, Bloem, Veenstra, en Beversluis Kettmann een zekere mate van talent niet ontzeggen, hoe weinig dat soms ook moge zijn.

Het lijkt voor de na-oorlogse beschouwer voor de hand te liggen de dichter Kettmann te isoleren van de literaire wereld van de jaren dertig. Het nationaal-socialisme heeft immers afgedaan en de nationaal-socialistische letterkunde dus evenzo. Toch stond Kettmann niet zo buiten de literaire wereld als wel is gesuggereerd. Een aanwijzing hiervoor vormt de mei-aflevering (1938) van *De gulden winckel*, met een enquête waarin auteurs zeggen door wie zij naar hun mening zijn beïnvloed. De redactie van het tijdschrift liet het toeval beslissen wie over wie zou moeten praten, en zo sprak o.a. P.C. Boutens over Ed. Hoor-
nik, Victor van Vriesland over Martinus Nijhoff, H. Marsman over Kettmann en deze op zijn beurt weer over Van Vriesland. Andere auteurs die aan het woord kwamen waren Jan R. Th. Campert, A. Roland Holst, P.N. van Eyck en J.C. Bloem. Hoewel Marsman zich van Kettmanns werk niet meer weet te herinneren dan "enkele brokstukken, die hij 20 jaar geleden onder pseudoniem in Het Getij schreef" - waarbij Marsman zeker vergeten is dat hij Kettmann halverwege de jaren twintig als medewerker van *De vrije bladen* had meegeemaakt -, gaat Kettmann diepgaand in op wat hij als de invloed van Van Vriesland op zijn eigen werk ervaart. Nu gaat het er niet zozeer om wat Kettmann van Van Vrieslands werk vond, of wat Marsman van Kettmanns werk vond, - het lijkt mij echter zinnig te signaleren dat in mei 1938 (nota bene na de opvoering van een nationaal-socialistisch toneelstuk

⁵ Hoewel er in de Nederlandse letterkunde twee oudere en beroemde schrijvers zijn geweest, die zich op hoge leeftijd (net als Knut Hamsun) zeer wankelmoedig hebben gedragen: P.C. Boutens en Lodewijk van Deyssel.

in 1933, publikatie van een dito dichtbundel in 1935, een dito essay in 1936 en na vijf jaar hoofdredacteurschap van het nationaal-socialistische weekblad *Volk en vaderland*) Kettmann blijkbaar nog kon figuren temidden van auteurs als Hoornik, Nijhoff, Boutens, Marsman, Donker en Van Vriesland. Zijn volledig literair isolement is pas later ontstaan.

5. Bibliografie van George Kettmann Jr.

INLEIDING

De hier gepresenteerde bibliografie is niet compleet. Hoewel is getracht volledigheid te bereiken, werd al spoedig nadat het project werd ondernomen, duidelijk dat dit een ideaal was - waarnaar weliswaar gestreefd werd, maar dat onbereikbaar zou blijven. Hier zijn enkele oorzaken voor aan te voeren. Zo zijn van een aantal periodieken waaraan Kettmann heeft meegewerkt, in openbare en wetenschappelijke bibliotheken geen exemplaren bewaard. Dat Kettmann aan de desbetreffende tijdschriften heeft meegewerkt is gebleken uit zijn bewaard gebleven correspondentie. Enkele voorbeelden van deze tijdschriften zijn: *Stroomingen*, *De branding*, *Het autobusbedrijf* en *Fascistisch studieblad*. Omgekeerd zijn er ook tijdschriften waarvan vaststaat dat Kettmann er aan heeft meegewerkt, maar waarvan niet meer is na te gaan welke artikelen hij heeft bijgedragen, omdat de ondertekening ontbreekt. Voorbeelden hiervan zijn onder meer: *Ons Nederland*, *De daad* en *Volk en vaderland*. Verder zijn er dan nog de periodieken waarvan kan worden vermoed dat Kettmann er aan heeft meegewerkt, maar die niet konden worden doorgenomen omdat ze niet, of slechts gedeeltelijk bewaard zijn gebleven in openbare en wetenschappelijke bibliotheken. Voorbeelden hiervan zijn: *Jongeren marcheerden*, *HI-NAG-koerier*, *Ons volk* en *Revue der sporten*. Ondanks al deze handicaps lijkt het waarschijnlijk dat in de onderhavige bibliografie het overgrote deel van de publikaties van en over Kettmann bijeengebracht is. Voor het aanzetten tot onderzoek naar Kettmann, zijn plaats in de Nederlandse letterkunde en zijn betekenis als fascistisch en nationaal-socialistisch schrijver (het eigenlijke doel van deze bibliografie), is het materiaal in elk geval meer dan voldoende. Wanneer zou blijken dat voortgezette studie artikelen zou opleveren die in de deze bibliografie niet zijn opgenomen, is één van de doelstellingen van de bibliografie bereikt.

De opbouw van de bibliografische lemmata in de bibliografie van publikaties van Kettmann is als volgt. Elk lemma bestaat uit vier gedeeltes, die niet altijd behoeven voor te komen. Het eerste deel van

het lemma is de titel, hetzij boektitel (cursief), hetzij artikeltitel (romain). Het tweede deel geeft bij een boekpublicatie achtereenvolgens plaats van uitgave, uitgever en jaar van uitgave. Bij een artikelpublicatie geeft het tweede deel de vindplaats van het artikel aan. Het derde deel van de beschrijving van zowel boekpublicatie als artikelpublicatie geeft overige relevante informatie. Deze kan zeer verscheiden van aard en omvang zijn. Het vierde gedeelte tenslotte geeft aan wat de status van de titel in het lemma is: roman, novelle, gedicht, enz. Bij boektitels is steeds, indien aanwezig, de ondertitel vermeld - zowel in het eerste deel van het lemma als in het derde deel, de annotatie. Bij titels van tijdschriften is de ondertitel niet gegeven. De reden hiervan is dat deze ondertitels zeer vaak (hoe minimaal dan ook) gewijzigd zijn, en het verantwoorden van al deze wijzigingen zou het volume van de bibliografie doen toenemen en de duidelijkheid ervan in evenredige mate doen afnemen. De opbouw in de lemmata in de bibliografie van publikaties *over* Kettmann is als volgt. Het eerste van de vier elementen bevat de auteur van de publicatie, het tweede de titel, het derde de vindplaats en het vierde geeft aan over welke publicatie van Kettmann het onderhavige lemma handelt. Het spreekt vanzelf dat waar van de zojuist genoemde titelbeschrijfgeregels is afgeweken, hiervoor een plausibele en evidente reden is. Deze gevallen zijn zeldzaam.

In het derde deel van het lemma in de bibliografie van publikaties *van* Kettmann is, indien daar reden toe was, aangegeven waar de publicatie voor het eerst is verschenen. Hierbij is niet naar volledigheid gestreefd. Zo is niet van alle publikaties die meerdere malen zijn verschenen, aangegeven waar alle publikaties te vinden zijn - volstaan is met een verwijzing naar de eerste publicatieplaats. Ook zijn de dichtbundels *De jonge leeuw* (1935), *Het erfaan zee* (1938), *Jong groen om den helm* (1942) en *Bloed in de sneeuw* (1943) niet betrokken bij deze verwijzingen, daar vrijwel ieder gedicht van Kettmann dat in de periode 1932-1945 in tijdschriften verscheen, opgenomen werd in deze dichtbundels. Op deze manier is getracht het overzicht over de herpublicaties te bewaren.

De lemmata in de bibliografie van publikaties *van* George Kettmann Jr. zijn geordend naar jaar van verschijnen, terwijl binnen ieder jaar een thematische indelingswijze gevolgd is. De lemmata zijn verdeeld in de volgende categorieën: proza, poëzie, drama, letterkundige essayistiek, overige essayistiek en vertalingen. Binnen elk van deze zes categorieën worden eerst de boekpublicaties in alfabetische volgorde gepresenteerd, gevolgd door de artikelpublikaties. Deze laatste categorie wordt alfabetisch per tijdschrift gegeven, terwijl binnen ieder tijdschrift de chronologie is gehandhaafd. De lemmata in de bibliografie van publikaties *over* George Kettmann Jr. zijn alfabetisch, naar auteursnaam, geordend.

De bibliografie is afgesloten op 14 oktober 1987.

LIJST VAN SYSTEMATISCH GEDEPOUILLEERDE TIJDSCHRIFTEN

<i>Alarm</i>	1932
<i>Amersfoortsche courant, De</i>	1931
<i>Amsterdammer, De</i>	1919
<i>Arbeid</i>	1940-1942
<i>Arbeidsfront</i>	1935-1940
<i>Aristo-</i>	1930-1943
<i>Astra</i>	1923-1938
<i>Beweging, De</i>	1918-1919
<i>Bezem, De</i>	1931-1932
<i>Bibliotheekgids, De</i>	1928-1970
<i>Bibliotheekleven</i>	1929-1943
<i>Boekengids</i>	1956-1969
<i>Boekenkast</i>	1929-1936
<i>Boekenschouw</i>	1916-1942
<i>Boekzaal der geheele wereld</i>	1925-1932
<i>Boer en erf</i>	1940-1942
<i>Brabants nieuwsblad</i>	febr. 1969-juni 1969
<i>Brussels mirror, The</i>	1945-1948
<i>Bundel, De</i>	1937-1938
<i>Critisch bulletin</i>	1930-1940
<i>Daad, De</i>	1933-1934
<i>Dietbrand</i>	1933-1939
<i>Dietsche gedachte</i>	1926-1941
<i>Dietsche warande & belfort</i>	1918-1975
<i>Dietschland-Europa</i>	1964-1973
<i>Eigen haard</i>	1917-1935
<i>Elckerlyc</i>	1937-1939
<i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i>	1920-1937
<i>Erts</i>	1926-1930
<i>Front en heem</i>	1940-1942
<i>Gemeenschap, De</i>	1925-1941
<i>Getij, Het</i>	1916-1923
<i>Gids, De</i>	1918-1945
<i>Graficus</i>	1955-1957

<i>Groot-Nederland</i>	1928-1944
<i>Gulden winckel, De</i>	1917-1942
<i>Haagsch maandblad</i>	1928-1944
<i>Hamer</i>	1940-1944
<i>Hollandsche post, De</i>	1932-1945
<i>Idea, De</i>	1926
<i>Jongeren marcheeren</i>	1934
<i>Kaderblad voor functionarissen</i>	1941-1943
<i>Kouter, Het</i>	1936-1941
<i>Kroniek, De</i>	1931-1933
<i>Kroniek van hedendaagsche kunst en kultuur</i>	1935-1941
<i>Leiding</i>	1930-1931
<i>Leven</i>	1933
<i>Leven en werken</i>	1925-1936
<i>Litteraire gids, De</i>	1926-1940
<i>Litteraire revue, De</i>	1937
<i>Misthoorn, De</i>	1942
<i>Morks magazijn</i>	1929-1942
<i>Nationaal-socialistische vrouw, De</i>	1941-1942
<i>Nationale dagblad, Het</i>	1936-1945
<i>Nederland</i>	1917-1944
<i>Nederlands archief der conservatieve revolutie</i>	1957-1963
<i>Nederlands boekennieuws</i>	1953-1961
<i>Nederlandsche bibliographie</i>	1928-1944
<i>Nederlandsche boek, Het</i>	1928-1940
<i>Nederlandsche politie, De</i>	1944
<i>Nederlandsche volkshuishouding, De</i>	1942-1944
<i>Nieuwe gemeenschap, De</i>	1934-1936
<i>Nieuwe gids, De</i>	1918-1943
<i>Nieuwe kroniek, De</i>	1921-1923
<i>Nieuw-Nederland</i>	1934-1944
<i>Nu</i>	1928-1929
<i>Ons huis</i>	1955-1970
<i>Ontwakend volk</i>	1937-1941
<i>Opwaartsche wegen</i>	1923-1940
<i>Paal, De</i>	1930-1931
<i>Piccolo</i>	1955-1958
<i>Roeping</i>	1922-1946
<i>Saxo-Frisia</i>	1939-1944
<i>Schouw, De</i>	1942-1945
<i>Stem, De</i>	1921-1930
<i>Stemmen des tijds</i>	1911-1943
<i>Storm</i>	1941-1945
<i>Stormmeeuw</i>	1934-1942
<i>Stormvlag</i>	1941-1944

<i>Stroomingen</i>	1918-1919
<i>Tijdschrift voor wijsbegeerte</i>	1930-1936
<i>Tooneelspiegel</i>	1929-1933
<i>Vaderen erfdeel, Der</i>	1937-1939
<i>Valbijl, De</i>	1924
<i>Van 't begijnehof</i>	1955-1970
<i>Veertien dagen</i>	1939
<i>Vliegveld</i>	1932
<i>Volk</i>	1935
<i>Volk en bodem</i>	1941-1944
<i>Volk en vaderland</i>	1933-1945
<i>Volk in nood</i>	1940
<i>Volk van Nederland</i>	1941
<i>Volksche wacht</i>	1939-1944
<i>Vorming</i>	1936-1937
<i>Vormingsblad der W.A.</i>	1942
<i>Vormingsbladen der Nederlandsche SS</i>	1941-1945
<i>Vrije bladen, De</i>	1924-1933
<i>Waag, De</i>	1937-1945
<i>Weegschaal, De</i>	1934-1944
<i>Weltliteratur, Die</i>	1940-1945
<i>Wende, De</i>	1972-1977
<i>Werkend volk</i>	1942-1945
<i>Werkplaats, De</i>	1936-1937
<i>Wij van den omroep</i>	1941-1944
<i>Witte mier, De</i>	1912-1926
<i>Wolfsangel, De</i>	1936-1937
<i>Zwarte soldaat, De</i>	1940-1945

BIBLIOGRAFIE VAN DE PUBLIKATIES VAN GEORGE KETTMANN JR.

1918

PROZA

- Achter 't blank papier. (Fragment). In: *Het getij* 3 (1918) 5 (mei), p. 124-127. Onder pseudoniem Co van Sweden.
- Het mij vijandige. In: *Het getij* 3 (1918) 6 (juni), p. 158-165. Onder pseudoniem Co van Sweden. Novelle.
- Reis om het leven. In: *Het getij* 3 (1918) 8 (aug.), p. 197-202. Onder pseudoniem Co van Sweden. Novelle.
- Zelf-gezicht. In: *Het getij* 3 (1918) 11 (nov.), p. 285-290. Onder pseudoniem Co van Sweden. Novelle.

1919

PROZA

- Adendor: droom van een dwaze. In: *De Amsterdammer* 43 (1919) 2206 (4 okt.), p. 3 en p. 9. Novelle.
- Tot een vriend bij de grens. In: *Het getij* 4 (1919) 1 (jan.), p. 10-15. Onder pseudoniem Co van Sweden. Novelle.
- In het zegevierend uur. In: *Het getij* 4 (1919) 6 (juni), p. 148-153. Onder pseudoniem Co van Sweden. Novelle.

POËZIE

- Het eigen huis. In: *Het getij* 4 (1919) 3 (mrt.), p. 63-64. Onder pseudoniem Co van Sweden.
- Verzen. In: *Het getij* 4 (1919) 10 (okt.), p. 266-269. P. 266 Na den dag, p. 267 's Levens zin 1, p. 268 's Levens zin 2, p. 269 's Levens zin 3. Onder pseudoniem Co van Sweden.

1920

POËZIE

- Het ontwaken. In: *Het getij* 5 (1920) 2 (feb.), p. 66-67. P. 66 Het ontwa-

ken 1 en 2, p. 67 Het ontwaken 3. Onder pseudoniem Co van Sweden.

Uit het voorjaar. In: *Het getij* 5 (1920) 5-6 (mei-juni), p. 432-442. Onder pseudoniem Co van Sweden.

Zichtbare muziek. In: *Het getij* 5 (1920) 10 (okt.) p. 705-708. P. 705 Zichtbare muziek 1, p. 706 Zichtbare muziek 2, p. 707 Zichtbare muziek 3, p. 708 Zichtbare muziek 4. Onder pseudoniem Co van Sweden.

1925

PROZA

De donkere druppel. In: *Astra* 2 (1924-1925) 12 (juni 1925), p. 1113-1124. Novelle.

Het smartelijk ontluiken. In: *De vrije bladen* 2 (1925) 10 (okt.), p. 272-286. Novelle.

1926

PROZA

Herakles' twaalf taken: eerste taak. In: *De idea* 1 (1926) 3 (juni), p. 106-116. Novelle.

Herakles' twaalf taken: tweede taak. In: *De idea* 1 (1926) 4-5 (juli-aug.), p. 162-171. Novelle.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

[Over: Koster, Simon, *Serenade*. Amsterdam, 1924]. In: *De vrije bladen* 3 (1926) 1 (jan.), p. 25-26. Boekbespreking.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Paragrafen. In: *De idea* 1 (1926) 1 (apr.). p. 13-16. §1 t/m §6.

Paragrafen. In: *De idea* 1 (1926) 2 (mei), p. 68-72. §7 t/m §16.

Paragrafen. In: *De idea* 1 (1926) 3 (juni), p. 94-99. §17 t/m §24.

Paragrafen. In: *De idea* 1 (1926) 4-5 (juli-aug.), p. 157-161. §25 t/m §33. Op p. 161 staat aangekondigd "(Slot volgt)", maar dit is nooit verschenen.

Intochten: nieuwe reeks II; ter wegbereiding (II). In: *De idea* 1 (1926) 4-5 (juli-aug.), p. 182-189. Vervolg op: Cavelier, Ru le. Intochten: nieuwe reeks I; ter wegbereiding. In: *De idea* 1 (1926) 3 (juni), p. 126-131.

1928

PROZA

De glanzende draad der goden. Amsterdam [etc.], Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1928. Roman.

De glanzende draad der goden. 2e dr. Amsterdam [etc.], Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, [1928]. Roman.

1930

PROZA

De vlam der steden. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, [1930]. Geschreven in samenwerking met: Cavelier, Ru le. Roman.

Uit: "Fabian". In: *Erts 1930: letterkundig jaarboek; verzen, proza, drama, essay*; samengest. door D.A.M. Binnendijk, Menno ter Braak, C.J. Kelk [et al.]. Amsterdam, A.J.G. Strenghtolt, 1930, p. 105-107. Romanfragment.

Een van de twee. In: *Leven en werken* 15 (1930) 10 (okt.), p. 595-607. Novelle.

Een van de twee (slot). In: *Leven en werken* 15 (1930) 11 (nov.), p. 655-679. Novelle.

POËZIE

Interieur. In: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 40 (1930) 11 (nov.), p. 314-318. P. 314 Interieur 1, p. 315 Interieur 2, p. 316 Interieur 3.

Bosch-gobelin. In: *Leven en werken* 15 (1930) 10 (okt.), p. 607.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

Spreekzaal. In: *De groene Amsterdammer* 54 (1930) 2775 (9 aug.), p. 13. Reactie op: H.[aje], Ch.F. [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *De groene Amsterdammer* 54 (1930) 2774 (2 aug.), p. 4.

1931

PROZA

Maan op het dak; [met omslagtekening van Albert Hahn Jr.]. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, [1931]. Roman.

Met Pinksteren er op uit: gelijk Prikkebeen en Ursula, stralende zon aan zee. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4732 (26 mei), p. 1-2. Geschreven in samenwerking met: Warnsinck, Margot. Novelle.

Mohair-Jim. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931). Feuilleton in 17 afleveringen verschenen tussen 8 juli en 27 juli. Novelle.
Een wereldreis. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4794 (1 aug.), p. 3. Geschreven in samenwerking met: Warnsinck, Margot onder het gezamenlijke pseudoniem M.G. Wake. Novelle.

POËZIE

C.P.H. In: *De bezem* 5 (1931-1932) 2 (11 dec. 1931), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

Ons literaire hoekje. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4737 (1 juni), p. 2.
Ons literaire hoekje: bestaat het proza of niet? In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4742 (6 juni), p. 6. Over: Helman, Albert. *Wij en de literatuur*. Utrecht, 1931.
Ons literaire hoekje: wij en de literatuur. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4748 (13 juni), p. 9. Over: Helman, Albert. *Wij en de literatuur*. Utrecht, 1931.
Ons literaire hoekje. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4754 (20 juni), p. 10.
Ons literaire hoekje. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4760 (27 juni), p. 6.
Ons literaire hoekje. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4766 (4 juli), p. 4. Over de polemiek tussen Dirk Coster en E. du Perron, met name over: Coster, Dirk. 'Een vijand gevraagd', in: *De stem* 11 (1931) 5 (mei), p. 527-528, en over: Perron, E. du. 'De vijand meldt zich', in: *Den gulden winckel* 30 (1931) 334 (juni), p. 131.
Ons literaire hoekje. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4772 (11 juli), p. 7.
Ons literaire hoekje. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4778 (18 juli), p. 10.
Ons literaire hoekje. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4789 (25 juli), p. 4.
Een verzuimd visioen. In: *Critisch bulletin* 2 (1931) 7-8 (juli-aug.), p. 213-216. Over: Schendel, Arthur van. *Een eiland in de zuidzee*. Arnhem, 1931. Boekbespreking.
Middaghoogte. In: *Critisch bulletin* 2 (1931) 12 (dec.), p. 353-356. Over: Scharten, C. en M. Scharten-Antink. *Het wonder der liefde*. [Amsterdam], 1931. Boekbespreking

OVERIGE ESSAYISTIEK

Brieven uit de hoofdstad: verkeersmisère. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4718 (7 mei), p. 2.
Brieven uit de hoofdstad: de quaestie-Ford. In: *De Amersfoortsche*

- courant* 45 (1931) 4723 (13 mei), p. 6.
- Brieven uit de hoofdstad: ons gebit. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4726 (18 mei), p. 5.
- Brieven uit de hoofdstad: de electrificatie van de spoorlijn Amsterdam-Alkmaar. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4731 (23 mei), p. 9.
- Brieven uit de hoofdstad: klodderaars aan het werk. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4734 (28 mei), p. 2.
- Brieven uit de hoofdstad: welkom vreemdelingen. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4737 (1 juni), p. 5.
- Brieven uit de hoofdstad: tempo-tempo! In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4739 (3 juni), p. 5.
- Brieven uit de hoofdstad: de zomer op komst?, en daarmee de bierdorst! In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4748 (13 juni), p. 6.
- Brieven uit de hoofdstad: risico's. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4752 (18 juni), p. 6.
- Brieven uit de hoofdstad: oftewel de hoofdstad uif!! In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4756 (23 juni), p. 5.
- Brieven uit de hoofdstad: komkommertijd. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4764 (2 juli), p. 8.
- Brieven uit de hoofdstad: de Paleis-Raadhuis-quaestie. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4770 (9 juli), p. 1.
- Brieven uit de hoofdstad: de vermoeide wereld. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4778 (18 juli), p. 7.
- Brieven uit de hoofdstad. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4789 (25 juli), p. 2.
- Brieven uit de hoofdstad: ons dagelijksch brood. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4793 (30 juli), p. 1.
- Brieven uit de hoofdstad: kousen of sokken? - zoomerklleding. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4801 (7 aug.), p. 1.
- Brieven uit de hoofdstad: pessimistische kroniek, Amsterdam als unicum. In: *De Amersfoortsche courant* 45 (1931) 4813 (22 aug.), p. 1.
- De ned. fascistenbond een "partij". In: *De bezem* 5 (1931-1932) 1 (4 dec. 1931), p. 2-3. Onder pseudoniem Lange Pier.
- De beet van de kat of den kater. In: *De bezem* 5 (1931-1932) 3-4 (18 dec. 1931), p. 4-5. Onder pseudoniem Lange Pier.
- Komt er doorbraak? In: *De bezem* 5 (1931-1932) 5 (31 dec. 1931), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier.

1932

PROZA

- Kleeren maken de man. In: *De bezem* 5 (1931-1932) 7 (15 jan. 1932), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Mohair-Jim [Slot]. In: *City magazine* 1 (1932) 11 (18 mrt.), p. 28-31.
Eerder verschenen in: *De Amersfoortsche courant* tussen 8 en 27 juli 1931. Novelle.

Mohair-Jim. In: *Leven en werken* 17 (1932) 3 (mrt.), p. 130-145. Eerder verschenen in: *De Amersfoortsche courant* tussen 8 en 27 juli 1931. Novelle.

POËZIE

Strijdlied. In: *De bezem* 5 (1931-1932) 8 (22 jan. 1932), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier.

Een open brief aan heeren, die crisissteun organiseren. In: *De bezem* 5 (1931-1932) 12 (19 feb. 1932), p. 5. Onder pseudoniem Lange Pier.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

Een vogelvrije. In: *Critisch bulletin* 3 (1932) 4 (apr.), p. 119-123. Over: Springer, Ralph. *Om de macht*. Leiden, 1931. Boekbespreking.

Een roman: b.b.h.h. In: *Critisch bulletin* 3 (1932) 9 (sept.), p. 253-255. Over: Ammers-Küller, Jo van. *De appel en Eva*. Amsterdam, 1932. Boekbespreking.

Een zwerfboek. In: *Critisch bulletin* 3 (1932) 12 (dec.), p. 355-356. Over: Doolgaard, A. den. *De wilden van Europa*. Amsterdam, 1932. Boekbespreking.

Zij die schrijven besproken. In: *Radiobode* 5 (1932) 25 (17 juni), p. 6. Over: Bruggen, Kees van. *Plasland: een watergeschiedenis*. Bussum, 1932. Boekbespreking.

[Over: Bruggen, Kees van. *Plasland: een watergeschiedenis*. Bussum, 1932]. Niet in druk verschenen, op zondag 19 juni 1932 voor de AVRO-radio uitgesproken boekbespreking.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Kunst regeeringszaak? In: *De bezem* 5 (1931-1932) 8 (22 jan. 1932), p. 5. Onder pseudoniem Lange Pier.

De terreur der vegers. In: *De bezem* 5 (1931-1932) 11 (12 feb. 1932), p. 2-3. Onder pseudoniem Lange Pier.

Crisis-Comité's weigeren steun aan fascistten!: weerzinwekkend geknoei van het plaatselijk comité Amsterdam. In: *De bezem* 5 (1931-1932) 14 (4 mrt. 1932), p. 6-8. Onder pseudoniem Lange Pier.

De potdichte doofpot: is Vrouwe Justitia wel geblinddoekt? In: *De bezem* 5 (1931-1932) 14 (4 mrt. 1932), p. 9-10. Onder pseudoniem Lange Pier.

Een woord aan de jeugd: over kastanjes uit het vuur halen. In: *De bezem* 5 (1931-1932) 16 (18 mrt. 1932), p. 9-10. Onder pseudoniem Lange Pier.

Nog meer bemoeizucht?: afpersing en bedeeeling. In: *De bezem* 5 (1931-1932) 17 (25 mrt. 1932), p. 1-2. Onder pseudoniem Lange Pier.

- Het vergezicht van den afgrond: het heden de vooravond der toekomst. In: *De bezem* 5 (1931-1932) 20 (15 apr. 1932), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
- Het fascisme in Nederland: Baars vertelt... In: *De kroniek* 18 (1932) 6 (juni), p. 94-95. Interview met Jan Baars.
- De cabaretier uit Maarssen: Chiel de Boer in het Cabaret "De Hanebalken". In: *De kroniek* 18 (1932) 7 (juli), p. 114-115.
- N.V. Gerzon's modemagazijnen: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Groningen, Leeuwarden, Arnhem. In: *Ons Nederland* 4 (1932) 7 (juni), p. 34-35. Auteurschap blijkt uit de briefwisseling met J.G.A. van Zijst.
- Wat zal Amsterdam doen voor zijn toneel?: een interview met raadslid A. Weiss. In: *De tooneelspiegel* 3 (1931-1932) 10 (juni 1932), p. 402-403.

1933

PROZA

- De oceaانvlucht van een olie-man*. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, [1933]. Roman.
- De glanzende draad der goden*. 3e dr. Amsterdam [etc.], Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, [1933]. Roman.
- Bus-babbel. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 1 (7 jan.), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.
- Bus-babbel. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 2 (14 jan.), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.
- Bus-babbel. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 3 (21 jan.), p. 4. Niet ondertekend, maar auteurschap zeer waarschijnlijk. Novelle.
- Bus-babbel. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 4 (28 jan.), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

POËZIE

- Amsterdam marcheert. In: *De daad* 1 (1933-1934) 12 (5 okt. 1933), p. 1.
- Strijdlid. In: *Hou zeel: liederen voor de N.S.B.* Utrecht, NENASU, [1933], p. 19. Eerder verschenen in: *De bezem* 5 (1931-1932) 8 (22 jan. 1932), p. 4.
- De jonge leeuw. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 40 (7 okt.), p. 4.
- Vrede op aarde. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 51-52 (23 dec.), p. 5.

DRAMA

- De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*. Eerste opvoering te Utrecht, 22 december 1933. Laatste opvoering waarschijnlijk in februari 1934. Uitvoering door het toneelgezelschap Fascio, onder

directie van Louis Felten. Regie: Jan C. de Vos Jr. Tekst gedeeltelijk bewaard gebleven.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

Donker Europa. In: *Critisch bulletin* 4 (1933) 11 (nov.), p. 313-315.
Over: Doolgaard, A. den. *De herberg met het hoefijzer*. Amsterdam, 1933. Boekbespreking.

OVERIGE ESSAYISTIEK

De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 1 (19 juli 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 2 (26 juli 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
In memoriam D.J. Gulden. In: *De daad* 1 (1933-1934) 3 (3 aug. 1933), p. 1.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 3 (3 aug. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 4 (10 aug. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 5 (17 aug. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 6 (23 aug. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 7 (30 aug. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 8 (7 sept. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 9 (14 sept. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 10 (21 sept. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 11 (28 sept. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 12 (5 okt. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
Tweede landdag der N.S.B. In: *De daad* 1 (1933-1934) 13 (12 okt. 1933), p. 3.
De zwarte kroniek. In: *De daad* 1 (1933-1934) 14 (19 okt. 1933), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.
Nu Staperlo verboden is...: Drop wil wedden! In: *De daad* 1 (1933-1934) 15 (26 okt. 1933), p. 1.
Hitler en Shaw. In: *De daad* 1 (1933-1934) 18 (16 nov. 1933), p. 1.
Met den rug tegen de muur. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 1 (7 jan.), p. 1.
...maar aan ons het bewijs. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 3 (21 jan.), p. 2.

Het antwoord van de natie? In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 4 (28 jan.), p. 2.

Het tactische probleem: hoe Nederland een herdenking voorbereidt. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 5 (4 feb.), p. 2.

De antithese: fascisme - marxisme. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 6 (11 feb.), p. 2.

De roode haan kraait. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 9 (4 mrt.), p. 1.

Geen eenheidsfront. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 10 (11 mrt.), p. 1.

De zwarte kroniek. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 10 (11 mrt.), p. 2. Onder pseudoniem Lange Pier.

Negatief: eerst ruimte - dan opbouw. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 11 (18 mrt.), p. 1.

De zwarte kroniek. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 11 (18 mrt.), p. 2. Onder pseudoniem Lange Pier.

Gratis wonen: eerste fase van den heilstaat! In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 12 (25 mrt.), p. 2.

De zwarte kroniek. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 12 (25 mrt.), p. 2. Onder pseudoniem Lange Pier.

De tyrannie verdrijven... In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 13 (1 apr.), p. 3.

Verscherpt verzet. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 14 (8 apr.), p. 1.

De zwarte kroniek. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 14 (8 apr.), p. 2. Onder pseudoniem Lange Pier.

De zwarte kroniek. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 15 (15 apr.), p. 2. Onder pseudoniem Lange Pier.

De zwarte kroniek. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 16 (22 apr.), p. 2. Onder pseudoniem Lange Pier.

De zwarte kroniek. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 17 (29 apr.), p. 2. Onder pseudoniem Lange Pier.

De zwarte kroniek. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 18 (6 mei), p. 2. Onder pseudoniem Lange Pier.

Honderd zetels extra: "kamerleden gevraagd". In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 31 (5 aug.), p. 1.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 32 (12 aug.), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier.

Spaansche terreur in Dordt: de A.J.C. in uniform "betoogt". In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 36 (9 sept.), p. 3.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 37 (16 sept.), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 38 (23 sept.), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 39 (30 sept.), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier.

"Mijn schilt ende betrouwen...": de rozeroode dageraad. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 40 (7 okt.), p. 4.

Geestdrift in Utrecht: "in het teeken van den driehoek". In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 41 (14 okt.), p. 3.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 41 (14 okt.), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 42 (21 okt.), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 43 (28 okt.), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 44 (4 nov.), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 45 (11 nov.), p. 5. Onder pseudoniem Lange Pier.

De "bons": leve de onbaatzuchtige!; en Brutus is een achtenswaardig man. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 45 (11 nov.), p. 6.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 46 (18 nov.), p. 5. Onder pseudoniem Lange Pier.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 47 (25 nov.), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.

Het stormsein. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 48 (2 dec.), p. 3. Onder pseudoniem Lange Pier.

De sterke overtuiging: de bekentenis van Stokvis. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 50 (16 dec.), p. 2.

1934

PROZA

Bus-babbel. In: *Jongeren marcheeren* 1 (1934) 4 (febr.), p. [10]. Niet ondertekend, maar auteurschap zeer waarschijnlijk. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland*. Novelle.

Bus-babbel. In: *Jongeren marcheeren* 1 (1934) 7 (mei), p. [6-7]. Niet ondertekend, maar auteurschap zeer waarschijnlijk. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland*. Novelle.

Mohair-Jim. In: *De stormmeeuw* 1 (1934-1935). Feuilleton verschenen tussen 15 november 1934 en 2 mei 1935. Eerder verschenen in: *De Amersfoortsche courant* tussen 8 en 27 juli 1931. Roman.

POËZIE

Strijdlid. In: *Hou zee!: liederen voor de N.S.B.* Utrecht, NENASU, [1934], p. 19. Eerder verschenen in: *De bezem* 5 (1931-1932) 8 (22 jan. 1932), p. 4.

Strijdlid. In: *Hou zee!: liederen voor de N.S.B.* 2e dr. Utrecht, NENASU, [1934], p. 19. Eerder verschenen in: *De bezem* 5 (1931-1932) 8 (22 jan. 1932), p. 4.

Het zaad kiemt. In: *Jongeren marcheeren* 1 (1934) 7 (mei), p. [9].

Drie liederen van den arbeid. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 17 (28 apr.), p. 6.
 Het zaad kiemt. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 22 (2 juni), p. 4. Eerder verschenen in: *Jongeren marcheeren* 1 (1934) 7 (mei), p. [9].
 Nieuwe arbeid. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 24 (16 juni), p. 6.
 De vervulling. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 32 (11 aug.), p. 6.
 Dag in oktober. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 41 (13 okt.), p. 4.
 Menschen in de sneeuw. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 51-52 (22 dec.), p. 7.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

Vlucht in de verbeelding. In: *Nieuw-Nederland* 1 (1934-1935) 6 (nov. 1934), p. 412-416.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Het voorbeeld. In: *Jongeren marcheeren* 1 (1934) 7 (mei), p. [2-3].
 Mussert opent het jaar in Amsterdam. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 1 (6 jan.), p. 4.
 [Zonder titel]. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 4 (27 jan.), p. 5.
 Redactie-wijziging. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 5 (3 feb.), p. 1.
 Gemeenschapskunst: de mythe der a-socialen. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 51-52 (22 dec.), p. 11.

1935

POËZIE

*De jonge leeuw: verzen; Eed van tucht en trouw, Erf der boeren, Kame-
 raden in nood, Vlam in den ijsberg, Oranje en ons volk, Nieuwe ar-
 beid, Stad van demon en dood, Bron van licht*; [met bandontwerp
 van Maarten Meuldijk]. [Amsterdam], De Amsterdamsche Keur-
 kamer, 1935. Grotendeels eerder verschenen in *Volk en vaderland*.
 Strijdlied. In: *Hou zeel: liederen voor de N.S.B.* 3e dr. Utrecht, NE-
 NASU, [1935], p. 19. Eerder verschenen in: *De bezem* 5 (1931-1932)
 8 (22 jan. 1932), p. 4.
 Strijdlied. In: *Hou zeel: liederen voor de N.S.B.* 4e dr. Utrecht, NE-
 NASU, [1935], p. 19. Eerder verschenen in: *De bezem* 5 (1931-1932)
 8 (22 jan. 1932), p. 4.
 De vogelvrijen. In: *Nieuw Nederland* 1 (1934-1935) 11 (apr. 1935), p.
 797-799. P. 797 De vogelvrijen 1, p. 798 De vogelvrijen 2, p. 799 De
 vogelvrijen 3.
 Nieuwe mensch. In: *Nieuw Nederland* 2 (1935-1936) 3 (sept. 1935), p.
 190. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 3 (1935) 24 (15 juni),
 p. 8.

- De duindistel. In: *Nieuw Nederland* 2 (1935-1936) 3 (sept. 1935), p. 191.
- Als man van eer. In: *Volk en vaderland* 3 (1935) 7 (16 feb.), p. 9.
- Nacht op de rivier. In: *Volk en vaderland* 3 (1935) 20 (18 mei), p. 5.
- Nieuwe mensch. In: *Volk en vaderland* 3 (1935) 24 (15 juni), p. 8.
- De gulden sporen slag op 11 Juli 1302. In: *Volk en vaderland* 3 (1935) 28 (13 juli), p. 6.
- De groet der strijders. In: *Volk en vaderland* 3 (1935) 40 (5 okt.), p. 5.
- De jonge leeuw. In: *Volk en vaderland* 3 (1935) 41 (12 okt.), p. 1. (Fragment).
- Werkersappèl. In: *Zoo zingt de N.S.B.: zestien marsch- en strijdlieden.* [Utrecht, NENASU, 1935], p. 30-31.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

- Modern Babel: probleem der "objectieve critiek"; de waarde van boekcritiek. In: *Volk en vaderland* 3 (1935) 8 (23 feb.), p. 8.

OVERIGE ESSAYISTIEK

- De idee der gemeenschap: "het verraad der intellectueelen". In: *Volk en vaderland* 3 (1935) 43 (26 okt.), p. 8.

1936

POËZIE

- Schepen op de kust. In: *Dietbrand* 3 (1936) 4 (apr.), p. 134.
- Kerstballade. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 46 (24 dec. 1936), kerstbijlage, p. 2.
- Nieuwjaar. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 47 (31 dec. 1936), p. 3.
- Zee. In: *Nieuw Nederland* 2 (1935-1936) 9 (mrt. 1936), p. 652.
- Spaansche verzen. In: *Nieuw Nederland* 3 (1936-1937) 6 (dec. 1936), p. 411-413. P. 411 De tien huizen, p. 412 In het Alcazar, p. 413 Alarmklok.
- Schepen op de kust. In: *Ochtend-appèl: [eenige nieuwe gedichten van jonge Dietschers; eerste bundel]*; door S. Barends, Flor. Berge, Rob Delsing [et al.]. [Amsterdam], De Amsterdamsche Keurkamer, [1936], p. 16-17. Eerder verschenen in: *Dietbrand* 3 (1936) 4 (apr.), p. 134.
- Noorderstorm. In: *Ochtend-appèl: [eenige nieuwe gedichten van jonge Dietschers; eerste bundel]*; door S. Barends, Flor. Berge, Rob Delsing [et al.]. [Amsterdam], De Amsterdamsche Keurkamer, [1936], p. 18-19.
- Aan den Amstel. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 6 (8 feb.), p. 5.
- De bonzen uitgedaagd. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 9 (29 feb.), p. 6.

De maaiers. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 26 (26 juni), p. 6.
 De wijze katers. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 27 (3 juli), p. 6.
 Kent gij uw land? In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 31 (31 juli), p. 5.
 Huis aan de rivier. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 33 (14 aug.), p. 6.
 Verraad in Spanje. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 34 (21 aug.), p. 2.
 Stormballade. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 41 (9 okt.), p. 6.
 Steun in slachtmaand. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 44 (30 okt.), p. 3.
 Jan Salie's interieur. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 45 (6 nov.), p. 3.
 Storm uit het Noorden (Lied van den Loods). In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 49 (4 dec.), p. 5.
 Vijf jaar strijd. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 50 (11 dec.), p. 5.
 Stormlied. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 51 (18 dec.), p. 5.
 Steden in den kerstnacht. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 52 (24 dec.), p. 5.
 Zonnewende. In: *De wolfsangel* 1 (1936-1937) 2 (juli 1936), p. 8.
 Torens. In: *De wolfsangel* 1 (1936-1937) 3 (aug. 1936), p. 8.
 Winter-inkeer. In: *De wolfsangel* 1 (1936-1937) 7 (dec. 1936), p. 7.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

Om wille van het leven: kunst en gemeenschap. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, [1936]. Eerder verschenen in: *Nieuw Nederland* 2 (1935-1936) 11 (mei 1936), p. 821-834.
 [Over: *De Dietsche tuin: proza-reeks*, uitgave van De Amsterdamsche Keurkamer]. In: Buysse, Emile. *Parade in den herfstnacht*. [Amsterdam], De Amsterdamsche Keurkamer, [1936], p. [35-36]. Niet ondertekend, maar vrijwel zeker van de hand van George Kettmann Jr.
 [Over: Clerq, René de. *De noodhoorn*. Amsterdam, 1936]. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 3 (4 nov. 1936), p. 4. Boekbespreking.
 Nationale poëzie. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 4 (5 nov. 1936), p. 4. Over Ferdinand Vercnocke en Erich Wichmann.
 Een aanloop in de literatuur: wel arm maar niet zonder hoop. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 5 (6 nov. 1936), p. 4.
 [Over: Slauerhoff, J. *Een eerlijk zeemansgraf*. Rotterdam, 1936]. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 12 (14 nov. 1936), p. 6. Boekbespreking.
 [Over: Vestedijk, S. *Meneer Visser's hellevaart*. Rotterdam, 1936]. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 18 (21 nov. 1936), zaterdags bijvoegsel, p. 4. Boekbespreking.
 [Over: *Jacobus Revius: bloemlezing uit zijn gedichten*; ingel. door L.M. Hagen. Baarn, [1934]; en over: Kooijman, W.J. *Jacobus Revius: zijn leven - zijn lied*. Baarn, [1936]]. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 31 (7 dec. 1936), p. 4. Boekbespreking.
 Om wille van het leven. In: *Nieuw Nederland* 2 (1935-1936) 11 (mei 1936), p. 821-834.

Slauerhoff herdacht: een wilde zeevogel. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 46 (13 nov.), p. 5.

Een hellevaart: proza zonder betekenis. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 47 (20 nov.), p. 5. Over: Vestdijk, S. *Meneer Visser's hellevaart*. Rotterdam, 1936. Boekbespreking.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Taak der kunst: de tucht eener nieuwe volksgemeenschap. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 48 (27 nov.), p. 5.

De sfeer van Amsterdam: metalen torens en bruggebogen; nieuw werk van "oorspronkelijk karakter". In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 49 (4 dec.), p. 5.

Dietsche werkstukken in Duitschland. In: *Volk en vaderland* 4 (1936) 52 (24 dec.), p. 5.

1937

PROZA

Maan op het dak. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937). Feuilleton verschenen tussen 8 juli en 28 september 1937. Eerder verschenen als zelfstandige uitgave: Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, [1931]. Roman.

De klaroen voor den Prins. In: *Nieuw Nederland* 3 (1936-1937) 10 (apr. 1937), p. 776-785. Novelle.

POËZIE

Aan Princes Juliana van Oranje-Nassau: bij haar huwelijk met Prins Bernhard van Lippe-Biesterfeld op 7 Januari 1937. Utrecht, NENASU, [1937]. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 5 (1937) 1 (1 jan.), p. 5. Rijmprint, met illustratie van Maarten Meuldijk.

De jonge leeuw: verzen; Eed van tucht en trouw, Erf der boeren, Kameraden in nood, Vlam in den ijsberg, Oranje en ons volk, Nieuwe arbeid, Stad van demon en dood, Bron van licht; [met bandontwerp van Maarten Meuldijk]. 2e dr. [Amsterdam], De Amsterdamsche Keurkamer, 1937.

De wijze katers. In: Braak, Menno ter. *Het nationaalsocialisme als rancuneleer*. Assen, 1937, p. 4. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 4 (1936) 27 (3 juli), p. 6.

Herfst. In: *De bundel* 1 (1937-1938) 4 (sept. 1937), p. 150-151.

Nederland op de bruiloft. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 55 (7 jan. 1937), p. 6.

Sigurd. In: *Nieuw Nederland* 4 (1937-1938) 3 (sept. 1937), p. 171.

Aan Princes Juliana van Oranje-Nassau: bij haar huwelijk met Prins Bernhard van Lippe-Biesterfeld op 7 Januari 1937. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 1 (1 jan.), p. 5.

De leugenfilm. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 6 (5 feb.), p. 3.
 Barbarenlied. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 11 (12 mrt.), p. 6.
 De wolfsangel. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 15 (9 apr.), p. 5.
 1 mei: dag van den arbeid; mei-symphonie. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 18 (30 apr.), p. 3.
 Parool te Gent. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 24 (11 juni), p. 6.
 Man van den arbeid. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 25 (18 juni), p. 3.
 Gebed van den boer. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 28 (9 juli), p. 3.
 Zwanenzangen 1. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 32 (6 aug.), p. 5.
 Zwanenzangen 2. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 33 (13 aug.), p. 4.
 Zwanenzangen 3. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 34 (20 aug.), p. 4.
 Dietschland mijn land... In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 37 (10 sept.), p. 5.
 Ons Dietsche lied. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 39 (24 sept.), p. 7.
 Najaar. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 40 (1 okt.), p. 7.
 Korte lofzang op de Vrije Nederlanden. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 48 (26 nov.), p. 6.
 Nieuwe geuzenliedekens 1, 2, 3 en 4. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 50 (10 dec.), p. 6. Onder pseudoniem Lange Pier.
 Het kerstkind in Spanje. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 52 (23 dec.), p. 2.
 Nieuwe geuzenliedekens 5 en 6. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 52 (23 dec.), p. 6. Onder pseudoniem Lange Pier.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

De vulgaire rijmprent: de regeering kleineert Oranje: zweele minnepoëzie voor schoolkinderen: in anderhalf miljoen exemplaren over geheel Nederland verspreid. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 1 (1 jan.), p. 1. Auteurschap blijkt uit Kettmann Jr., George. *Op zoek naar een haven*, p. 38-39. Over: Boutens, P.C. *Een nieuwe lente op Hollands erf: aan Prinses Juliana der Nederlanden bij haar huwelijk met Prins Bernhard von Lippe-Biesterfeld*. [S.l.], 1937.

1938

PROZA

Histories van Lange Pier: pelerien-baard incognito. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 1 (7 jan.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.
 Histories van Lange Pier: de man met spinazie. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 3 (21 jan.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.
 Histories van Lange Pier: het liep werkelijk met een sisser af. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 4 (28 jan.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: de tweelingen in hun rol. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 5 (4 feb.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: op zoek naar fatsoen. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 7 (18 feb.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: de stempel-makers. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 15 (15 mrt.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: de schoonvader. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 16 (22 apr.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: vijf minuten stormaanval. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 22 (3 juni), p. 8. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: winkel-“woeker”. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 30 (29 juli), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: een dagje uit... In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 31 (5 aug.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: het nieuwe volk. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 36 (9 sept.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: de Maginot-linie. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 38 (23 sept.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: ...en nog geen lucifer. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 40 (7 okt.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

Histories van Lange Pier: “veeg-uit-de-pan”. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 45 (11 nov.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

POËZIE

Het erfaan zee: Levenslandschap, Sigurd, Man van den arbeid, Spaansche muziek, Magere winter, [In de stelling], Nieuwe wil. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1938.

Nieuwe wil. In: *De bundel* 1 (1937-1938) 8 (feb. 1938), p. 414.

Aanklacht. In: *De bundel* 1 (1937-1938) 8 (feb. 1938), p. 415.

Nachtlied. In: *Dietbrand* 5 (1938) 8-9 (aug.-sept.), p. 236.

Landschap in Vlaanderen. In: *Nieuw Nederland* 4 (1937-1938) 10 (apr. 1938), p. 725.

Dat is het volk. In: *Nieuw Nederland* 5 (1938-1939) 4 (okt. 1938), p. 243-245.

Levenslandschap. In: *De nieuwe gids* 53 (1938) 11 (nov.), p. 53-56. P. 53-54 Levenslandschap 1, p. 55 Levenslandschap 2, p. 56 Levenslandschap 3.

Als ooit... In: *De nieuwe gids* 53 (1938) 12 (dec.), p. 737.

Vier liederen van den Viking. In: *Ontwakend volk* 2 (1937-1938) 8 (feb. 1938), p. 173-174. P. 173 I en II, p. 174 III en IV.

Het laatste appèl. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 8 (25 feb.), p. 4.

Zegepraal. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 10 (11 mrt.), p. 5.

De melodie van de lente. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 16 (22 apr.), p. 6.

Aan den leider. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 19 (13 mei), p. 4.
 Nieuwe geuzenliedekens. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 20 (20 mei), p. 6. P. 6 De politieke pers, Unilever-welvaart. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
 Nieuwe geuzenliedekens 8: de nieuwe kolonisten. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 24 (17 juni), p. 6. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
 Voor den storm. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 27 (8 juli), p. 4.
 Dietsche vrijheid. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 28 (15 juli), p. 5.
 Aan Amsterdam. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 37 (16 sept.), p. 6.
 Nieuwe geuzenliedekens: de bron der democratie. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 38 (23 sept.), p. 6. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
 Nieuwe geuzenliedekens: de pacifisten. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 40 (7 okt.), p. 5. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
 Om het werk. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 40 (7 okt.), p. 5.
 Vrijheid - arbeid - brood. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 41 (14 okt.), p. 5.
 Werkersappèl. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 42 (21 okt.), p. 1. Eerder verschenen in: *Zoo zingt de N.S.B.: zestien marsch- en strijdlieden*. [Utrecht, NENASU, 1935], p. 30-31. (fragment).
 Op mijn zwarte hemd. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 43 (28 okt.), p. 6.
 Gebed van den boer. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 44 (4 nov.), p. 6. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 5 (1937) 28 (9 juli), p. 3.
 Gebed in het werkkamp. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 46 (18 nov.), p. 5.
 De groote trek 1838-1938. In: *Volk en vaderland* 6 (1938) 47 (25 nov.), p. 6.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

[Over: Victor van Vriesland]. In: *Den gulden winckel* 37 (1938) 5 (mei), p. 10.

1939

PROZA

De veldtocht van dertien man. In: *Nederland* 91 (1939) 6 (15 mrt.), p. 14-29. Novelle.
 Histories van Lange Pier: er is geen corruptie. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 2 (13 jan.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.
 Histories van Lange Pier: oorlogswolken. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 17 (28 apr.), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.
 Histories van Lange Pier: sympathie met ... In: *Volk en vaderland* 7

(1939) 18 (5 mei), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.
 Histories van Lange Pier: spionnage. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 20 (19 mei), p. 7. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.
 Histories van Lange Pier: agressie-koorts. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 37 (15 sept.), p. 8. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.
 Histories van Lange Pier: het aanloopje. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 39 (29 sept.), p. 8. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

POËZIE

Werkersappèl. In: *Ontwakend volk* 3 (1938-1939) 10 (apr. 1939), p. 230. Eerder verschenen in: *Zoo zingt de N.S.B.: zestien marsch- en strijdlieden*. [Utrecht, NENASU, 1935], p. 30-31.
 Dag van den arbeid. In: *Ontwakend volk* 3 (1938-1939) 11 (mei 1939), p. 241-242. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 5 (1937) 18 (30 apr.), p. 3.
 Aan Amsterdam. In: *Ontwakend volk* 3 (1938-1939) 12 (juni 1939), p. 265. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 6 (1938) 37 (16 sept.), p. 6.
 Nieuwe mensch. In: *Ontwakend volk* 4 (1939-1940) 4 (okt. 1939), p. 73-74. Eerder verschenen in: *Nieuw Nederland* 2 (1935-1936) 3 (sept. 1935), p. 190.
 Nieuwe geuzenliedekens: de lieve feeën. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 1 (6 jan.), p. 6. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
 Nieuwe geuzenliedekens: lof der partij. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 2 (13 jan.), p. 3. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
 Nieuwe geuzenliedekens: het klinkend antwoord. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 4 (27 jan.) (Inquisitie-nummer 2), p. 3. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
 Nieuwe geuzenliedekens: vrijheidslied. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 6 (10 feb.), p. 6. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
 Nieuwe geuzenliedekens: de Inquisitie. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 7 (17 feb.), p. 6. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
 Afscheid der democraten. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 9 (3 mrt.), p. 5.
 Nieuwe geuzenliedekens: de eerste naam. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 12 (24 mrt.), p. 6. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
 De hagespraak. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 22 (2 juni), p. 3.
 Nieuwe geuzenliedekens: zomerlied. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 23 (9 juni), p. 6. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.

- Nieuwe geuzenliedekens: ongeluk in Oss. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 25 (23 juni), p. 5. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
- De toren meldt het. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 25 (23 juni), p. 7.
- Nieuwe geuzenliedekens: om een nieuw kabinet. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 27 (7 juli), p. 3. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
- Aan de werkers. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 28 (14 juli), p. 6.
- Voor den strijd. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 29 (21 juli), p. 6.
- Onweersnacht. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 30 (28 juli), p. 5.
- Nieuwe geuzenliedekens: de dag die komt. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 30 (28 juli), p. 6. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
- De zomeravond. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 35 (1 sept.), p. 4.
- Nieuwe geuzenliedekens: soldatenlied. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 36 (8 sept.), p. 8. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
- Nieuwe geuzenliedekens: de onbetrouwbare. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 37 (15 sept.), p. 5. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
- Wij bouwen. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 39 (29 sept.), p. 4.
- Nieuwe geuzenliedekens: de laatste hoop. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 41 (13 okt.), p. 8. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
- Nieuwe geuzenliedekens: mag dat? In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 42 (20 okt.), p. 3. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
- Nieuwe geuzenliedekens: soldatenlied. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 43 (27 okt.), p. 5. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
- In IJmuiden. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 43 (27 okt.), p. 5.
- Nieuwe geuzenliedekens: geruchten. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 47 (24 nov.), p. 2. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.
- De man met VoVa. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 49 (8 dec.), p. 4.
- Soldatenjaar. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 52 (29 dec.), p. 7.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

- [Over: Nickel, Elkar. *De regensteeg*. Leiden, [1939]]. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 52 (29 dec.), p. 7. Boekbespreking.

1940

PROZA

De oceaanvlucht van een olie-man. [2e dr.] Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, [1940]. Roman.

POËZIE

De Dietsche dageraad. In: *Nieuw Nederland* 7 (1940-1941) 2 (aug. 1940), p. 81-83. P. 81 De Dietsche dageraad 1, p. 82 De Dietsche dageraad 2, p. 83 De Dietsche dageraad 3.

Schepen op de kust. In: *Ontwakend volk* 4 (1939-1940) 9 (mrt. 1940), p. 193-194. Eerder verschenen in: *Dietbrand* 3 (1936) 4 (apr.), p. 134.

Wij bouwen! In: *Ontwakend volk* 4 (1939-1940) 9 (mrt. 1940), p. 210-211. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 7 (1939) 39 (29 sept.), p. 4.

De eersten. In: *Ontwakend volk* 4 (1939-1940) 11 (mei 1940), p. 241-242.

Poort van den dood. In: *Ontwakend volk* 4 (1939-1940) 12 (juni 1940), p. 265.

De zonsopgang. In: *Ontwakend volk* 5 (1940-1941) 2 (aug. 1940), p. 25.

Nieuwe geuzenliedekens: de levende Tijn. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 18 (3 mei), p. 5. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.

Nieuwe geuzenliedekens: moedig en oprecht. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 19 (10 mei), p. 3. Niet ondertekend, maar auteurschap hoogst waarschijnlijk.

Aan Adolf Hitler. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 27 (12 juli), p. 5.

Landarbeider. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 29 (26 juli), p. 3.

De zonsopgang. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 30 (2 aug.), p. 6. Eerder verschenen in: *Ontwakend volk* 5 (1940-1941) 2 (aug. 1940), p. 25.

Moraal met bommen. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 31 (9 sept.), p. 6.

De IJzerbedevaart: Dixmuide 1940. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 33 (23 aug.), p. 6.

Manschap van Mussert. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 35 (6 sept.), p. 5. P. 5 Manschap van Mussert 1, Manschap van Mussert 2 en Manschap van Mussert 3.

Jonge gesneuvelde: bij den dood van kam. P.N. Ton. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 36 (13 sept.), p. 5.

De oorlog om vrede. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 37 (20 sept.), p. 5.

Aan de oude kameraden. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 39 (4 okt.), p. 5.

Overgangstijd. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 48 (6 dec.), p. 5.

Werkersappèl. In: *Zangbundel der W.A.; no. 1*; [voorw. A. van Hees].

[Utrecht, NENASU], 1940, p. 16-17. Eerder verschenen in: *Zoo zingt de N.S.B.: zestien marsch- en strijdlieden*. [Utrecht, NENASU, 1935], p. 30-31.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

Om de nieuwe cultuur. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1940. P. 3-12 eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 8 (1940) 32 (16 aug.), p. 6; p. 13-19 eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 8 (1940) 34 (30 aug.), p. 6.

Om de nieuwe cultuur: geen troost en geen afwachten; de "loyale medewerking" van den boekverkooper. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 32 (16 aug.), p. 6.

Om de nieuwe cultuur: "loyale medewerking" of tegenwerking? In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 34 (30 aug.), p. 6.

De "cultuur" zonder kaplaarzen: ledenwerving voor de "Unie" bij de boekverkoopers. In: *Volk en vaderland* 8 (1940) 41 (18 okt.), p. 6. Vervolg op 'Om de nieuwe cultuur', in: *Volk en vaderland* 8 (1940) 32 (16 aug.), p. 6; en op 'Om de nieuwe cultuur', in: *Volk en vaderland* 8 (1940) 34 (30 aug.), p. 6.

1941

PROZA

Ontmoeting met den Kerstman. In: *Het volk* 11 (1941) 3106 (24 dec.), p. 5. Novelle.

POËZIE

Kerstballade. In: *Boer en erf* 1 (1941) [8] (26 dec.), p. 4. Eerder verschenen in: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 46 (24 dec. 1936), kerstbijlage, p. 2.

Het vaderhuis, 3. In: *Dichters van deze tijd*; verzorgd door D.A.M. Binnendijk. 14e dr. Amsterdam, 1941, p. 148. Eerder verschenen in: *De nieuwe gids* 56 (1941) 4 (apr.), p. 457-459.

Voor den vrede. In: *De misthoorn* 4 (1941) 125-126 (27 dec. 1941-3 jan. 1942), p. 10.

Een moeder met drie zonen. In: *De nationaal-socialistische vrouw* 1 (1941) 28 (25 dec.), p. 19.

Manschap van Mussert. In: *Nieuw Nederland* 7 (1940-1941) 11 (mei 1941), p. 848-850. P. 848 Manschap van Mussert 1, p. 849 Manschap van Mussert 2, p. 850 Manschap van Mussert 3. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 8 (1940) 35 (6 sept.), p. 5.

Het vaderhuis. In: *De nieuwe gids* 56 (1941) 4 (apr.), p. 457-459.

Aan de fronten. In: *De nieuwe gids* 56 (1941) 12 (dec.), p. 529-531. P. 529 Aan de fronten 1, p. 530 Aan de fronten 2, p. 531 Aan de fronten 3.

- Aan Adolf Hitler. In: *Ontwakend volk* 5 (1940-1941) 8 (feb. 1941), p. 192. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 8 (1940) 27 (12 juli), p. 5.
- Liedje. In: *Ontwakend volk* 5 (1940-1941) 12 (juni 1941), p. 257.
- Barbarenlied. In: *Volk en bodem* 1 (1941-1942) 1 (feb. 1941), p. 24. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 5 (1937) 11 (12 mrt.), p. 6.
- Op nieuwjaarsmorgen. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 1 (3 jan.), p. 3.
- De lezende. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 5 (31 jan.), p. 6.
- Ter bevrijding: aan de nagedachtenis van wachtmeester Koot. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 8 (21 feb.), p. 2. P. 2 Ter bevrijding 1, 2 en 3.
- Paaschboodschap. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 15 (11 apr.), p. 2.
- Stem der W.A. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 16 (18 apr.), p. 5. P. 5 Stem der W.A. 1, 2 en 3.
- Levensopgang (klinkgedichten). In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 27 (4 juli), p. 6. P. 6 Levensopgang 1, 2 en 3.
- In de Oekraïne. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 31 (1 aug.), p. 6.
- Het Oostfront. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 42 (17 okt.), p. 7.
- Van pantser tot ploeg. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 44 (31 okt.), p. 5.
- Afscheid van den weerman. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 45 (7 nov.), p. 5.
- De nachttrein. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 50 (12 dec.), p. 2.
- Tien jaar soldaat. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 50 (12 dec.), p. 2.
- Met Kerstmis thuis. In: *De waag* 5 (1941) 52 (26 dec.), p. 789.
- Werkersappèl. In: *Zingend door alle Dietsche gouwen*; [samengest. door Melchert Schuurman Jr.]. 2e dr. [Utrecht, NENASU, 1941], p. 4. Eerder verschenen in: *Zoo zingt de N.S.B.: zestien marsch- en strijdlieden*. [Utrecht, NENASU, 1935], p. 30-31.
- Wij zijn de arbeidssoldaten! (Kamplied 1939). In: *Zingend door alle Dietsche gouwen*; [samengest. door Melchert Schuurman Jr.]. 2e dr. [Utrecht, NENASU, 1941], p. 17.
- Werkersappèl. In: *Zoo zingt de NSB: 20 marsch- en strijdlieden*. 4e [uitgebr.] dr. [Utrecht, NENASU, ca. 1941], p. 30. Eerder verschenen in: *Zoo zingt de N.S.B.: zestien marsch- en strijdlieden*. [Utrecht, NENASU, 1935], p. 30-31.
- Aanval. In: *De zwarte soldaat* 1 (1940-1941) 21 (23 bloeimaand [=mei] 1941), p. 10.
- Winter-inkeer. In: *De zwarte soldaat* 2 (1941-1942) 12 (28 slachtmaand [=november] 1941), p. 1.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

- Over critiek, een dichtbundel of een veilingcatalogus. In: *De nieuwe gids* 56 (1941) 8 (aug.), p. 110-116.
- Over boeken en boekverkoopers: de nieuwe cultuur en zij die er aan voorbijgaan. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 2 (10 jan.), p. 5. Vervolg op 'Om de nieuwe cultuur', in: *Volk en vaderland* 8 (1940) 32 (16

aug.), en op 'Om de nieuwe cultuur', in: *Volk en vaderland* 8 (1940) 34 (30 aug.).

Letterkundig moeras: zij die tot vergetelheid gedoemd zijn. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 23 (6 juni), p. 6. Auteurschap blijkt uit de briefwisseling met Alfred Haighton.

Zij die moeten achterblijven: de cultuur gaat nieuwe wegen. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 35 (29 aug.), p. 5. Onder pseudoniem L[ange] P[ier].

OVERIGE ESSAYISTIEK

Het wezen der cultuur. In: *De nieuwe gids* 56 (1941) 5 (mei), p. 652-658.

Een Duitsch wijsgeer over Neuropa. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 32 (8 aug.), p. 6. Auteurschap blijkt uit de briefwisseling met Alfred Haighton.

Het wezen der herinnering: een "persoonlijke" noot. In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 51-52 (19 dec.), p. 4. Onder pseudoniem Lange Pier.

1942

PROZA

De veldtocht van dertien man. In: *Keurjaarboek 1932-1942: met een keur van werkstukken van vele auteurs in ons fonds*; ingel. door T. Goedewaagen. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p. 377-398. Eerder verschenen in: *Nederland* 91 (1939) 6 (15 mrt.), p. 14-29. Novelle.

Het leven gaat verder. In: *Keurjaarboek 1932-1942 [...]*. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p. 543-548. Onder pseudoniem Lange Pier. Novelle.

POËZIE

Jong groen om den helm: oorlogsgedichten. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, [1942].

De nieuwe sage: bij Hitlers verjaardag. In: *Algemeen handelsblad* 115 (1942) 37796 (18 apr.), avondblad, p. 1.

Arbeidsjeugd. In: *Arbeid* 2 (1942) 18 (30 apr.), p. 3.

Arbeid. In: *Arbeid* 2 (1942) 39 (25 sept.), p. 5. Eerder verschenen in: *De waag* 6 (1942) 19 (8 mei), p. 1076-1077.

Arbeid. In: *Keurjaarboek 1932-1942 [...]*. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p. 399. Eerder verschenen in: *De waag* 6 (1942) 19 (8 mei), p. 1076-1077.

Aan den Führer. In: *Keurjaarboek 1932-1942 [...]*. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p. 400-401.

Met Kerstmis thuis. In: *Keurjaarboek 1932-1942 [...]*. Amsterdam, De

- Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p. 402. Eerder verschenen in: *De waag* 5 (1941) 52 (26 dec.), p. 789.
- Op 1 mei. In: *Keurjaarboek 1932-1942* [...]. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p. 403.
- Voorzang uit het declamatorium "Morgenschemer in Amsterdam". In: *Keurjaarboek 1932-1942* [...]. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p. 404.
- De jonge leeuw. In: *Het lied der Geuzen: strijddedichten*; verz. door Antoon van der Plaetse. Tielt, Lannoo, 1942, p. 138. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 1 (1933) 40 (7 okt.), p. 4.
- Sla nu voor 't laatst appel. In: *Het lied der Geuzen: strijddedichten*; verz. door Antoon van der Plaetse. Tielt, Lannoo, 1942, p. 139.
- De malle meeuw. In: *De misthoorn* 5 (1942) 136 (21 mrt.), p. 1.
- Aan de Führer. In: *De misthoorn* 5 (1942) 140 (18 apr.), p. 1.
- Aan de Führer. In: *De misthoorn* 5 (1942) 155 (1 aug.), p. 2. Eerder verschenen in: *De misthoorn* 5 (1942) 140 (18 apr.), p. 1.
- Een enk'le steen. In: *De misthoorn* 5 (1942) 157 (22 aug.), p. 2.
- Aan de fronten. In: *De misthoorn* 5 (1942) 159 (5 sept.), p. 2. Eerder verschenen in: *De nieuwe gids* 56 (1941) 12 (dec.), p. 529-531.
- Morgenschemer in Amsterdam (Fragment). In: *Moderne Nederlandsche religieuze lyriek*; bijeengebr. en ingel. door Jan H. Eekhout en A.J.D. van Oosten. 2e, verm. dr. Lochem, [1942], p. 169-170. Eerder verschenen in: *Keurjaarboek 1932-1942* [...]. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p. 404.
- Brood en visch. In: *Moderne Nederlandsche religieuze lyriek* [...]. 2e, verm. dr. Lochem, [1942], p. 171.
- De ruimte staat. In: *Moderne Nederlandsche religieuze lyriek* [...]. 2e, verm. dr. Lochem, [1942], p. 172-173.
- Als ooit... In: *Moderne Nederlandsche religieuze lyriek* [...]. 2e, verm. dr. Lochem, [1942], p. 174-175. Eerder verschenen in: *De nieuwe gids* 53 (1938) 12 (dec.), p. 737.
- Vroeg gestorven kameraad. In: *Het nationale dagblad* 6 (1941-1942) 111 (14 mrt. 1942), p. 6.
- Arbeidsfeest: 1 mei 1942. In: *De nieuwe gids* 57 (1942) 5 (mei), p. 340-342. P. 340 Arbeidsfeest 1, p. 341 Arbeidsfeest 2, p. 342 Arbeidsfeest 3.
- Dag van den arbeid. In: *De schouw* 1 (1942) 8 (1 mei), p. 179. P. 179 Dag van den arbeid 1, 2 en 3. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 5 (1937) 18 (30 apr.), p. 3.
- De hooi-oppers: een zomer-impressie naar een schilderij van Mevr. Anderijā. In: *De schouw* 1 (1942) 14 (1 aug.), p. 322.
- Man van de daad. In: *Storm* 2 (1942-1943) 4 (1 mei 1942), p. 7.
- Boeren naar Oostland. In: *Storm* 2 (1942-1943) 15 (17 juli 1942), p. 9.
- Arbeidsjeugd. In: *Storm* 2 (1942-1943) 19 (14 aug. 1942), p. 9. Eerder verschenen in: *Arbeid* 2 (1942) 18 (30 apr.), p. 3.

- De kracht van Avegoor. In: *Storm* 2 (1942-1943) 20 (21 aug. 1942), p. 10.
- Op weg naar het front. In: *Storm* 2 (1942-1943) 38-39 (25 dec. 1942), p. 16.
- Germanendood: bij den dood van kameraad dr. Reimond Tollenaere. In: *Volk en vaderland* 10 (1942) 7 (13 feb.), p. 2.
- De vrije zee. In: *Volk en vaderland* 10 (1942) 17 (24 apr.), p. 1.
- Eén Mei 1942. In: *Volk en vaderland* 10 (1942) 18 (1 mei), p. 3. Fragment.
- Soldatendood. In: *Volk en vaderland* 10 (1942) 27 (3 juli), p. 5.
- Arbeid. In: *De waag* 6 (1942) 19 (8 mei), p. 1076-1077.
- Werkersappèl. In: *Zangbundel van den Nederlandschen Arbeidsdienst*. [s-Gravenhage, Nederlandsche Arbeidsdienst, 1942], p. 148-149. Eerder verschenen in: *Zoo zingt de N.S.B.: zestien marsch- en strijdliederen*. [Utrecht, NENASU, 1935], p. 30-31.
- Werkersappèl. In: *Zingend door alle Dietsche gouwen*; [samengest. door Melchert Schuurman Jr.]. 3e [uitgebr.] dr. [Utrecht, NENASU, ca. 1942], p. 4. Eerder verschenen in: *Zoo zingt de N.S.B.: zestien marsch- en strijdliederen*. [Utrecht, NENASU, 1935], p. 30-31.
- Wij zijn de arbeidssoldaten (Kamplied 1939). In: *Zingend door alle Dietsche gouwen*; [samengest. door Melchert Schuurman Jr.]. 3e [uitgebr.] dr. [Utrecht, NENASU, ca. 1942], p. 17.
- Het zaad kiemt. In: *Zomer-Zangfeesten der N.S.B.*; voorw. R. van Genechten. Utrecht, NENASU, [1942], p. 8-9. Eerder verschenen in: *Jongeren marcheeren* 1 (1934) 7 (mei), p. [9].
- Aan Adolf Hitler. In: *De zwarte soldaat* 2 (1941-1942) 20 (30 louwmaand [=januari] 1942), p. 6. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 8 (1940) 27 (12 juli), p. 5.
- Ter bevrijding: aan de nagedachtenis van wachtmeester Koot. In: *De zwarte soldaat* 2 (1941-1942) 21 (6 sprokkelmaand [=februari] 1942), p. 9. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 9 (1941) 8 (21 feb.), p. 2.
- De vanen. In: *De zwarte soldaat* 2 (1941-1942) 22 (13 sprokkelmaand [=februari] 1942), p. 2.
- Heldengedenkdag: soldatengraf. In: *De zwarte soldaat* 2 (1941-1942) 27 (20 lentemaand [=maart] 1942), p. 2.
- Lied van den arbeid. In: *De zwarte soldaat* 2 (1941-1942) 33 (1 bloeimaand [=mei] 1942), p. 3.
- Mei. In: *De zwarte soldaat* 2 (1941-1942) 33 (1 bloeimaand [=mei] 1942), p. 6.
- 'Er leeft een geestdrift - niet uit dorst naar goud'. In: *De zwarte soldaat* 2 (1941-1942) 36 (22 bloeimaand [=mei] 1942), p.3. Fragment.
- 'Eens houdt het grauwe heir appèl'. In: *De zwarte soldaat* 2 (1941-1942) 36 (22 bloeimaand [=mei] 1942), p. 3. Fragment.
- 'Al vaart en vliegt de dood ten aanval mee'. In: *De zwarte soldaat* 2

(1941-1942) 37 (29 bloeimaand [=mei] 1942), p. 3. Fragment.
 De zonnewende. Op 21 juni 1942 voor De Nederlandsche Omroep
 door Adriaan van Hees gedeclameerd gedicht. Eerder verschenen
 in: *De wolfsangel* 1 (1936-1937) 2 (juli 1936), p. 8.
 [Meerdere gedichten uit *Jong groen om den helm*]. Op 5 juli 1942 voor
 De Nederlandsche Omroep door Adriaan van Hees gedeclameerde
 gedichten.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

Om wille van het leven: kunst en gemeenschap. [2e dr.]. Amsterdam,
 De Amsterdamsche Keurkamer, 1942.

Dichters en soldaten. In: *De nieuwe gids* 57 (1942) 5 (mei), p. 29-34.

Dichtkunst van heden. In: *De waag* 6 (1942) 2 (16 jan.), p. 823-824.

Polemiek over zowel de controverse tussen het individu en de gemeen-
 schap als over het individualisme en het intellectualisme in de letter-
 kunde, gevoerd aan de hand van enige romans van S. Vestdijk.

– Bruning, Henri. Stijl-problemen. In: *De waag* 6 (1942) 3 (23
 jan.), p. 832-834.

– Kettmann Jr., George. Vestdijk voor de toekomst: de vernieu-
 wing der letteren. In: *De waag* 6 (1942) 4 (30 jan.), p. 855-856.

– Bruning, Henri. Nogmaals Vestdijk. In: *De waag* 6 (1942) 7 (20
 feb.), p. 904-905.

– Kettmann Jr., George. Naschrift. In: *De waag* 6 (1942) 7 (20
 feb.), p. 905.

– Bruning, Henri. “Nogmaals Vestdijk?” In: *De waag* 6 (1942) 8 (27
 feb.), p. 918.

[Causerie in de reeks “Nederlandsche schrijvers spreken over eigen
 werk“]. Niet in druk verschenen, op 8 maart 1942 voor De Neder-
 landsche Omroep uitgesproken radiolezing.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Heil Hitler! In: *Keurjaarboek 1932-1942* [...]. Amsterdam, De Amster-
 damsche Keurkamer, 1942, p. 9-11.

Zij die mede het uiterlijk van ons boek verzorgen. In: *Keurjaarboek*
1932-1942 [...]. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942,
 p. 304.

Tot besluit: de uitgeefster zelf aan het woord. In: *Keurjaarboek 1932-*
1942 [...]. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p.
 578-585. Geschreven in samenwerking met: Warnsinck, Margot.

Germaansch leiderschap. In: *De misthoorn* 5 (1942) 155 (1 aug.), p. 1.

Beginselverklaring. In: *De misthoorn* 5 (1942) 155 (1 aug.), p. 3.

Ruimte-vrees. In: *De misthoorn* 5 (1942) 157 (22 aug.), p. 1. Auteur-
 schap blijkt uit MvJ, dossier-Kettmann.

De Beweging in beweging. In: *De misthoorn* 5 (1942) 158 (29 aug.), p.
 1. Auteurschap blijkt uit Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen*

NSB en SS (RvO, Doc I-882, N, p. 81).

De vijand is Juda. In: *De misthoorn* 5 (1942) 159 (5 sept.), p. 1. Auteurschap blijkt uit Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS* (RvO, Doc I-882, N, p. 93).

Mevrouw de directrice. In: *De misthoorn* 5 (1942) 160 (12 sept.), p. 1. Auteurschap blijkt uit Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS* (RvO, Doc I-882, N, p. 94).

Klaarheid en waarheid. In: *De misthoorn* 5 (1942) 161 (19 sept.), p. 1. Auteurschap blijkt uit MvJ, dossier-Kettmann.

Dienst aan het volk - geen dienstbaarheid aan een program. In: *De misthoorn* 5 (1942) 161 (19 sept.), p. 2. Auteurschap blijkt uit Kettmann Jr., George. *De tweespalt tussen NSB en SS* (RvO, Doc I-882, N, p. 95).

“Politiek” in huis. In: *De nationaal-socialistische vrouw* 2 (1942) 14 (1 aug.), p. 4-5. Onder pseudoniem Lange Pier.

Voorwoord. In: Keuchenius, Pieter Emiel. *Oostland als lotsbestemming*. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p. 3-5.

De vernieuwing van het Avondland: zal Nederland achterblijven? In: *Volk en vaderland* 10 (1942) 1 (2 jan.), p. 4.

Lente der cultuur: “sociale arbeid” van en voor ons volk; stijl wordt niet geboren uit de kunst. In: *Volk en vaderland* 10 (1942) 22 (29 mei), p. 4.

Germaansche orde. In: *De waag* 6 (1942) 24 (19 juni), p. 1067-1068.

1943

PROZA

De verdrevene 1. In: *Groot Nederland* 41 (1943) 12 (dec.), p. 273-284. Novelle.

In Karelië. In: *Midwinter 1943[-1944]*; [voorw. H. Himmler]. Amsterdam, Storm, [1943], p. 87-94. Novelle.

... en lente is het. In: *Storm* 3 (1943-1944) 16 (23 juli 1943), p. 9. Novelle.

Ochtendgroet in Karelië. In: *Storm* 3 (1943-1944) 22 (3 sept. 1943), p. 5. Auteurschap op zowel stilistische als inhoudelijke kenmerken toe te schrijven aan George Kettmann Jr. Novelle.

De chef en zijn jongste. In: *De waag* 7 (1943) 41 (15 okt.), p. 655. Novelle.

Ontmoeting in Riga. Niet in druk verschenen, op 15 mei 1943 opgenomen, en op een onbekend tijdstip voor De Nederlandsche Omroep uitgezonden radiouitzending. Novelle.

POËZIE

Bloed in de sneeuw. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1943.

Het erf aan zee. 2e [verminderde] dr. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1943.

De jonge leeuw. 3e [verminderde] dr. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1943.

Gedichten. In: *Groot Nederland* 41 (1943) 9 (sept.), p. 97-100. P. 97 Nacht in Libau, p. 98 Aankomst in Hangö, p. 98 Dag in Karelië, p. 99 De groote schnaps, p. 100 "Mein Jung, dein Erbe heisst Kampf".

Bloed in de sneeuw. In: *Groot Nederland* 41 (1943) 11 (nov.), p. 205-208. P. 205 Op het heldenkerkhof bij Riga (Hangö - Oulu), p. 206 Doodenmarsch, p. 207 Droomland, p. 207 Als het reegent..., p. 208 Afscheid van Karelië. Doodenmarsch eerder gepubliceerd in: *Storm* 3 (1943-1944) 16 (23 juli 1943), p. 3.

"Mein Jung, dein Erbe heisst Kampf". In: *Midwinter 1943[-1944]*; [voorw. H. Himmler]. Amsterdam, Storm, [1943], p. 39. Eerder verschenen in: *Groot Nederland* 41 (1943) 9 (sept.), p. 100.

Met Kerstmis thuis. In: *Midwinter 1943[-1944]*; [voorw. H. Himmler]. Amsterdam, Storm, [1943], p. 67. Eerder verschenen in: *De waag* 5 (1941) 52 (26 dec.), p. 789.

Straks. In: *Storm* 2 (1942-1943) 45 (12 feb. 1943), p. 5.

Soldatenlied. In: *Storm* 3 (1943-1944) 13 (2 juli 1943), p. 9.

Doodenmarsch. In: *Storm* 3 (1943-1944) 16 (23 juli 1943), p. 3.

Bij den verjaardag van den Führer. In: *De waag* 7 (1943) 16 (23 apr.), p. 241.

Werkersappèl. In: *Zingend door alle Dietsche gouwen*; [samengest. door Melchert Schuurman Jr.]. 4e [uitgebr.] dr. [Utrecht, NENASU, ca. 1943], p. 4. Eerder verschenen in: *Zoo zingt de N.S.B.: zessien marsch- en strijdlieden*. [Utrecht, NENASU, 1935], p. 30-31.

Wij zijn de arbeidssoldaten (Kamplied 1939). In: *Zingend door alle Dietsche gouwen*; [samengest. door Melchert Schuurman Jr.]. 4e [uitgebr.] dr. [Utrecht, NENASU, ca. 1943], p. 17.

OVERIGE ESSAYISTIEK

De Germaansche omwenteling. In: *Balming* 1 (1943) 23 (19 sept.), p. 1.

De volksvijand: het kapitalisme onder de arbeiders. In: *Storm* 3 (1943-1944) 15 (16 juli 1943), p. 4.

Uitzicht op Kauen. In: *De waag* 7 (1943) 37 (17 sept.), p. 581.

Het onderwerp in de kunst. In: *De waag* 7 (1943) 39 (1 okt.), p. 619.

Ontmoeting in Riga. Niet in druk verschenen, op 2 februari 1943 opgenomen, en op 23 februari 1943 voor De Nederlandsche Omroep uitgezonden radiouitzending. Vraaggesprek.

1944

PROZA

De verdrevene. [Amsterdam], De Amsterdamsche Keurkamer, 1944.
P. 3-23 eerder verschenen in: *Groot Nederland* 41 (1943) 12 (dec.),
p. 273-284; p. 23-63 eerder verschenen in: *Groot Nederland* 42
(1944) 1 (jan.), p. 28-48. Novelle.

De verdrevene (slot). In: *Groot Nederland* 42 (1944) 1 (jan.), p. 28-48.
Novelle.

Aan het haardvuur. In: [*Joelboek 1944-1945*]; [voorw. H. Himmler].
[Amsterdam, Storm, 1944], p. 71-73. Novelle.

De witte dood loert. In: *Storm* 4 (1944-1945) 3 (21 apr. 1944), p. 3. Au-
teurschap op zowel stilistische als inhoudelijke kenmerken toe te
schrijven aan George Kettmann Jr. Novelle.

Non-stop aanval op Narwa! In: *Storm* 4 (1944-1945) 4 (28 apr. 1944), p.
5. Auteurschap op zowel stilistische als inhoudelijke kenmerken toe
te schrijven aan George Kettmann Jr. Novelle.

POËZIE

Jong groen om den helm: oorlogsgedichten. 2e dr. Amsterdam, De Am-
sterdamsche Keurkamer, 1944.

‘Na de verbijstering van zooveel schanden’. In: *Gelaat der dichters: een
keuze uit de hedendaagsche revolutionaire poëzie in Noord- en Zuid-
Nederland*; samengest. en ingel. door Henri Bruning. [Amster-
dam], 1944, p. 5. Fragment.

Het vaderland. In: *Gelaat der dichters* [...]. [Amsterdam], 1944, p. 19.

De ruimte staat in klare lijn geteekend. In: *Gelaat der dichters* [...].
[Amsterdam], 1944, p. 20.

Op mijn zwarte hemd. In: *Gelaat der dichters* [...]. [Amsterdam], 1944,
p. 21. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 6 (1938) 43 (28 okt.),
p. 6.

Afscheid van den weerman. In: *Gelaat der dichters* [...]. [Amsterdam],
1944, p. 22. Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 9 (1941) 45 (7
nov.), p. 5.

De nachttrein. In: *Gelaat der dichters* [...]. [Amsterdam], 1944, p. 23.
Eerder verschenen in: *Volk en vaderland* 9 (1941) 50 (12 dec.), p. 2.

Van al wat ons door donk're jaren dreef... In: *Gelaat der dichters* [...].
[Amsterdam], 1944, p. 24 I, p. 25 II en p. 26 III.

Nacht van Beowulf. In: *Gelaat der dichters* [...]. [Amsterdam], 1944,
p. 27-28.

Zondag aan de Schlachtensee. In: *Gelaat der dichters* [...]. [Amster-
dam], 1944, p. 29.

De soldaat. In: *Gelaat der dichters* [...]. [Amsterdam], 1944, p. 30.

Vrouw in Reval. In: *Groot Nederland* 42 (1944) 7 (juli), p. 325-326.

- Volkswende. In: *[Joelboek 1944-1945]*; [voorw. H. Himmler]. [Amsterdam, Storm, 1944], p. 4.
- Lied in den midwinter. In: *[Joelboek 1944-1945]*; [voorw. H. Himmler]. [Amsterdam, Storm, 1944], p. 44.
- Na den slag. In: *[Joelboek 1944-1945]*; [voorw. H. Himmler]. [Amsterdam, Storm, 1944], p. 78.
- Noorderfront. In: *[Joelboek 1944-1945]*; [voorw. H. Himmler]. [Amsterdam, Storm, 1944], p. 104.
- Avond in Narwa. In: *De schouw* 3 (1944) 6 (juni), p. 306.
- Het zaad kiemt. In: *SS-Vormingsbladen voor Nederland* 4 (1944) 10 (okt.), p. 297. Eerder verschenen in: *Jongeren marcheeren* 1 (1934) 7 (mei), p. [9].
- Sigurd. In: *SS-Vormingsbladen voor Nederland* 4 (1944) 10 (okt.), p. 314. Eerder verschenen in: *Nieuw Nederland* 4 (1937-1938) 3 (sept. 1937), p. 171.
- Dat is de jeugd. In: *SS-Vormingsbladen voor Nederland* 4 (1944) 10 (okt.), p. 328.
- De soldaat. In: *Storm* 4 (1944-1945) 38 (22 dec. 1944), p. 4.
- “Mein Jung dein Erbe heisst Kampf”. In: *De stormvlag* 3 (1944) 19 (26 mei), p. 5. Eerder verschenen in: *Groot Nederland* 41 (1943) 9 (sept.), p. 100.
- ‘Na de verbijstering van zooveel schande’. In: *De stormvlag* 3 (1944) 37 (5 dec.), p. 1.
- Rembrandt. In: *De waag* 8 (1944) 28 (14 juli), p. 447.
- Morgenschemer in Amsterdam. Op 23 januari 1944 door De Nederlandsche Omroep uitgezonden declamatorium. Gedeeltelijk eerder verschenen in: *Keurjaarboek 1932-1942* [...]. Amsterdam, De Amsterdamsche Keurkamer, 1942, p. 404.
- “Mein Jung, dein Erbe heisst Kampf”. op 30 juli 1944 door De Nederlandsche Omroep uitgezonden gedicht. Eerder verschenen in: *Groot Nederland* 41 (1943) 9 (sept.), p. 100.

OVERIGE ESSAYISTIEK

- Bekentenis tot het Rijk. In: *De Hollandsche post* 9 (1944) 15-16 (aug.), p. 2-4.
- Van ondergang tot opgang. In: *De waag* 8 (1944) 16 (21 apr.), p. 251.
- De voormannen van morgen. In: *De waag* 8 (1944) 18 (5 mei), p. 277.
- Wat staat er in de kranten? In: *De waag* 8 (1944) 19 (12 mei), p. 292.
- Invasie in Nederland? In: *De waag* 8 (1944) 27 (7 juli), p. 419-420.
- De mythe van ons bloed. In: *De waag* 8 (1944) 28 (14 juli), p. 443.
- De triomf der kleinmoedigen. In: *De waag* 8 (1944) 35 (1 sept.), p. 556-557.
- Een testament. In: *De waag* 8 (1944) 50 (22 dec.), p. 628-629.

1945

POËZIE

Het vaderhuis - III. In: Goossens, L.A.M. 'De Liefde tot zijn Lant is yeder aengeboren', in: *De pen gun* 1 (1945-1946) 30 (20 dec. 1945), p. 1. Eerder verschenen in: *De nieuwe gids* 56 (1941) 4 (apr.), p. 459.
De kleine zoon. In: *Storm* 4 (1944-1945) 43 (2 feb. 1945), p. 3.

1949

PROZA

De firma Heydt: Amsterdamse familie-roman. [Amsterdam, s.n., 1949]. Uitgave in eigen beheer. Roman.

POËZIE

Der schepping begin en einde. [Amsterdam, s.n., 1949]. Bibliofiele uitgave in eigen beheer.

1951

POËZIE

Diana gejaagd: verzen. Vught, [s.n.], 1951. Bibliofiele uitgave in eigen beheer.

Mijn Amsterdam. [Vught, s.n., 1951]. Bibliofiele uitgave in eigen beheer.

Het zeewijf: gedichten. [Vught, s.n.], 1951. Bibliofiele uitgave in eigen beheer.

1953

POËZIE

Verloren zoon. In: *De tafelronde* 1 (1953) 7 (juli), p. 373.

1954

POËZIE

De lichte en zware stemmen en de schreden. [Hoorn, s.n.], 1954. Planovel, bibliofiele uitgave in eigen beheer.

Omdat er muziek in zat. Hoorn, [s.n.], 1954. Bibliofiele uitgave in eigen beheer.

Omdat er muziek in zat: uit de jeugd van een muzikant; [geïllustreerd

door George Kettmann]. [2e dr.]. [Hoorn, s.n.], 1954. Bibliothele uitgave in eigen beheer.

1955

POËZIE

- De telefoniste. In: *Piccolo* 31 (1955) 34 (4 sept.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De kioskjuffrouw. In: *Piccolo* 31 (1955) 35 (11 sept.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De tandarts. In: *Piccolo* 31 (1955) 36 (18 sept.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De clown. In: *Piccolo* 31 (1955) 37 (25 sept.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De handelsreiziger. In: *Piccolo* 31 (1955) 38 (2 okt.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De garagehouder. In: *Piccolo* 31 (1955) 39 (9 okt.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De hospita. In: *Piccolo* 31 (1955) 40 (16 okt.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De bloemenman. In: *Piccolo* 31 (1955) 41 (23 okt.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De courtisane. In: *Piccolo* 31 (1955) 42 (30 okt.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De hengelaar. In: *Piccolo* 31 (1955) 43 (6 nov.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De typiste. In: *Piccolo* 31 (1955) 44 (13 nov.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De cellist. In: *Piccolo* 31 (1955) 45 (20 nov.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De dokter. In: *Piccolo* 31 (1955) 46 (27 nov.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- Het snoepkeldervrouwtje. In: *Piccolo* 31 (1955) 47 (4 dec.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De cabaretier. In: *Piccolo* 31 (1955) 48-49 (11 dec.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De wijnreiziger. In: *Piccolo* 31 (1955) 50 (18 dec.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De kaartlegster. In: *Piccolo* 31 (1955) 51 (25 dec.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De mannequin. In: *Piccolo* 31 (1955) 52 (1 jan. 1956), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- Zomerreis. In: *De wandelaar in weer en wind* 23 (1955) 6 (juni), p. 132.

1956

PROZA

- De verzoening. In: *Libelle* 23 (1956) 26 (25 juni), p. 20-25. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.
- De twee duiven. In: *Libelle* 23 (1956) 30 (23 juli), p. 20-25. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.
- Het oog van Osiris. In: *Ons volk* van 26 sept. 1956, p. 494-495. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.
- La passionata. In: *Piccolo* 32 (1956) 5 (5 feb.), p. 29-31. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.
- Silvia wil het. In: *Piccolo* 32 (1956) 10 (11 mrt.), p. 25-26. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.
- Fantaseren is erger dan liegen. In: *Piccolo* 32 (1956) 11 (18 mrt.), p. 29-30. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.
- De heks van klein-muscaat. In: *Piccolo* 32 (1956) 22 (3 juni), p. 6-8. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.
- Wie van de vier? In: *Piccolo* 32 (1956) 23 (10 juni), p. 7-8. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.
- Nitschewo. In: *Piccolo* 32 (1956) 35 (2 sept.), p. 22-24. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

POËZIE

- De ballade van de dode Viking*; [bandontwerp en omslagtekening van Maarten Meuldijk]. [Bilthoven], Vrienden van de dichter, 1956.
- De orgelvrouw. In: *Piccolo* 32 (1956) 2 (15 jan.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De verpleegster. In: *Piccolo* 32 (1956) 3 (22 jan.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De ontvanger. In: *Piccolo* 32 (1956) 4 (29 jan.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De antiquair. In: *Piccolo* 32 (1956) 5 (5 feb.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De barbier. In: *Piccolo* 32 (1956) 6 (12 feb.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De televisie-ster. In: *Piccolo* 32 (1956) 7 (19 feb.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De melkboer. In: *Piccolo* 32 (1956) 8 (26 feb.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De bibliothecaresse. In: *Piccolo* 32 (1956) 9 (4 mrt.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De winkelbediende. In: *Piccolo* 32 (1956) 10 (11 mrt.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De oplichter. In: *Piccolo* 32 (1956) 11 (18 mrt.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De vuilnisman. In: *Piccolo* 32 (1956) 12 (25 mrt.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

Het daghitje. In: *Piccolo* 32 (1956) 13 (1 apr.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De verzekeringsagent. In: *Piccolo* 32 (1956) 14 (8 apr.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De huisvrouw. In: *Piccolo* 32 (1956) 15 (5 apr.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De tekstschrijver. In: *Piccolo* 32 (1956) 16 (22 apr.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De taxi-chauffeur. In: *Piccolo* 32 (1956) 18 (6 mei), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De conductrice. In: *Piccolo* 32 (1956) 19 (13 mei), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De stewardess. In: *Piccolo* 32 (1956) 20 (20 mei), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De fakir. In: *Piccolo* 32 (1956) 21 (27 mei), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De kellner. In: *Piccolo* 32 (1956) 23 (10 juni), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

Het loopmeisje. In: *Piccolo* 32 (1956) 24 (17 juni), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

Satan aan het strand. In: *Piccolo* 32 (1956) 25-26 (24 juni), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De muurbloem. In: *Piccolo* 32 (1956) 27 (8 juli), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De kampleidster. In: *Piccolo* 32 (1956) 28 (15 juli), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De ijscoman. In: *Piccolo* 32 (1956) 29 (22 juli), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De pakster. In: *Piccolo* 32 (1956) 30 (29 juli), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De kassier. In: *Piccolo* 32 (1956) 31 (5 aug.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De gelegenheidsdichter. In: *Piccolo* 32 (1956) 32 (12 aug.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De behanger. In: *Piccolo* 32 (1956) 33 (19 aug.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De cursivent. In: *Piccolo* 32 (1956) 34 (26 aug.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De baby-sitter. In: *Piccolo* 32 (1956) 38 (23 sept.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De toilet-juffrouw. In: *Piccolo* 32 (1956) 39 (30 sept.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

- De standwerker. In: *Piccolo* 32 (1956) 41 (14 okt.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De manicure. In: *Piccolo* 32 (1956) 46 (18 nov.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De schilder. In: *Piccolo* 32 (1956) 47 (25 nov.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De schiettentdame. In: *Piccolo* 32 (1956) 48 (2 dec.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De portier. In: *Piccolo* 32 (1956) 49-50 (9 dec.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
- De stationschef. In: *Piccolo* 32 (1956) 52 (30 dec.), p. 2. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

VERTALINGEN

Frankenberg, Richard von. *Grote auteurs van deze tijd*; m.m.v. Corrado, Millanta; [met aanvullende gegevens vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.], m.m.v. J.B.Th. Hugenholtz]; met een voorwoord van J.B.Th. Hugenholtz. Bilthoven [etc.], Neelissen [etc., 1956]. Vertaling van: *Die grossen Fahrer unserer Zeit*.

1957

PROZA

Manuel. Hasselt, Heideiland, [1957]. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Roman.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Een boek om te geven, een roman om zelf te lezen: Jan van de Wolk, Manuel, roman. [Hasselt, Heideiland, 1957]. Anoniem verschenen. [Boekhandels-aanbiedingsbrochure].

1960

VERTALINGEN

Hall, Gordon Langley. *Prinses Margriet*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Bilthoven, Neelissen, [1960]. Vertaling van: *Princess Margaret: an informal biography*.

1961

PROZA

Illusie. In: *Piccolo* 37 (1961) 35 (27 aug.), p. 12-13. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Het is altijd de ander... In: *Piccolo* 37 (1961) 36 (3 sept.), p. 36-37. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Romance met een bezemsteel. In: *Piccolo* 37 (1961) 43 (22 okt.), p. 42-43. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Werk van verraad. In: *Piccolo* 37 (1961) 46 (12 nov.), p. 8-9. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

1962

PROZA

De nacht der rampen. In: *Piccolo* 38 (1962) 1 (7 jan.), p. 6-8. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

De ruigen. In: *Piccolo* 38 (1962) 11 (18 mrt.), p. 6-8. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Praat je mond niet voorbij! In: *Piccolo* 38 (1962) 12 (25 mrt.), p. 30-31. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

De rode mantel. In: *Piccolo* 38 (1962) 16 (22 apr.), p. 30-31. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Het mysterie dat Inette heette. In: *Piccolo* 38 (1962) 17 (29 apr.), p. 6-7. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

De stroman. In: *Piccolo* 38 (1962) 18 (6 mei), p. 6-8. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Het zwarte meisje. In: *Piccolo* 38 (1962) 21 (27 mei), p. 6-8. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Kruiden voor Tobias. In: *Piccolo* 38 (1962) 24 (17 juni), p. 42-44. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Venijn in de liefde. In: *Piccolo* 38 (1962) 34 (26 aug.), p. 42-43. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Jij en ik. In: *Piccolo* 38 (1962) 35 (2 sept.), p. 6-7, 44. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Kantoorheer op zeebenen. In: *Piccolo* 38 (1962) 37 (16 sept.), p. 42-43. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Met onze jongste de zon in. In: *Van 't begijnhof* 16 (1962) 4 (okt.), p. 7-8. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

POËZIE

Zettericks van alle seizoenen; tekeningen P. Jansen. [Amsterdam [etc.], C.G.A. Corvey Papiergroothandel, [1962]]. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

1963

PROZA

Koffers en kereltjes. In: *Van 't begijnehof* 17 (1963) 2 (juni), p. 22-24. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Huis voor twee. In: *Zuilens nieuwsblad* 28 (1963) 24 (20 juni), p. 4. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Eigen accenten in massa-stijl. In: *Ons huis* 21 (1963) 5 (mei), p. 729-732. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

1964

PROZA

Manuel. Hasselt, Heideveld, [1964. 2e dr.]. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Roman.

Het nieuwe jaar is goed begonnen. In: *Van 't begijnehof* 18 (1964) 1 (mrt.), p. 3. Onder pseudoniem Cor Hector. Novelle.

POËZIE

Geef em olie. In: *Van 't begijnehof* 18 (1964) 1 (mrt.), p. 12. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Een koning in onze republiek. In: *Ons huis* 22 (1964) 1 (jan.), p. 65-70. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

Van tafels, stoelen en mensen. In: *Ons huis* 22 (1964) 10 (okt.), p. 1354-1357. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

De lieve lente. In: *Van 't begijnehof* 18 (1964) 1 (mrt.), p. 6-8. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

Lente op 1 april. In: *Van 't begijnehof* 18 (1964) 1 (mrt.), p. 12. Onder pseudoniem Joris.

VERTALINGEN

Hirschler, Ivo [pseudoniem van: Hirschler, Adolf]. *Op de puinhopen bloeien bloemen*; vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]. Utrecht, De Lanteern, [1964]. Vertaling van: *Denn das Gras steht wieder auf*.

Richter, Wolfgang. *Avontuur aan de Nijl*; vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]. Utrecht, De Lanteern, [1964]. Vertaling van: *Nacht im Tal der Könige*.

Ver Boven, Daisy. *De rode aarde*; bewerkt door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]. Utrecht, De Lanteern, [1964]. Bewerking van: *De rode aarde die aan onze harten kleeft*.

1965

PROZA

Dagen bij Jonas. In: *Van 't begijnehof* 19 (1965) 1 (jan.), p. 14-16. Onder pseudoniem Cor Hector. Novelle.

De oorknopjes. In: *Van 't begijnehof* 19 (1965) 3 (nov.), p. 3-8. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Drie dagen landrot af. In: *Van 't begijnehof* 19 (1965) 3 (nov.), p. 12-14. Onder pseudoniem Cor Hector. Novelle.

POËZIE

Het licht tegemoet. In: *Van 't begijnehof* 19 (1965) 1 (jan.), p. 11. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

Hit van Henkie. In: *Van 't begijnehof* 19 (1965) 2 (juni), p. 33. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

OVERIGE ESSAYISTIEK

J.v.B.'s veteranenavond. In: *Van 't begijnehof* 19 (1965) 2 (juni), p. 16-22.

De kindermiddag met "zet 'em op". In: *Van 't begijnehof* 19 (1965) 3 (nov.), p. 36-37.

VERTALINGEN

Johann, A.E. [pseudoniem van Wollschläger, Alfred Ernst]: *Verraderlijke stromingen*; vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]. Utrecht, De Lanteern, [1965]. Vertaling van: *Sterne und Ströme*.

Whitney, Phyllis A[yane]. *Onder twee ogen*; vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]. Utrecht, De Lanteern, [1965]. Vertaling van: *Seven tears for Apollo*.

1966

PROZA

Hyacinten. In: *Van 't begijnehof* 20 (1966) 1 (jan.), p. 5-7. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Venijn in de liefde. In: *Van 't begijnehof* 20 (1966) 1 (jan.), p. 12-16. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

Geveltoerist bij familie. In: *Van 't begijnehof* 20 (1966) 3 (sept.), p. 16-17. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

POËZIE

Hit van een jonge copywriter. In: *Van 't begijnehof* 20 (1966) 2 (juni), p. 5. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

Safarigrafie. In: *Van 't begijnehof* 20 (1966) 3 (sept.), p. 25. Onder pseudoniem Cor Hector.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Verdubbelt reclame de omzet? In: *Ons huis* 24 (1966) 4 (apr.), p. 574-577.

Ga naar Brugge. In: *Van 't begijnehof* 20 (1966) 2 (juni), p. 3-5. Onder pseudoniem Cor Hector.

VERTALINGEN

Blair, Kathryn. *Het huwelijk van de chirurg*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Zaltbommel [etc.], Jan van Tuyl, [1966]. Vertaling van: *The surgeon's marriage*.

Buchan, Alastair [Francis]. *De U.S.A.*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Nijkerk, Callenbach, [1966]. Vertaling van: *The U.S.A.*

Freeman, R[ichard] Austin. *Dokter Thorndyke en de patiënt*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Utrecht, [Spectrum, 1966]. Vertaling van: *The mystery of 31 New Inn*.

Masur, Hal Q. *Zo rijk, zo mooi... maar dood*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Zaltbommel [etc.], Jan van Tuyl, [1966]. Vertaling van: *So rich, so lovely and so dead*.

Syme, Ronald. *De fatale camera*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Utrecht, [Spectrum, 1966]. Vertaling van: *Switch-points at Kamlin*.

1967

PROZA

Kerstmis op het bruggehoofd. In: *Van 't begijnehof* 21 (1967) 1 (jan.), p. 6-14. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

De voorsmaak van de zomer. In: *Van 't begijnehof* 21 (1967) 2 (mrt.), p. 11-12. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

POËZIE

There is no business like show-business... In: *Van 't begijnehof* 21 (1967) 1 (jan.), p. 37. Onder pseudoniem Cor Hector.

In het hart van het bedrijf. In: *Van 't begijnehof* 21 (1967) 2 (mrt.), p. 13. Onder pseudoniem Cor Hector.

OVERIGE ESSAYISTIEK

De Meivis van de Schelde en de Ark op de Vecht: weerzien met Vlaan-

deren. In: *Gazet van Antwerpen* van 21 augustus 1967, p. 6.
Tienerkamers. In: *Ons huis* 25 (1967) 7 (juli), p. 1045-1048. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.
O die Karin... In: *Van 't begijnehof* 21 (1967) 3 (okt.), p. 20-21. Onder pseudoniem Cor Hector.

VERTALINGEN

White, Rob. *De schat van de Santa Ybel*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Utrecht, [Spectrum, 1967]. Vertaling van: *Secret sea*.

1968

PROZA

Essense brief. In: *Van 't begijnehof* 22 (1968) 1 (jan.), p. 30-31. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Novelle.

POËZIE

Nieuwe structuur. In: *Van 't begijnehof* 22 (1968) 1 (jan.), p. 28-29. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

Dank voor elk woord. In: *Van 't begijnehof* 22 (1968) 1 (jan.), p. 37.

Snipperdag. In: *Van 't begijnehof* 22 (1968) 3 (juli), p. 10. Onder pseudoniem Jan van de Wolk.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Nog eens: Karin. In: *Van 't begijnehof* 22 (1968) 3 (juli), p. 3-5. Onder pseudoniem Cor H[ector].

1969

PROZA

Tamtam na Tabitha. In: *Gazet van Antwerpen*. Feuilleton in 82 afleveringen verschenen tussen 23 mei en 29 augustus. Onder pseudoniem Jan van de Wolk. Roman.

POËZIE

Man vrouw kind. Brecht [etc.], De Roerdomp, [1968, i.e. 1969].

Juffertjes in 't groen. In: *Brabants nieuwsblad* 107 (1969) 68 (21 mrt.), lentebijlage, p. 1. Onder pseudoniem J[an] v[an] d[e] W[olk].

Landkaartmuseum. In: *Dietsland-Europa* 14 (1969) 9 (sept.), p. 1.

LETTERKUNDIGE ESSAYISTIEK

Papaverweek. In: *Dietsland-Europa* 14 (1969) 11 (nov.), p. 13-15.
O.a. over: Gerard Reve.

OVERIGE ESSAYISTIEK

Zomervlag in top in Bladel. In: *Brabants nieuwsblad* 107 (1969) 68 (21 mrt.), lentebijlage, p. 5. Onder pseudoniem J[an] v[an] d[e]W[olk]. [Diverse teksten]. In: *Neutraal: radioprogramma NOS*; samengest. door Dick Verkijk, uitgezonden door de NOS op 17 december 1969.

1970

POËZIE

'SS-maats zonder vrees - Germaansche zonen'. In: *Kentering* 11 (1970) 2 (mrt.-apr.), p. 23. Fragment.

VERTALINGEN

Townsend, John. *Het legioen der verdoemden*; vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]. Kalmthout [etc.], Walter Beckers, 1970.

Zola, Émile. *De buik van Parijs*; vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]. Kalmthout [etc.], Walter Beckers, 1970. Vertaling van: *Le ventre de Paris*.

Zola, Émile. *Van roes en zege*; vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]. Kalmthout [etc.], Walter Beckers, 1970. Vertaling van: *La conquête de Plassans*.

1971

VERTALINGEN

Julius Caesar; [samengest. o.l.v. Jacques Madaule; teksten van Jacques Benoist-Méchin, Jacques de Bourbon Busset, Generaal Gallois [et al.]; vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Hasselt, HeideLand, [1971]. Vertaling van: *Jules César*.

Zola, Émile. *Verscheurde hartstocht*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Kalmthout, W. Beckers, [1971]. Vertaling van: *Pot-Bouille*.

1973

POËZIE

Met Kerstmis thuis. In: *De wende* 12 (dec. 1973), p. 300. Eerder verschenen in: *De waag* 5 (1941) 52 (26 dec.), p. 789.

VERTALINGEN

Saint-Thomas, Harold. *De nacht van de wrede schaduwen*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Kalmthout, W. Beckers, 1973. Vertaling van: *Night of the long shadows*.

1974

POËZIE

De duindistel. In: *De wende* 13 (jan. 1974), p. 302. Eerder verschenen in: *Nieuw Nederland* 2 (1935-1936) 3 (sept. 1935), p. 191.

Februari. In: *De wende* 14 (feb. 1974), p. 341.

De eed in 't woud. In: *De wende* 17 (mei 1974), p. 457.

Blanke slaven: een profetie? In: *De wende* 18 (juni 1974), p. 507.

Leve 't geweld. In: *De wende* 18 (juni 1974), p. 526.

De zware kroon. In: *De wende* 19 (juli 1974), p. 527-528.

De dood. In: *De wende* 21 (okt. 1974), p. 629.

't Bezit. In: *De wende* 21 (okt. 1974), p. 630.

Liedje. In: *De wende* 22 (okt. 1974), p. 666. Eerder verschenen in: *Ontwakend volk* 5 (1940-1941) 12 (juni 1941), p. 257.

Nagalm. In: *De wende* 24 (dec. 1974), p. 709.

1980

VERTALINGEN

Zola, Émile. *Van roes en zege*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. [Rotterdam], Ridderhof, [1980]. [2e dr.]. Vertaling van: *La conquête de Plassans*.

1984

VERTALINGEN

Freeman, R[ichard] Austin. De geheimzinnige patiënt; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. In: Freeman, R[ichard] Austin. *De avonturen van Dr. Thorndyke*; [vertaald door Kees Naas en Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Amsterdam, W & L Boeken, [1984], p. 143-313. Eerder verschenen als: Freeman, R[ichard] Austin. *Dokter Thorndyke en de patiënt*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Utrecht, [Spectrum, 1966]. Vertaling van: *The mystérie of 31 New Inn*.

1985

POËZIE

Arbeidsjeugd. In: Zee, Sytze van der. *Voor Führer, volk en vaderland: de SS in Nederland*; met een voorw. door dr. N.K.C.A. in 't Veld. 4e, geh. herz. dr. Amsterdam, 1985, p. 108-109. Eerder verschenen in: *Arbeid* 2 (1942) 18 (30 apr.), p. 3.

VERTALINGEN

Hirschler, Ivo [pseudoniem van Hirschler, Adolf]. *Op de puinhopen bloeien de bloemen*; [vertaald door Jan van de Wolk [pseudoniem van George Kettmann Jr.]]. Utrecht, Kadmos, 1985. Vertaling van: *Denn das Gras steht wieder auf*.

1986

POËZIE

De soldaat. In: *'t Is vol van schatten hier...*, dl. 2: *Nederlandse literatuur na 1940 tentoongesteld in het Letterkundig Museum*. Amsterdam [etc.], 1986, p. 25. Eerder verschenen in: *Storm* 4 (1944-1945) 38 (22 dec. 1944), p. 4.

Soldatenlied. In: *Littekens in een gelooide stierhuid: Nederlandstalige schrijvers over de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939*; bloemlezing samengest. door Hub. Hermans. Weesp, 1986, p. 82.

De tien huizen. In: *Littekens in een gelooide stierhuid: Nederlandstalige schrijvers over de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939*; bloemlezing samengest. door Hub. Hermans. Weesp, 1986, p. 83.

BIBLIOGRAFIE VAN DE PUBLIKATIES OVER GEORGE KETTMANN JR.

1929

- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928]. In: *Boekenschouw* 23 (1929-1930) 2 (juni 1929), p. 82-83.
- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928]. In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 86 (1929) 102 (13 apr.), avondblad, p. 3-4.
- Hulzen, G. van: [Over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928]. In: *Morks magazijn* 31 (1929) 3 (mrt.), p. 159-160.
- Theunisz, Johan: [Over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928]. In: *Den gulden winckel* 28 (1929) 2 (feb.), p. 61-62.
- Theunisz, Johan: Het nut van prijsvragen: 'Het eiland der vergetelheid' en 'De doolhof van de liefde'. In: *Den gulden winckel* 28 (1929) 4 (apr.), p. 115-118. O.a. over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928.
- Visser, Piet: [Over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928]. In: *Boekzaal der geheele wereld* 5 (1929) 6 (15 mrt.), p. 85.
- Wit, Jo de: [Over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928]. In: *Elsevier's geillustreerd maandschrift* 39 (1929) 8 (aug.), p. 133-134.

1930

- [Anonymus]: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *Boekenschouw* 24 (1930-1931) 3 (juli 1930), p. 127.
- [Anonymus]: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *De Deli courant* 46 (1930) 159 (12 juli), derde blad, p. 1.

- [Anonymus]: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *De Indische mercur* 53 (1930) 39 (24 sept.), p. 870.
- [Anonymus]: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *Het Nederlandsche boek* 7 (1930), dl. 1, p. 5.
- H[aje], Ch.F.: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *De groene Amsterdammer* 54 (1930) 2774 (2 aug.), p. 4.
- Middendorp, Herman: [Over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928]. In: *De nieuwe gids* 45 (1930) 7 (juli), p. 103-104.
- Serrarens, Ed.A.: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *Boekzaal der geheele wereld* 6 (1930) 20 (15 okt.), p. 281.
- [Simons, L.]: Brieven over boeken. In: *De ploeg* 8 (1930) 3 (mrt.), p. I-VI. O.a. over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928.
- [Simons, L.]: De uitslag van onze prijsvraag over de prijsvraag-romans. In: *De ploeg* 8 (1930) 5 (mei), p. I-III. O.a. over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928.
- [Simons, L.]: Onze lezers over onze prijsvraag-romans. In: *De ploeg* 8 (1930) 6 (juni), p. 180-188. O.a. over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928.
- V[erbraeck], L[ex]: [Over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928]. In: *De litteraire gids* 4 (1929-1930) 12 (26 sept. 1930), p. 8.
- Wit, Jo de: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 40 (1930) 8 (aug.), p. 133-134.

1930 of 1931

- A.M.B.: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *Handelsblad* (datum onbekend). Knipsel aanwezig in NLMD.

1931

- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *Maan op het dak*, [1931]]. In: *Den gulden winckel* 30 (1931) 12 (dec.), p. 272.
- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *Maan op het dak*. Amster-

- dam, [1931]]. In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 88 (1931) 323 (21 nov.), avondblad, p. 2-3.
- M[argadant, S.W.F.]: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *Vragen van den dag* 46 (1931) 1 (jan.), p. 86-87.

1931 of 1932

- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *Maan op het dak*. Amsterdam, [1931]]. Knipsel aanwezig in NLMD.
- P.J.M.: [Over: Kettmann Jr., George. *Maan op het dak*. Amsterdam, [1931]]. Knipsel aanwezig in NLMD.

1932

- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *Maan op het dak*. Amsterdam, [1931]]. In: *De avondpost* 47 (1932) 16876 (22 jan.), p. 4.
- Margadant, [S.W.F.]: [Over: Kettmann Jr., George. *Maan op het dak*. Amsterdam, [1931]]. In: *Vragen van den dag* 47 (1932) 1 (jan.), p. 70-71.
- R[aedt]-de C[anter], E[va]: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]]. In: *Groot-Nederland* 30 (1932) 1 (jan.), p. 108.
- R[aedt]-de C[anter], E[va]: [Over: Kettmann Jr., George. *Maan op het dak*. Amsterdam, [1931]]. In: *Groot-Nederland* 30 (1932) 6 (juni), p. 666.
- Serrarens, Ed.A.: [Over: Kettmann Jr., George. *Maan op het dak*. Amsterdam, [1931]]. In: *Boekzaal der geheele wereld* 8 (1932) 2 (15 jan.), p. 22.
- Uyldert, Maurits: [Over: Kettmann Jr., George. *Maan op het dak*. Amsterdam, [1931]]. In: *Algemeen handelsblad* 105 (1932) 34254 (25 juni), avondblad, zaterdags bijvoegsel, p. 2.
- Wolf-Catz, Helma: [Over: Kettmann Jr., George. *Maan op het dak*. Amsterdam, [1931]]. In: *Nederlandsche bibliografie* 76 (1931-1932) 12 (jan. 1932), p. 365.

1933

- [Anonymus]: *De dag die komt*. [Utrecht, 1933]. Programmaboekje Stadsschouwburg Utrecht. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- [Anonymus]: Tooneelgezelschap "Fascio". In: *Het centrum* 50 (1933)

- 15511 (23 dec.), avondblad, p. 2. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- [Anonymus]: Het nieuwe "Fascio" achter de schermen: première in Utrecht. In: *De daad* 1 (1933-1934) 21 (7 dec. 1933), p. 1. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- [Anonymus]: Opvoering van "De dag die komt": het gezelschap Fascio te Utrecht: ir. Mussert voert het woord. In: *De telegraaf* 41 (1933) 15562 (23 dec.), avondblad, vijfde blad, p. 9. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- [Anonymus]: "De dag die komt" door het tooneelgezelschap "Fascio". In: *Utrechtsche courant* van 23 december 1933. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- [Anonymus]: "De dag die komt": fascistisch tooneelspel in den Schouwburg opgevoerd onder ruime belangstelling: goede vertooring van zwak stuk. In: *Utrechtsch nieuwsblad* van 23 december 1933. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- [Anonymus]: Het tooneelgezelschap "Fascio" gaat aan het werk. In: *Volk en vaderland* 1 (1933) 51-52 (23 dec.), p. 7. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- F.B., F. v.: De dag die komt: interview met de leider van "Fascio". In: *De daad* 1 (1933-1934) 23 (21 dec. 1933), p. 3. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- L.[amers], J.: "Fascio's" eerstgeborene: een zóó zot product, dat geen mensch het ernstig kan nemen: kinderachtig gewauwel. In: *Het volk* (1933) 12481 (23 dec.), avondblad, derde blad, p. 8. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- S[chilp], C.A.: Tooneelgezelschap "Fascio". In: *Utrechts provinciaal en stedelijk dagblad* 137 (1933) 304 (23 dec.), ochtendblad, eerste blad, p. 3. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- Schuil, J.B.: Het fascistisch tooneelstuk: komt spoedig in Haarlem. In: *Haarlem's dagblad* van 12 december 1933. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.

1934

- [Anonymus]: "Fascio" in Amsterdam: vier voorstellingen in het Grand Theatre. In: *De daad* 1 (1933-1934) 26 (18 jan. 1934), p. 1. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.

- [Anonymus]: Het antwoord van "Fascio". In: *De daad* 1 (1933-1934) 27 (25 jan. 1934), p. 1. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- [Anonymus]: Nieuws van "Fascio": binnenkort weer in Amsterdam. In: *De daad* 1 (1933-1934) 30 (15 feb. 1934), p. 2. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *De oceaانvlucht van een olie-man*. Amsterdam, [1933]]. In: *Boekenschouw* 27 (1933-1934) 12 (apr. 1934), p. 562.
- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *De oceaانvlucht van een olie-man*. Amsterdam, [1933]]. In: *Den gulden winckel* 33 (1934) 3 (mrt.), p. 47.
- B[raak], M[enno] t[er]: [Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.]. In: *Forum* 3 (1934) 2 (febr.), p. 183-184.
- B[raak], M[enno] t[er]: [Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.]. In: *Het vaderland* 65 (1934) 5 jan., avondblad A, p. 2.
- Perron, E. du: [Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.]. In: Perron, E. du. *Holländische Literatur*, in: *Die Sammlung* 1 (1933-1934) 7 [mrt. 1934], p. 410.
- R[eydon], H.: "De dag die komt..." In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 1 (6 jan.), p. 5. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- Schuil, J.B.: Tooneelgezelschap Fascio: De dag die komt. In: *Haarlem's dagblad* van 15 januari 1934.
- Springer, Ralph: [Over: Kettmann Jr., George. *De oceaانvlucht van een olie-man*. Amsterdam, [1933]]. In: *Nederlandsche bibliografie* 79 (1934-1935) 5 (juni 1934), p. 113-114.
- W., d.: [Over: Kettmann Jr., George. *De oceaانvlucht van een olie-man*. Amsterdam, [1933]]. In: *Nederland* 86 (1934) 4 (apr.), p. 319.
- W[arnsinck], M[argot]: Het appèl der anti-fascisten: "De dag die komt" in Den Haag. In: *Volk en vaderland* 2 (1934) 2 (13 jan.), p. 4. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.

1935

- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw: verzen; Eed van tucht en trouw, Erf der boeren, Kameraden in nood, Vlam in den ijsberg, Oranje en ons volk, Nieuwe arbeid, Stad van demon en dood, Bron van licht*. [Amsterdam], 1935]. In: *De bibliotheekgids* 14 (1935), p. 112.
- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]]. [Am-

- sterdam], 1935]. In: *Boekenschouw* 29 (1935-1936) 7 (nov.), p. 333.
- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]]. [Amsterdam], 1935]. In: *Dietsche warande en belfort* 36 (1935) 12 (dec.), p. 883-885.
- B[raak], M[enno] t[er]: Fascistische poëzie: leve 't geweld in de wereld!; maar boerenidylles in het vooruitzicht! In: *Het vaderland* 66 (1935) 15 okt., avondblad C, p. 1. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935.
- Buysse, Emile: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]]. [Amsterdam], 1935]. In: *Nederland* 87 (1935) 11 (nov.), p. 974-975.
- Donker, Anthonie: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]]. [Amsterdam], 1935]. In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 92 (1935) 275 (4 okt.), avondblad D, p. 2.
- Duinkerken, Anton van: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]]. [Amsterdam], 1935]. In: *De tijd* 91 (1935) 28352 (30 aug.), avondblad, p. 5.
- L[unteren], S.A. v[an]: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]]. [Amsterdam], 1935]. In: *Volk en vaderland* 3 (1935) 39 (28 sept.), p. 8.

1935 of 1936

- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]]. [Amsterdam], 1935]. Knipsel aanwezig in NLMD.

1936

- [Anonymus]: [Over: George Kettmann Jr.] In: *Winkler Prins Algemeene Encyclopaedie*; 5e, geh. nieuwe dr., onder hoofdred. van prof. dr. J. de Vries. Dl. 10. Amsterdam, 1936, p. 447.
- Bloem, J.C.: Kroniek der poëzie: rechts, links en de muze. In: *Den gulden winckel* 35 (1936) 6-7 (juni-juli), p. 8-9. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935.
- Reactie: Kool, Halbo C.: Rechts, links, de Muze en J.C. Bloem. In: *Den gulden winckel* 35 (1936) 8 (aug.), p. 13.
- Repliek: B[loem], J.C.: Naschrift. In: *Den gulden winckel* 35 (1936) 8 (aug.), p. 13.
- Buysse, Emile: [Over: Kettmann Jr., George. Noorderstorm, in: *Ochtend-appel: eenige nieuwe gedichten van jonge Dietschers; eerste bundel*]; door S. Barends, Flor. Berge, Rob Delsing [et al.]. [Amsterdam, 1936], p. 18-19]. In: *Nederland* 88 (1936) 6 (juni), p. 547-548.
- Duinkerken, Anton van: Kroniek der Nederlandsche letteren: vrien-

- den der aarde. In: *De gids* 100 (1936-I) 1 (jan.), p. 129-130. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935.
- G[enechten, R.] v[an]: Dietsche dichters. In: *Nieuw Nederland* 2 (1935-1936) 9 (mrt. 1936), p. 178. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935.
- Hazelzet, Kees: Ochtendappèl. In: *Het nationale dagblad* 1 (1936-1937) 46 (24 dec. 1936), p. 4. Over: Kettmann Jr. George. Stormlied, in: *Volk en vaderland* 4 (1936) 51 (18 dec.), p. 5.
- Kooperberg, P.: [Over: Kettmann Jr., George. *Om wille van het leven: kunst en gemeenschap*. Amsterdam, [1936]]. In: *Nederland* 88 (1936) 9 (sept.), p. 826.
- K[uitenbrouwer], H[enk]: [Over: Kettmann Jr., George. Noorderstorm, in: *Ochtend-appèl: [eenige nieuwe gedichten van jonge Diet-schers; eerste bundel]*; door S. Barends, Flor. Berge, Rob Delsing [et al.]. [Amsterdam, 1936], p. 18-19 en over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935]. In: *De nieuwe gemeenschap* 3 (1936) 6 (juni), p. 229-232.
- Leeuwen, W.L.M.E. van: [Over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928]. In: Leeuwen, W.L.M.E. van. *Drift en bezinning: beknopte geschiedenis der nieuwe Noord-Nederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1936, p. 216.
- M.J.L.: Politieke poëzie. In: *Dordtsch dagblad* van 23 mei 1936. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935.
- M[oens, Wies]: [Over: Kettmann Jr., George. *Om wille van het leven: kunst en gemeenschap*. Amsterdam, [1936]]. In: *Dietbrand* 3 (1936) 6 (juni), p. 233-234.
- Moens, Wies: Jonge krachten. In: *Dietbrand* 3 (1936) 1 (jan.), p. 14-19. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935.
- V[estdijk], S.: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935]. In: *Groot-Nederland* 34 (1936-I) 4 (apr.), p. 379.

1937

- [Anonymus]: Het voorwendsel der schoonheid: onze letterkunde onder politieke voogdij. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 34 (20 aug.), p. 6. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935.
- Kijzer, Max: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935]. In: *De nieuwe gids* 52 (1937-I) 1 (jan.), p. 97.
- Meertens, P.J.: Kroniek der poëzie. In: *Stemmen des tijds* 26 (1937-I) 3 (mrt.), p. 303-305. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935.

- Ritter Jr., dr. P.H.: [Over: Kettmann Jr., George. Aan Princes Juliana van Oranje-Nassau: bij haar huwelijk met Prins Bernhard van Lippe-Biesterfeld op 7 Januari 1937. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 1 (1 jan.), p. 5.]. Niet in druk verschenen, op zondag 3 januari 1937 voor de AVRO-radio uitgesproken bespreking.
- Wolters, Max: Een nieuwe voorkeur voor eigen bodem. In: *Critisch bulletin* 8 (1937) 5 (mei), p. 518-524. O.a. over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935.

1938

- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *De glanzende draad der goden*. Amsterdam [etc.], 1928]. In: *Dichterschap en werkelijkheid: geïllustreerde literatuurgeschiedenis van Noord- en Zuid-Nederland en Zuid-Afrika*; onder red. van W.L.M.E. van Leeuwen; met medew. van dr. H.W.E. Moller [et al.]. Utrecht, 1938, p. 231.
- [Anonymus]: [Over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee: Levenslandschap, Sigurd, Man van den arbeid, Spaansche muziek, Magere winter, [In de stelling]*, *Nieuwe wil*. Amsterdam, 1938]. In: *Het nationale dagblad* 2 (1937-1938) 283 (7 okt. 1938), p. 8.
- H[aas, Nico de]: Strijdbaar dichterschap: "Het erf aan zee" en "Viva la muerte". In: *Het nationale dagblad* 3 (1938-1939) 38 (15 dec. 1938), p. 7. O.a. over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938.
- Marsman, H.: [Over: George Kettmann Jr.]. In: *Den gulden winckel* 37 (1938) 5 (mei), p. 10.
- Rispens, J.A.: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Rispens, J.A. *Rich-tingen en figuren: in de Nederlandsche letterkunde na 1880*. Kampen, [1938], p. 343.

1939

- Beverluis, Martien: Chroniek der poëzie. In: *De nieuwe gids* 54 (1939-I) 5 (mei), p. 694-697. Over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938.
- Braak, Menno ter: Dietscher of Duitscher?: poëzie van het erf met de runen; waarom Dollfuss vermoord werd. In: *Het vaderland* 70 (1939) 9 apr., ochtendblad D, p. 1. Over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938.
- Buyse, Emile: [Over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938]. In: *Nederland* 91 (1939) 16 (aug.), p. 28-29.
- Hulzen, G. van: [Over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938]. In: *Morks magazijn* 41 (1939) 12 (dec.), p. 663-664.

- Leffens, Ch. André [pseudoniem van: prof. dr. W.J.M.A. Asselbergs]: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Leffens, Ch. André. Praefascisme in Nederland, in: *De gemeenschap* 15 (1939) 1 (jan.), p. 23-37.
- L[unteren], S.A. v[an]: [Over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]]. Amsterdam, 1938]. In: *Volk en vaderland* 7 (1939) 1 (6 jan.), p. 7.
- Perron, E. du: Poezen en honden. In: *Kritiek & opbouw* 2 (1939-1940) 7 (16 mei 1939), p. 110. Over: Kettmann Jr., George. De wijze katers, in: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938, p. 92. Ook in: *Tijd en taak* 37 (1939) 40 (1 juli), p. 6; in: *Het volk* van 5 juli 1939, p. 10 (avondblad), onder de titel Du Perron over poezen en honden; in: *Den gulden winckel* 38 (1939) 7-8 (juli-aug.), p. 19; in: Leeuwen, W.L.M.E. van. Over literatuur CCCCXV, in: *Twentsch dagblad Tubantia* van 19 augustus 1939; en in: *Kroniek van hedendaagsche kunst en kultuur* 4 (1938-1939) 23 (1 okt. 1939), p. 376.
- V., G. de: Twee dichtbundels. In: *Dietbrand* 6 (1939) 3 (mrt.), p. 69-76. O.a. over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]]. Amsterdam, 1938.
- V[eenstra], J.H.W.: [Over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]]. Amsterdam, 1938]. In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 96 (1939) 156 (1 apr.), avondblad D, p. 2.

1940

- Ponteyne, Johan [pseudoniem van A.J.H.A. Wensink]: Volksche voortrekkers: George Kettmann Jr. In: *De Hollandsche post voor volksche wedergeboorte, Dietsch bewustzijn en Nederduitsche stamverbondenheid* 5 (1940) 16 (15 aug.), p. 3-6. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935, en over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938.

1941

- Marsman, H.: [Over: Kettmann Jr., George. Het smartelijk ontluiken, in: *De vrije bladen* 2 (1925) 10 (okt.), p. 272-286]. In: Wessem, Constant van. *Mijn broeders in Apollo: literaire herinneringen en herdenkingen*. 's-Gravenhage, 1941, p. 129-130.
- Mussert, [ir. A.A.]: Bij het afscheid van kam Kettmann als redacteur van "Volk en Vaderland". In: *Volk en vaderland* 9 (1941) 49 (5 dec.), p. 1. Over George Kettmann Jr.
- Ponteyne, Johan [pseudoniem van A.J.H.A. Wensink]: De dichter George Kettmann Jr. In: Ponteyne, Johan. *Tegen de decadenten:*

een drietal beschouwingen over onze hedendaagsche letterkunde. Amsterdam, [1941], p. 24-44. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw [...]*. [Amsterdam], 1935, en over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee [...]*. Amsterdam, 1938. Eerder verschenen in: *De Hollandsche post voor volksche wedergeboorte, Dietsch bewustzijn en Nederduitsche stamverbondenheid* 5 (1940) 16 (15 aug.), p. 3-6, onder de titel: Volksche voortrekkers: George Kettmann Jr.

1942

[Anonymus]: De dichter en de tijdsomstandigheden: poëzie en politiek: andere gedichten. In: *Het vaderland* 74 (1942) (15 aug.), avondblad B, p. 1. O.a. over: Kettmann Jr., George. *Jong groen om den helm: oorlogsgedichten.* Amsterdam, [1942].

[Anonymus]: Een nieuwe bundel van Kettmann. In: *De zwarte soldaat* 2 (1941-1942) 18 (16 louwmaand [=januari] 1942), p. 3. Over: Kettmann Jr., George. *Jong groen om den helm: oorlogsgedichten.* Amsterdam, [1942].

Beverluis, Martien: Chroniek der poëzie. In: *De nieuwe gids* 57 (1942-I) 5 (mei), p. 395-400. Over: Kettmann Jr., George. *Jong groen om den helm: oorlogsgedichten.* Amsterdam, [1942].

Ham, J. van: Moderne geuzenpoëzie. In: *Het nationale dagblad* 6 (1941-1942) 109 (14 mrt. 1942), p. 4. O.a. over: Kettmann Jr., George. *Jong groen om den helm: oorlogsgedichten.* Amsterdam, [1942].

Klomp, H.M.: Nieuw dichterschap. In: *Volk en vaderland* 10 (1942) 6 (6 feb.), p. 6. Over: Kettmann Jr., George. *Jong groen om den helm: oorlogsgedichten.* Amsterdam, [1942].

Korteweg, P.G.J.: Drie nieuwe dichtbundels. In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 99 (1942) 270 (14 juni), ochtendblad B, p. 1. O.a. over: Kettmann Jr., George. *Jong groen om den helm: oorlogsgedichten.* Amsterdam, [1942].

Sampimon, Frits. Keurjaarboek 1932-1942. In: *De schouw* 1 (1942) 15 (15 aug.), p. 383. O.a. over George Kettmann Jr.

ZR.: Jong groen om den helm. In: *Luistergids* 1 (1942) 27 (3 juli), p. 10. Over: Kettmann Jr., George. *Jong groen om den helm: oorlogsgedichten.* Amsterdam, [1942].

1943

Haighton, Willem H.: [Over: Kettmann Jr., George. Voorwoord, in: Keuchenius, Pieter Emiel. *Oostland als lotsbestemming.* Amsterdam, 1942, p. 3-5]. In: *Nederland* 95 (1943) 5 (mei), p. 176.

Wijdeveld, Gerard: Strijd en poëzie: twee verzenbundels van natio-

naal-socialistischen huize. In: *Algemeen handelsblad* 116 (1943) 38030 (9 jan.), p. 2. O.a. over: Kettmann Jr., George. *Jong groen om den helm: oorlogsgedichten*. Amsterdam, [1942].

1944

[Anonymus]: Jan Eekhout over het letterkundig leven in Nederland. In: *Het nationale dagblad* 8 (1943-1944) 97 (24 feb. 1944), p. 2. O.a. over George Kettmann Jr.

Jong, L. de: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Jong, L. de. *Je maintiendrai, dl. 3: het derde jaar der nazi-tyrannie in Nederland*. [Londen], 1944, p. 279-280.

Made, J.A. van der: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Made, J.A. van der. De schrijver en zijn tijd: kentering. In: *De waag* 8 (1944) 5 (4 febr.), p. 74.

Made, J.A. van der: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Made, J.A. van der. De schrijver en zijn tijd: de hoge weg, 2. In: *De waag* 8 (1944) 25 (23 juni), p. 395.

Wijdeveld, Gerard: Nieuwe verzenbundels uit Noord en Zuid. In: *Algemeen handelsblad* 117 (1944) 38463 (10 juni), p. 2. O.a. over: Kettmann Jr., George. *Bloed in de sneeuw*. Amsterdam, 1943.

1945

Adriani Engels, M.J. en G.H. Wallagh: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Adriani Engels, M.J. en G.H. Wallagh. *Nacht over Nederland: journalistieke reportages van vijf bezettingsjaren 1940-1945*. [S.l.], 1945, p. 82. Over George Kettmann Jr. als hoofdredacteur van *Volk en vaderland* en van *De misthoorn*.

1946

[Anonymus]: Peccavi. In: *De pen gun* 1 (1945-1946) 31 (3 jan. 1946), p. 1. Over: Kettmann Jr., George. Het vaderhuis - III.

1948

Coolen, Antoon: Felix Timmermans onder de Duitse bezetting. In: *Critisch bulletin* 15 (1948) 6 (juni), p. 253-261. O.a. over George Kettmann Jr.

1950

- [Anonymus]: Ex-hoofddredacteur van “De Misthoorn”: 7 jaar. In: *De volkskrant* 28 (1950) 7900 (16 nov.), p. 7.
- [Anonymus]: Kettmann heeft met SS- en Misthoornverleden gebroken: daarom werkte hij voor een Engels blad en Elsevier... In: *Het vrije volk* 6 (1950-1951) 1663 (30 okt. 1950), p. 2.
- [Anonymus]: Kettmann krijgt zeven jaar. In: *Het vrije volk* 6 (1950-1951) 1675 (13 nov. 1950), p. 1.
- [Anonymus]: Officier eist veertien jaar tegen dichter Kettmann: geen verzachtende omstandigheden. In: *De volkskrant* 28 (1950) 7887 (31 okt.), p. 3.
- [Anonymus]: Oud-hoofddredacteur van De Misthoorn hoort 14 jaar tegen zich eisen. In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 107 (1950) 256 (31 okt.), p. 3.
- [Anonymus]: Veertien jaar geëist tegen de dichter van het fascisme: George W. Kettmann verweert zich: “Mussert vroeg mij te mogen vermoorden”. In: *Het parool* 10 (1950) 1784 (31 okt.), p. 1.
- [Anonymus]: Veertien jaar geëist tegen G.W. Kettmann. In: *Het vrije volk* 6 (1950-1951) 1664 (31 okt. 1950), p. 2.
- [Anonymus]: Veertien jaar geëist tegen Kettmann. In: *Algemeen handelsblad* 123 (1950) 40319 (30 okt.), p. 2.
- [Anonymus]: Zeven jaar voor George Kettmann. In: *De nieuwe dag* van 13 november 1950.

1951

- [Anonymus]: In cassatie tien jaar tegen Kettmann geëist. In: *Het parool* 11 (1951) 1876 (19 feb.), p. 7.
- [Anonymus]: Kettmann komt weer voor. In: *Het vrije volk* 6 (1950-1951) 1743 (3 feb. 1951), p. 1.
- [Anonymus]: Kettmanns straf tot tien jaar verhoogd. In: *Het parool* 11 (1951) 1900 (19 mrt.), p. 1.
- [Anonymus]: Straf voor Kettmann verhoogd van zeven op tien jaar. In: *Algemeen handelsblad* 124 (1951) 40436 (19 mrt.), p. 2.
- [Anonymus]: Tien jaar geëist tegen George Kettmann. In: *Het vrije volk* 6 (1950-1951) 1755 (17 feb. 1951), p. 1.
- [Anonymus]: Tien jaar i.p.v. zeven. In: *Het vrije volk* 6 (1950-1951) 1780 (19 mrt.), p. 5.
- [Anonymus]: Tien jaar voor Kettmann. In: *Algemeen handelsblad* 124 (1951) 40412 (19 feb.), p. 2.

1954

Buddingh', Cees: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Buddingh', Cees. *Encyclopedie voor de wereldliteratuur*. Utrecht [etc.], 1954. p. 392.

1955

Perron, E. du: [Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen.*]. In: Perron, E. du. *Verzameld werk*, dl. 2. Amsterdam, 1955, p. 733.

1956

[Anonymus]: 'Volkse' poëzie van Kettmann staat op uit het graf als 'Dode Viking': de oude club is weer compleet. In: *Het vrije volk* 12 (1956-1957) 3497 (17 okt. 1956), p. 3. Over: Kettmann, George. *De ballade van de dode Viking*. [Bilthoven], 1956.

Perron, E. du: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Perron, E. du. *Verzameld werk*, dl. 5. Amsterdam, 1956, p. 155.

Schöffers, Ivo: Uitvoeriger toelichting bij enkele van de voornaamste periodieken: IV. De Misthoorn. In: Schöffers, Ivo. *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden: een historio-grafische en bibliografische studie*. Arnhem [etc.], 1956, p. 274-275. O.a. over George Kettmann Jr.

1957

Brouns O.S.Cr., M.: [Over: Wolk, Jan van de. *Manuel*. Hasselt, [1957]]. In: *Boekengids* 35 (1957) 7 (aug.-sept.), p. 317.

M.M.: George Kettmann dicht voort. In: *Algemeen handelsblad* 130 (1957) 42359 (22 juni), p. 7. Over: Kettmann, George. *De ballade van de dode Viking*. [Bilthoven], 1956.

Mulisch, Harry: Vestdijk en de lezers. In: *De boekengids* (1957) (na-jaar), p. 11-12. O.a. over: Kettmann Jr., George. Vestdijk voor de toekomst: de vernieuwing der letteren. In: *De waag* 6 (1942) 4 (30 jan.), p. 855-856, en over: Kettmann Jr., George. Naschrift. In: *De waag* 6 (1942) 7 (20 feb.), p. 905.

1958

Neelissen, Ton: Het hysterisch geval Sluijsmans. In: *Elseviers week-*

- blad* 14 (1958) 30 (26 juli), p. 31. O.a. over: Wolk, Jan van de. *Manuel*. Hasselt, [1957].
- Perron, E. du: [Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*]. In: Perron, E. du. *Verzameld werk*, dl. 6. Amsterdam, 1958, p. 654.
- S., T.: Debuut. In: *Vrij Nederland* 19 (1958-1959) 12 (15 nov. 1958), p. 11. Over: Wolk, Jan van de. *Manuel*. Hasselt, [1957].

1959

- Perron, E. du: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Perron, E. du. *Verzameld werk*, dl. 7. Amsterdam, 1959, p. 31, 451 en 472.

1961

- [Anonymus]: Kettmann. In: *Vrij Nederland* 22 (1961-1962) 16 (16 dec. 1961), p. 9. Over: Kettmann, George. *De ballade van de dode Viking*. [Bilthoven], 1956, en over: Wolk, Jan van de. *Manuel*. Hasselt, [1957].
- [Anonymus]: SS-dichter George Kettmann schrijft nu voor HINAG: NSB-“letterkundige” koos pseudoniem: “Führer, wij danken U, wij staan gereed”. In: *De waarheid* 22 (1961) 281 (30 nov.), p. 5. O.a. over: Kettmann, George. *De ballade van de dode Viking*. [Bilthoven], 1956.

1962

- [Anonymus]: SS-er Kettmann stelde nieuwjaarsbundel samen: opdrachtgever onkundig van ware identiteit. In: *De waarheid* 23 (1962) 317 (13 jan.), p. 7. O.a. over: Wolk, Jan van de. *Zettericks van alle seizoenen*; tekeningen P. Jansen. Amsterdam [etc., 1962].

1964

- Braak, Menno ter: [Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940*, dl. 2. Amsterdam, 1964, p. 230.
- Braak, Menno ter: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]]. [Amsterdam], 1935]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940*, dl. 2. Amsterdam, 1964, p. 305.
- Galen Last, H. van: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Braak, Menno

- ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940*, dl. 2. Amsterdam, 1964, p. 504.
- Galen Last, H. van: [Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940*, dl. 2. Amsterdam, 1964, p. 512.
- Perron, E. du: [Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940*, dl. 2. Amsterdam, 1964, p. 275 en p. 277.

1965

- Braak, Menno ter: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940*, dl. 3. Amsterdam, 1965, p. 317. Reactie op: Kettmann Jr., George. De idee der gemeenschap: "het verraad der intellectueelen". In: *Volk en vaderland* 3 (1935) 43 (26 okt.), p. 8.
- Galen Last, H. van: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940*, dl. 3. Amsterdam, 1965, p. 473.
- Nord, Max: Fascisme en verzet in onze poëzie. In: *Het parool* 25 (1965) 6228 (3 mei), p. 9. Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935, en over: Kettmann Jr., George. *Bloed in de sneeuw*. Amsterdam, 1943.
- Perron, E. du: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940*, dl. 3. Amsterdam, 1965, p. 306, p. 311, p. 320, p. 322, p. 325-326 en p. 335.
- Presser, J. [Over: Kettmann Jr., George. Ter bevrijding: aan de nagedachtenis van wachtmeester Koot, in: *Volk en vaderland* 9 (1941) 8 (21 feb.), p. 2]. In: Presser, J. *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. Dl. 1. 's-Gravenhage, 1965, p. 80.

1967

- Braak, Menno ter: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940*, dl. 4. Amsterdam, 1967, p. 311.
- Braak, Menno ter: [Over: Kettmann Jr., George. *De jonge leeuw* [...]. [Amsterdam], 1935]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940*, dl. 4. Amsterdam, 1967, p. 44 en p. 461. Reactie op: Bloem, J.C. Kroniek der poëzie: rechts, links en de muze, in: *Den gulden winckel* 35 (1936) 6-7 (juni-juli), p. 8-9.

- Fraenkel-Verkade, E.: [Over: George Kettmann Jr.]. In: *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen, dl. 1: 1921-mei 1942*; ingel. en uitgeg. door drs. E. Fraenkel-Verkade in samenw. met A.J. van der Leeuw. 's-Gravenhage, 1967, p. 43.
- Perron, E. du: [Over: Kettmann Jr., George. De wijze katers, in: Kettmann Jr., George. *Het erfaan zee* [...]. Amsterdam, 1938, p. 92]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940, dl. 4*. Amsterdam, 1967, p. 376.
- Perron, E. du: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Braak, Menno ter & E. du Perron. *Briefwisseling 1930-1940, dl. 4*. Amsterdam, 1967, p. 426.

1968

- Jonge, A.A. de: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Jonge, A.A. de. *Het Nationaal-Socialisme in Nederland: voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*. Den Haag, 1968, p. 88.
- Jonge, A.A. de: [Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*]. In: Jonge, A.A. de. *Het Nationaal-Socialisme in Nederland: voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*. Den Haag, 1968, p. 81.

1969

- Haest, Juliaan: [Over: Kettmann, George. *Man vrouw kind*. Brecht [etc., 1968, i.e. 1969]]. In: *Boekengids* 47 (1969) 8 (okt.), p. 379.
- Hariman, V.F.: [Over: Kettmann, George. *Man vrouw kind*. Brecht [etc., 1968, i.e. 1969]]. In: *De bladen voor de poëzie* (bijblad) 17 (1969) 10 (nov.), p. 90-91.
- Hazeu, Wim: Kettmann. In: *Kentering* 10 (1969-1970) 6 (nov. 1969-jan. 1970), p. 3. Over: Kettmann, George. *Man vrouw kind*. Brecht [etc., 1968, i.e. 1969].
- Hulse, Raf van: Een dichter van zeventig. In: *Dietsland-Europa* 14 (1969) 3 (mrt.), p. 7-8. Over: Kettmann, George. *Man vrouw kind*. Brecht [etc., 1968, i.e. 1969].
- Jong, L. de: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, dl. 1: voorspel*. [Wetenschappelijke editie]. 's-Gravenhage, 1969, p. 270.
- Longie, Albert de: [Over: Kettmann, George. *Man vrouw kind*. Brecht [etc., 1968, i.e. 1969]]. In: *Nieuwe stemmen* 26 (1969-1970) 1 (okt. 1969), p. 29.
- Mooijman, Willem: [Over: George Kettmann Jr.]. In: *Forum: brieven, citaten, dokumenten en knipsels*; verz. door Willem Mooijman; in-

gel. door L. Mosheuvél. [’s-Gravenhage], 1969, p. 224.
 Vegt, Jan van der: Poëzie uit het riool van George Kettmann. In:
Nieuwe Rotterdamsche courant 126 (1969) 259 (5 nov.), p. 5. Over:
 Kettmann, George. *Man vrouw kind*. Brecht [etc., 1968, i.e. 1969].

1970

[Anonymus]: In memoriam. In: *Dietsland-Europa* 15 (1970) 3 (mrt.),
 p. 10. Over: George Kettmann Jr.
 Hazeu, Wim & Sam Mol: De schrijvers. In: *Kentering* 11 (1970) 2 (mrt.-
 apr.), p. 12-15. O.a. over: George Kettmann Jr.
 Hazeu, Wim & Sam Mol: Epiloog. In: *Kentering* 11 (1970) 2 (mrt.-
 apr.), p. 37. O.a. over: George Kettmann Jr.

1972

Fraenkel-Verkade, E.: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Fraenkel-
 Verkade, E. Mussert, de NSB en de eed van trouw aan de Führer, in:
Studies over Nederland in oorlogstijd; onder red. van drs. A.H.
 Paape. ’s-Gravenhage, 1972, p. 90.

1974

Jong, L. de: [Over: Kettmann, George. *De tweespalt tussen NSB en
 SS*]. In: Jong, L. de: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede
 Wereldoorlog*, dl. 5, *1e helft: maart '41-juli '42*. [Wetenschappelijke
 editie]. ’s-Gravenhage, 1974, p. 202.
 Verkijk, Dick: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Verkijk, Dick. *Radio
 Hilversum 1940-1945: de omroep in de oorlog*. Amsterdam, 1974, p.
 505-506.
 Verkijk, Dick: [Over: Kettmann Jr., George. In de Oekraïne, in: *Volk
 en vaderland* 9 (1941) 31 (1 aug.), p. 6, en in: Kettmann Jr., George.
Jong groen om den helm: oorlogsgedichten. Amsterdam, [1942], p.
 22]. In: Verkijk, Dick. *Radio Hilversum 1940-1945: de omroep in de
 oorlog*. Amsterdam, 1974, p. 689.
 Verkijk, Dick: [Over: Kettmann Jr., George. *Jong groen om den helm:
 oorlogsgedichten*. Amsterdam, [1942]]. In: Verkijk, Dick. *Radio
 Hilversum 1940-1945: de omroep in de oorlog*. Amsterdam, 1974, p.
 391.

1975

- Jong, L. de: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, dl. 6, 2e helft: juli '42-mei '43*. [Wetenschappelijke editie]. 's-Gravenhage, 1975, p. 552-553. (Populaire editie, p. 528-529).
- Phylipsen, Wim: Officier bij eis van 4 mille boete: uitgeven Hitler-vertaling overtreding Auteurswet. In: *De volkskrant* 52 (1975) 15353 (28 mrt.), p. 9. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Toorn, M.C. van den: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Toorn, M.C. van den. *Dietsch en volksch: een verkenning van het taalgebruik der nationaal-socialisten in Nederland*. Groningen, 1975, p. 16.
- Toorn, M.C. van den: [Over: Kettmann Jr., George. Met den rug tegen de muur, in: *Volk en vaderland* 1 (1933) 1 (7 jan.), p. 1]. In: Toorn, M.C. van den. *Dietsch en volksch* [...]. Groningen, 1975, p. 36.
- Toorn, M.C. van den: [Over: Kettmann Jr., George. De Dietsche dageraad, in: *Nieuw Nederland* 7 (1940-1941) 2 (aug. 1940), p. 81-83]. In: Toorn, M.C. van den. *Dietsch en volksch* [...]. Groningen, 1975, p. 71.
- Toorn, M.C. van den: [Over: Kettmann Jr., George. Wij zijn de arbeidssoldaten! (Kamplied 1939), in: *Zingend door alle Dietsche gouwen*; [samengest. door Melchert Schuurman Jr.]. [Utrecht, 1939], p. 17]. In: Toorn, M.C. van den. *Dietsch en volksch* [...]. Groningen, 1975, p. 75.

1976

- Veld, N.K.C.A. in 't: [Over: George Kettmann Jr.]. In: *De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945*; ingel. en uitgeg. door N.K.C.A. in 't Veld. Dl. 2. 's-Gravenhage, 1976, p. 1054.

1978

- Buddingh', C.: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Buddingh', C. *Een mooie tijd om later te worden: dagboeknotities; dl. 4*. Amsterdam, 1978, p. 190.
- Mulder, J.W.: Fascio. In: Mulder, J.W. *Kunst in crisis en bezettingstijd: een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*. Utrecht [etc.], 1978, p. 89-93. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- Mulder, J.W.: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Mulder, J.W. *Kunst in crisis en bezettingstijd: een onderzoek naar de houding van Neder-*

landse kunstenaars in de periode 1930-1945. Utrecht [etc.], 1978, p. 70.

Perron, E. du: [Over: Cavelier, Ru le & George Kettmann. *De vlam der steden*. Amsterdam, [1930]. In: Perron, E. du. *Brieven, dl. 2: 1 januari 1930 - 31 maart 1931*. Amsterdam, 1978, p. 335.

Scholten, Harry: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Scholten, Harry. *Aspecten van het tijdschrift 'De Gemeenschap'*. Baarn, 1978, p. 148.

1981

Perron, E. du: [Over: 'De wijze katers', in: Kettmann Jr., George. *De wijze katers*, in: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938, p. 92.]. In: Perron, E. du. *Brieven, dl. 7: 2 juli 1937 - 30 november 1938*. Amsterdam, 1981, p. 160.

1982

Hazeu, Wim: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Hazeu, Wim: *Wat niet mocht...: een overzicht van censuur, ernstige en minder ernstige gevallen van vrijheidsbeknotting in Nederland (1962-1981)*. Amsterdam, [1982], p. 135.

Logt, A.P.A.M. van der. Het theater van de Nieuwe Orde: een poging tot beschrijving van het fascistisch toneel in Nederland, 1933-1945, in: *Toneel in crisis- en bezettingstijd*; met bijdr. van Hana Bobková, Linda Bouws, Job Creyghton [et al.]. Zutphen, 1982, p. 23-31. O.a. over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.

Veenstra, J.H.W.: Vestdijk als journalist. In: *Vestdijkkroniek* (1982) 37 (dec.), p. 1-33. O.a. over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938.

1983

Kelder, J.J.: [Over: Kettmann Jr., George. *Dag van den arbeid*, in: *De schouw* 1 (1942) 8 (1 mei), p. 179]. In: Kelder, J.J. *Schrijven voor de Nieuwe Orde: literatuur en schrijverschap in "De Schouw"*, tijdschrift van de Kultuurkamer. Utrecht, 1983, p. 49-51.

Kelder, J.J.: [Over: Kettmann Jr., George. *Vestdijk voor de toekomst: de vernieuwing der letteren*, in: *De waag* 6 (1942) 4 (30 jan.), p. 855-856, en over: Kettmann Jr., George. *Naschrift*, in: *De waag* 6 (1942) 7 (20 feb.), p. 905]. In: Kelder, J.J. *Schrijven voor de Nieuwe Orde: literatuur en schrijverschap in "De Schouw"*, tijdschrift van de Kultuurkamer. Utrecht, 1983, p. 56-57 en 60.

Lewin, Lisette: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Lewin, Lisette. *Het clandestiene boek 1940-1945*. Amsterdam, 1983, p. 53 en p. 89.

Lewin, Lisette: [Over: Kettmann Jr., George. Ter bevrijding: aan de nagedachtenis van wachtmeester Koot, in: *Volk en vaderland* 9 (1941) 8 (21 feb.), p. 2]. In: Lewin, Lisette. *Het clandestiene boek 1940-1945*. Amsterdam, 1983, p. 48.

1984

Groen, Koos: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Groen, Koos. *Landverraad: de berechting van collaborateurs in Nederland*. Weesp, 1984, p. 208, 227 en 230.

Perron, E. du: [Over: 'De wijze katers', in: Kettmann Jr., George. De wijze katers, in: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938, p. 92.]. In: Perron, E. du. *Brieven, dl. 8: 3 december 1938 - 9 mei 1940*. Amsterdam, 1984, p. 186.

Visser, Hans: [Over: Kettmann Jr, George. Vestdijk voor de toekomst: de vernieuwing der letteren. In *De waag* 6 (1942) 4 (30 jan.), p. 855-856, en over: Kettmann Jr., George. Naschrift. In: *De waag* 6 (1942) 7 (20 feb.), p. 905]. In: Visser, Hans en Anne Wadman. *Biografisch bijwerk; met medew. van Willem Diemer en Gerben Wynia*. Groningen, [1984], p. 68.

1985

Adriaansens, Gijs: Meestal waren de schrijvers fout, niet hun werk: Het Derde Rijk en zijn Nederlandse auteurs. In: *De Haagsche courant* van 26 oktober 1985, p. 7. O.a. over: George Kettmann Jr.

[Anonymus]: [Over: *De Nieuwe Orde en de Nederlandse letterkunde 1940-1945: catalogus van de tentoonstelling gehouden in de expositiezalen van de Koninklijke Bibliotheek 13 september - 1 november 1985*; samengest. door Jan Jaap Kelder; met medew. van Frank van den Bogaard, Marja Geesink en Willem Huberts. 's-Gravenhage, 1985]. In: *Vrij Nederland* 46 (1985) 42 (19 okt.), boekenbijlage, p. 19.

Bakker, Siem: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Bakker, Siem. *Litteraire tijdschriften: van 1885 tot heden*. Amsterdam, 1985, p. 50, 210 en 212.

Bakker, Siem: [Over: Kettmann Jr., George. Nieuwe wil, in: *De bundel* 1 (1937-1938) 8 (feb. 1938), p. 414, en in: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938, p. 101]. In: Bakker, Siem. *Litteraire tijdschriften: van 1885 tot heden*. Amsterdam, 1985, p. 214.

Bogaard, Frank van den: Groot Nederland onder piratenvlag: een

- zwarte bladzijde uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis. In: *Het oog in 't zeil* 2 (1984-1985) 5 (juni 1985), p. 25-33. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Bogaard, Frank van den: Nationaal-socialisme en literatuur: Van der Mades literatuurconceptie en de poëzie van Bruning en Kettmann. In: *De Nieuwe Orde en de Nederlandse letterkunde 1940-1945: catalogus van de tentoonstelling gehouden in de expositiezalen van de Koninklijke Bibliotheek 13 september -1 november 1985*; samengest. door Jan Jaap Kelder; met medew. van Frank van den Bogaard, Marja Geesink en Willem Huberts. 's-Gravenhage, 1985, p. 18-31. O.a. over: Kettmann Jr., George. "Mein Jung, dein Erbe heisst Kampf", in: Kettmann Jr., George. *Bloed in de sneeuw*. Amsterdam, 1943, p. 17.
- Huberts, W.S.: De Amsterdamsche Keurkamer. In: *De Nieuwe Orde en de Nederlandse letterkunde 1940-1945: catalogus van de tentoonstelling gehouden in de expositiezalen van de Koninklijke Bibliotheek 13 september - 1 november 1985*; samengest. door Jan Jaap Kelder; met medew. van Frank van den Bogaard, Marja Geesink en Willem Huberts. 's-Gravenhage, 1985, p. 43-46. O.a. over: Kettmann Jr., George en Margot Warnsinck. Tot besluit: de uitgeefster zelf aan het woord. In: *Keurjaarboek 1932-1942: met een keur van werkstukken van vele auteurs in ons fonds*; ingel. door T. Goede- waagen. Amsterdam, 1942, p. 578-585.
- Kooiman, J.: 'Foute' schrijvers uit WO II op tentoonstelling in Kon. Bibliotheek. In: *Nederlands dagblad* van 12 oktober 1985. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Lewin, Lisette: Ik zou over heel deze periode willen zwijgen. In: *De volkskrant* van 12 oktober 1985. 'Het Vervolg', p. 7. O.a. over: George Kettmann Jr.
- [Oosthoek, André]: Parvenus van de Nederlandse letterkunde en de Nieuwe Orde. In: *Utrechts nieuwsblad* van 9 oktober 1985, p. 13. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Oosthoek, André: ... vogelslag en windgeruisch... : Nieuwe Orde, schrijven in '40-'45. In: *Provinciale Zeeuwse courant* van 28 september 1985, p. 19. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Oosthoek, Andreas: De orde der parvenu's: Nederlandse letterkunde in de jaren '40-'45. In: *Leidsch/Alphens dagblad* van 5 oktober 1985, p. 23. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Versteeg, Coos: 'Foute' literatuur op expositie in de KB. In: *De Haag- sche courant* van 13 september 1985, p. 23. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Zaal, Wim: Zegepraal der brekebenen: expositie van foute schrijvers uit de Tweede Wereldoorlog. In: *Elseviers magazine* 41 (1985) 41 (12 okt.), p. 131-133. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Zee, Sytze van der: [Over: Kettmann Jr., George. Arbeidsjeugd. In:

Storm 2 (1942-1943) 19 (14 aug. 1942), p. 9]. In: Zee, Sytze van der. *Voor Führer, volk en vaderland: de SS in Nederland*; met een voorw. van dr. N.K.C.A. in 't Veld. 4e, geh. herz. dr. Amsterdam, 1985, p. 108.

1986

- [Anonymus]: George Kettmann. In: *KRO Studio* 60 (1986) 2968 (15 nov.), p. 28. Over: *KRO-Literair: Spektakel*; George Kettmann Jr.: samengest. door Willem Huberts. Radioprogramma uitgezonden op 15 november 1986, Radio-4, 23.00-24.00 uur.
- [Anonymus]: Kettmann en de Nieuwe Orde. In: *Mikro gids* 13 (1986) 46 (15 nov.), p. 6. Over: *KRO-Literair: Spektakel*; George Kettmann Jr.: samengest. door Willem Huberts. Radioprogramma uitgezonden op 15 november 1986, Radio-4, 23.00-24.00 uur.
- Cossee, Eva. [Over: Huberts, W.S. George Kettmann (1898-1970), in *Maatstaf* 34 (1986) 10 (okt.), p. 56-79]. In: *Vrij Nederland*, boeken-bijlage, 13 december 1986. O.a. over George Kettmann Jr.
- Engelen, Margot: Hermans' angst en eerbied. In: *NRC Handelsblad* 17 (1986-1987) 54 (2 dec. 1986), p. 5. O.a. over: Huberts, W.S. George Kettmann (1898-1970), in: *Maatstaf* 34 (1986) 10 (okt.), p. 56-79.
- G[oe]de, A[nton] d[e]: Van doodzwijgen wordt niemand beter: [interview met Willem Huberts]. In: *VPRO gids* (1986) 46 (15 nov.), p. 18-19. Over: George Kettmann Jr.
- Gorter, Jaap de: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Gorter, Jaap de. *De literaire uitgevers en de auteurs tijdens de Tweede Wereldoorlog: een onderzoek naar de problemen waarmee zij in de periode 1940-1945 te maken kregen*. [Scriptie Frederik Muller Academie Amsterdam]. [Amsterdam], 1986, p. 56.
- Groeneveld, Gerard: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Groeneveld, Gerard. 'Viva la muerta!': het fascistische pathos van Steven Barends', in: *Meta* 21 (1986-1987) 2 (okt. 1986), p. 57-58.
- Hermans, Hub.: George Kettmann Jr. (1898-1970). In: *Littekens in een gelooide stierhuid: Nederlandstalige schrijvers over de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939*; bloemlezing samengest. door Hub. Hermans. Weesp, 1986, p. 253. Over: George Kettmann Jr.
- Herpen, Jan J. van: [Over: George Kettmann Jr.]. In: *De oude heer in Den Haag: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Willem en Jeanne Kloos*; bezorgd en van aant. voorz. door Jan J. van Herpen; met een naw. door Harry G.M. Prick. Utrecht, 1986, p. 188 en p. 194-195.
- Heyden, Chris van der: Schrijvers die uit de literatuur verdwenen: 'Spektakel' over auteurs die 'fout' waren in de oorlog. In: *KRO Stu-*

- dio 60 (1986) 2966 (1 nov.), p. 16-17. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Holman, Theodor: In 't antiquariaat moet élk boek te koop zijn. In: *Het parool* 46 (1986) 12789 (1 nov.), p. 7. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Godschalk, T.R.: [Reactie]. In: *Het parool* 46 (1986) 12794 (6 nov.), p. 7. O.a. over: George Kettmann Jr.
 - Holman, Theodor: Naschrift. In: *Het parool* 46 (1986) 12794 (6 nov.), p. 7. O.a. over: George Kettmann Jr.
- Huberts, W.S.: George Kettmann (1898-1970). In: *Maatstaf* 34 (1986) 10 (okt.), p. 56-79. Over: George Kettmann Jr.
- I.V.H.: Letteren onder bezetting. In: *Laatste nieuws* van 24 oktober 1986. O.a. over George Kettmann Jr.
- KRO-Literair: Spektakel; discussieprogramma over ideologie, fascisme en taal*; samengest. door Herry Kuipers en Chris van der Heyden; met medew. van prof. dr. H.W. von der Dunk, prof. dr. M.C. van den Toorn, drs. J. Rico en Ch. Sauer. Radioprogramma uitgezonden op 29 november 1986, Radio-4, 23.00-24.00 uur. O.a. over: Kettmann Jr., George. Het vaderhuis - III, in : Goossens, L.A.M. De Liefde tot zijn Lant is yeder aengeboren, in: *De pen gun* 1 (1945-1946) 30 (20 dec. 1945), p. 1.
- KRO-Literair: Spektakel; George Kettmann Jr.*; samengest. door Willem Huberts. Radioprogramma uitgezonden op 15 november 1986, Radio-4, 23.00-24.00 uur. Over: George Kettmann Jr.
- Ross, L.: [Over: Kettmann Jr., George. *Het erf aan zee* [...]. Amsterdam, 1938.]. In: Ross, L. De jaren dertig, in: *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis: poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*; red. G.J. van Bork en N. Laan. Groningen, 1986, p. 217.
- Schippers, Hans: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Schippers, Hans. *Zwart en Nationaal Front: Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)*. Amsterdam, 1986, p. 417.
- Schmitz, H.C.: Les chiens aboient et la caravane passe. In: *De oude heer in Den Haag: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Willem en Jeanne Kloos*; bezorgd en van aant. voorz. door Jan J. van Herpen; met een naw. door Harry G.M. Prick. Utrecht, 1986, p. 183-184. Over: George Kettmann Jr. Eerder verschenen in: *De nieuwe gids* 54 (1939-I) 1 (jan.), p. 116-122.
- Vaute, Paul. La littérature néerlandaise au temps de l'Ordre Nouveau. In: *Libre Belgique* van 24 oktober 1986. O.a. over George Kettmann Jr.
- Zondergeld, G.R.: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Zondergeld, G.R. *Een kleine troep vervuld van haat: Arnold Meijer & Het Nationaal Front*. Houten, 1986, p. 173.

1987

- [Anonymus]: [Over: George Kettmann Jr.]. In: *Leven in letters I: theorie en geschiedenis van de literatuur, cursusdl. 11: dossier 17: tijdschriften van 1930 tot heden; dossier 19: literatuur in bedreigd, bezet, bevrijd gebied*. Heerlen, 1987, p. 109-110.
- Bogaard, Frank van den: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Bogaard, Frank van den. *Een stoottroep in de letteren: 'Groot Nederland', de SS en de Nederlandse literatuur (1942-1944)*. 's-Gravenhage, 1987, met name p. 28-34, 129-138.
- Dubois, P.H.: [Over: George Kettmann Jr.]. In: Dubois, P.H. *Memoranda: hermetisch en besterd: literair leven in jaren van onrust*. 's-Gravenhage, 1987, p. 180 en 182.
- Engelen, Margot: De letteren in de oorlogsjaren. In: *NRC-Handelsblad* 17 (1986-1987) 227 (30 juni 1987), p. 6. Over: Huberts, W.S.: George Kettmann (1898-1970), in: *Maatstaf* 34 (1986) 10 (okt.), p. 56-79 en over: Venema, Adriaan: Twee biografieën, in: *Maatstaf* 35 (1987) 5 (mei), p. 2-31.
- Goovaerts, Frank: Een vergeten auteur. In: *Dietsland-Europa* 32 (1987) 10 (okt.), p. 18-20. Over: Huberts, W.S.: George Kettmann (1898-1970), in: *Maatstaf* 34 (1986) 10 (okt.), p. 56-79.
- Kuijk, Jan: [Over: [Kettmann Jr., George]. De vulgaire rijmprent: de regering kleineert Oranje: zwoele minne-poëzie voor schoolkinderen: in anderhalf miljoen exemplaren over geheel Nederland verspreid. In: *Volk en vaderland* 5 (1937) 1 (1 jan.), p. 1.]. In: Kuijk, Jan. *Het gaat nu eenmaal niet zonder erotiek: over de rijmprent van P.C. Boutens bij het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard*. Amsterdam, 1987, p. 15-16.
- Logt, Ad van der: Fascio, een fascistisch fiasco. In: *Tijdschrift voor theaterwetenschap* 5 (1986-1987) 19 [voorjaar 1987], p. 4-17. Over: Kettmann Jr., George. *De dag die komt: modern tooneelspel in zes tafreelen*.
- Smits, Hans: Verkeerd spoor: 'ik moet soms oppassen niet al te lankmoedig te zijn, maar verraad om verraad is voor mij niet inleefbaar': gevangenisdirecteur Henk Stouten over zijn oorlogsmisdadigers, landverraders en collaborateurs. In: *Vrij Nederland* 48 (1987) 31 (1 aug.), p. 9. O.a. over George Kettmann Jr.
- Venema, Adriaan: Twee biografieën. In: *Maatstaf* 35 (1987) 5 (mei), p. 2-31. O.a. over George Kettmann Jr., en met name over: Huberts, W.S.: George Kettmann (1898-1970), in: *Maatstaf* 34 (1986) 10 (okt.), p. 56-79.

Literatuuropgave

Behalve de bij het samenstellen van deze uitgave gebruikte publicaties, bevat de literatuuropgave tevens een aantal werken dat niet rechtstreeks met George Kettmann Jr. in verband staat, maar dat zich wel in algemene zin begeeft op het terrein van de kunst en de literatuur in de jaren 1932-1945.

Afkortingen

- AK : Archief-Kettmann, in bezit van de erven Kettmann
- BDC : Berlin Document Center, gedeeltelijk in kopie aanwezig in RvO
- MvJ : Ministerie van Justitie, 's-Gravenhage
- NLMD : Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage
- NSB : Archief van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, aanwezig in RvO
- RNB : Rijksarchief Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch
- RvO : Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam
- UBU : Universiteitsbibliotheek, Utrecht

Literatuur

- Al wat in boeken steekt: dertig jaar radiowerk van dr. P.H. Ritter jr. bij de AVRO, een boek in documenten*; samengest. door Jan J. van Herpen. Zutphen, 1982.
- Anten, Hans. *Van realisme naar zakelijkheid: proza-opvattingen tussen 1916 en 1932*. Utrecht, 1982.
- Bakker, Siem. *Literaire tijdschriften: van 1880 tot heden*. Amsterdam, 1985.
- Belinfante, A.D. *In plaats van Bijltjesdag: de geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*. Assen, 1978.

- Blok, W. 'Kenmerken van de moderne (Nederlandse) roman 1930-1970: (een lezing)', in: *De nieuwe taalgids* 72 (1979) 4 (juli), p. 340-353.
- Bogaard, Frank van den. 'Groot Nederland onder piratenvlag: een zwarte bladzijde uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis', in: *Het oog in 't zeil* 2 (1984-1985) 5 (juni 1985), p. 25-33.
- Brandt Corstius, Jan. 'The international context of dutch literary modernisme 1915-1930', in: *Nijhoff, Van Ostaijen, "De Stijl": modernism in the Netherlands and Belgium in the first quarter of the 20th century; six essays*; ed. and introd. by Francis Bulhof. The Hague, 1976, p. 8-22.
- Burkom, Frans van & Hans Mulder. *Erich Wichman 1890-1929: tussen idealisme en rancune*. Utrecht [etc.], 1983.
- Calis, Piet, F.P. Huygens en B.W.E. Veurman. *Het spel en de knikkers: kernboek 2, literatuurgeschiedenis van 1880 tot heden*. 2e dr. Amsterdam, 1979.
- De Nieuwe Orde en de Nederlandse letterkunde 1940-1945: catalogus van de tentoonstelling gehouden in de expositiezealen van de Koninklijke Bibliotheek, 13 september - 1 november 1985*; samengest. door Jan Jaap Kelder; met medew. van Frank van den Bogaard, Marja Geesink en Willem Huberts. 's-Gravenhage, 1985.
- De oude heer in Den Haag: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Willem en Jeanne Kloos (1916-1949)*; bezorgd en van aant. voorz. door Jan J. van Herpen; met een naw. door Harry G.M. Prick. Utrecht, 1986.
- De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945*; ingel. en uitgeg. door N.K.C.A. in 't Veld. 2 dln. 's-Gravenhage, 1976.
- Driever, Jan & Jan Brauer. *Perszuivering: de Nederlandse pers 1944-1951*. Weesp, 1984.
- Galen Last, H. van. *Nederland voor de storm: politiek en literatuur in de jaren dertig*. Bussum, 1969.
- Gelder, Henk van & Jacques Klöters. *Door de nacht klinkt een lied: amusement in Nederland 1940-1945*. Amsterdam [etc.], 1985.
- Goedegebuure, Jaap. 'Marsmans maatschappelijke opvattingen', in: *Bzzlletin* 8 (1979-1980) 72 (jan. 1980), p. 26-38.
- Goedegebuure, Jaap. 'Chaplinade', in: *Voor H.A. Gomperts: bij zijn 65ste verjaardag*; ed. Eep Francken, Ariane van Santen en Harry Scholten. Amsterdam, 1980, p. 167-176.
- Goedegebuure, Jacob Leendert. *Op zoek naar een bezield verband: de literaire en maatschappelijke opvattingen van H. Marsman in de context van zijn tijd*. Amsterdam, 1981.
- Gravesande, G.H. 's-. *Onze letterkunde in bezettingstijd*. 's-Gravenhage, 1946.
- Groen, Koos. *Landverraad: de berechting van collaborateurs in Nederland*. Weesp, 1984.
- Hazeu, Wim & Sam Mol. De Nederlandsche Kultuurkamer. [Speciaal

- nummer van] *Kentering* 11 (1970) 2 (mrt.-apr.).
- Hazeu, Wim. 'Over het socialistische en semitische schrikbewind in 1928', in: *Bzzlletin* 8 (1979-1980) 72 (jan. 1980), p. 18-22.
- Hooft, Nico 't. *George Kettmann Jr.: literator en fascist*. Amsterdam, 1978, Kandidaatsscriptie, Afdeling Documentatie Nederlandse Letterkunde, Instituut voor Neerlandistiek, Universiteit van Amsterdam.
- Huberts, W.S. 'George Kettmann (1898-1970)', in: *Maatstaf* 34 (1986) 10 (okt.), p. 56-79.
- Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Dl. 1 - . [Wetenschappelijke editie]. 's-Gravenhage, 1969 - .
- Jonge, Anthonius Anne de. *Crisis en critiek der democratie: anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Assen, 1968.
- Jonge, A.A. de. *Het Nationaal-Socialisme in Nederland: voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*. Den Haag, 1968.
- Joosten, L.M.H. *Katholieken en fascistten in Nederland 1920-1940*. Hilversum [etc.], 1964.
- Kelder, J.J. *Schrijven voor de nieuwe orde: literatuur en schrijverschap in "De Schouw", tijdschrift van de Kultuurkamer*. Utrecht, 1983.
- Knuvelde, Gerard. *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, dl. 4. 5e, geh. herz. dr. Den Bosch, 1976.
- Knuvelde, Gerard. *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde*. 2e dr. 's-Hertogenbosch, 1964.
- 'Kunst en kunstenaars'; red. prof. dr. N.A. Donkersloot, in: *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd*, dl. 2; red. mr. J.J. van Bolhuis [et al.]. Arnhem [etc., 1948], p. 499-588.
- Lewin, Lisette. *Het clandestiene boek 1940-1945*. 2e, bijgew. dr. Amsterdam, 1983.
- Loewy, Ernst. *Literatur unterm Hakenkreuz: das Dritte Reich und seine Dichtung*. Frankfurt am Main, 1966.
- Meyers, Jan. *Mussert: een politiek leven*. Amsterdam, 1984.
- Mulder, J.W. *Kunst in crisis en bezetting: een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*. Utrecht [etc.], 1978.
- Oversteegen, J.J. *Vorm of vent: opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*. Amsterdam, 1969.
- Ritchie, J.M. *German literature under National Socialism*. London [etc.], 1983.
- Schippers, Hans. *Zwart en Nationaal Front: Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)*. Amsterdam, 1986.
- Schöffer, Ivo. *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden: een historiografische en bibliografische studie*. Arnhem [etc.], 1956.

- Scholten, Harry. 'Een nieuwe jeugd ging opwaarts in zijn ster: reismotief en aankomstthema bij 'jong-katholieken' in het interbellum', in: *Voor H.A. Gomperts: bij zijn 65ste verjaardag*; ed. Eep Franciken, Ariane van Santen en Harry Scholten. Amsterdam, 1980, p. 177-184.
- Scholten, Harry. 'Crisis en fascisme in Nederlands verhalend proza 1930-1940', in: *Bzzlletin* 8 (1979-1980) 72 (jan.1980), p. 7-11.
- Spengler, Oswald. *Der Untergang des Abendlandes: Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte*. 2 Bde. München, 1923.
- Studies over Nederland in oorlogstijd: deel 1*; onder red. van drs. A.H. Paape. 's-Gravenhage, 1972.
- Toorn, M.C. van den. *Dietsch en volksch: een verkenning van het taalgebruik der nationaal-socialisten in Nederland*. Groningen, 1975.
- Veld, N.K.C.A. in 't. *De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars: een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep*. 's-Gravenhage, 1981.
- Venema, Adriaan. *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*. Amsterdam, 1986.
- Venema, Adriaan. Twee biografieën. In: *Maatstaf* 35 (1987) 5 (mei), p. 2-31.
- Verkijk, Dick. *Radio Hilversum 1940-1945: de omroep in de oorlog*. Amsterdam, 1974.
- Wessem, Constant van. *Mijn broeders in Apollo: literaire herinneringen en herdenkingen*. 's-Gravenhage, 1941.
- Zaal, Wim. *De Nederlandse fascisten*. Amsterdam, 1973.
- Zee, Sytze van der. *Voor Führer, volk en vaderland: de SS in Nederland*. 4e dr. Amsterdam, 1985.
- Zondergeld, G.R. *Een kleine troep vervuld van haat: Arnold Meijer & Het Nationaal Front*. Houten, 1986.

Personen- en zakenregister

In het register zijn drie soorten verwijzingen opgenomen: primaire, algemene en verwijzingen naar noten. De primaire verwijzingen onderscheiden zich door een vetgedrukt paginacijfer, de algemene zijn roze afgedrukt en in het geval van nootverwijzingen is het paginacijfer voorzien van een n.

- A.J.C. 172
Abma, G. 12n
Adama van Scheltema, C.S. 145
Adriaansens, Gijs 226
Adriani Engels, M.J. 217
Afdeling Boekwezen 53n
Amersfoortsche courant, De 25, 29, 31
Ammers-Küller, Jo van 169
Amsterdamsche Keurkamer, De
(uitgeverij) 14, **30-32**, 38-39, 41-45, 47, 51n, 53-54, 59, 61, 63, 98, 105, 227
Anderija, Hilde 187
Ansdonck, Margot van
(pseudoniem van: Margot Warnsinck) 61
Anten, Hans 84n, 231
Anti-individualisme **zie**: Individualisme
Anti-intellectualisme **zie**: Intellectualisme
Antisemitisme 82, 125, 147, 156
Archief-Kettmann 57, 133, 231
Asselbergs, prof. dr. W.J.M.A. 72-73, 215
Autobusbedrijf, Het 159
AVRO 37n, 38, 169, 214, 231

Baars, Jan 26, 29, 170
Bakker, dr. Siem 226, 231
Ballade van de dode Viking, De 63-64, 69, **127-130**
Balming 122
Barends, Steven
(pseudoniem van: Samuel Barends) 41, 46, 150, 175, 212-213, 228

Bartling, prof. dr. D. 109n
 Belinfante, prof. mr. A.D. 231
 Benoist-Méchin, Jacques 204
 Berg, Joop van den 16n
 Berge, Flor. 41, 175, 212-213
 Berger, Gottlob 51n
 Bergh, Herman van den 18, 75, 136
 Berlin Document Center 231
 Bernhard, prins 177-178, 214, 230
 Beversluis, Martien 45, 51, 66-69, 147-148, 152-153, 157, 214, 216
Bezem, De 29, 34
 Bilderdijk, Willem 145
 Binnendijk, D.A.M. 166, 184
 Blair, Kathryn 202
Bloed in de sneeuw 53, **117-121**, 130, 160
 Bloem, J.C. 147-148, 157, 212, 221
 Blok, prof. dr. W. 232
 Blom, prof. dr. J.C.H. 12, 14
 Bobková, Hana 225
 Boekhoven, drukkerij J. van 69, 133
 Boer, Chiel de 170
 Bogaard, Frank van den 9, 13, 226-227, 230, 232
 Bolhuis, E.G. van 46
 Bolhuis, J.J. van 233
 Bonten, Lode 123
 Borgers, prof. dr. G. 74
 Bork, G.J. van 229
 Bosboom-Toussaint, A.L.G. 17
 Boudier-Bakker, Ina 75
 Bourbon-Busset, Jacques de 204
 Boutens, P.C. 79, 157-158, 178, 230
 Bouws, Everard 37n
 Bouws, Linda 225
 Braak, Menno ter 26, 46, 75-76, 79, 82, 109n, 140-141, 145, 148, 150-151, 166, 177, 211-212, 214, 220-222
Branding, De 18-19, 22, 159
 Brandt, Rudolf 51n
 Brandt Corstius, prof. dr. J.C. 232
 Brasillach, Robert 157
 Brauer, Jan 232
 Brouns O.S.Cr., M. 219
 Bruggen, Kees van 38, 169
 Bruning, Gerard 82
 Bruning, Henri 46-67, 156n, 189, 192, 227
Brussels mirror, The 56

Buchan, Alastair Francis 202
 Buddingh', Cees 219, 224
 Burkom, Frans van 232
 Busken Huet, Conrad 17
 Buysse, Emile 41, 176, 212, 214

 Caesar, Julius 204
 Calis, Piet 84n, 232
 Campert, Jan R.Th. 157
 Cavelier, Ru le 18, 20, 24, 88-92, 165-166, 207-209, 225
 Céline, Louis-Ferdinand 34n, 90, 157
 Chaplin, Charlie 91
 Chasalle, Frederik
 (pseudoniem van: Constant van Wessem) 18
 Churchill, Sir Winston 116
 Clerq, René de 176
 Colijn, dr. H. 34
 Collectivisme 25, 82, 111, 144
 Commissie voor de Perszuivering 59
 Communisme 25, 64, 72, 111, 124, 144, 147
 Conscience, Hendrik 17
 Coolen, Antoon 217
 Corrado, Millanta 198
 Corvey, papiergroothandel 72, 199
 Cossee, Eva 228
 Coster, Dirk 109n, 167
 Creighton, Job 225
Criterium 46
Critisch bulletin 26
 Cultuurpessimisme 82, 94-95, 98, 108, 154

Daad, De 32, 34, 36, 159
Dag die komt, De 36, 140-143
 Dante 19
 Degrelle, Léon 39, 54, 122n
 Delsing, Rob 41, 175, 212-213
 Departement van Volksvoorlichting en Kunsten 44, 46, 50, 53n
 Deutsche Arbeitsfront 54
 De Vlag (Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft) 122n
 Deyssel, Lodewijk van
 (pseudoniem van: K.J.L. Alberdingk Thijm) 66, 157n
 D'Haese, Jan 72
 Dickens, Charles 17
 Diemer, Willem 226
Dietsche tuin, De 41, 176

Dietsland-Europa 72
 Donker, Anthonie
 (pseudoniem van: prof. dr. N.A. Donkersloot) 140, 144, 146, 158, 212
 Donkersloot, prof. dr. N.A. 233
 Doolgaard, A. den
 (pseudoniem van: C.J.G. Spoelstra) 169, 171
 Driever, Jan 232
 Dubois, P.H. 230
 Duinkerken, Anton van
 (pseudoniem van: prof. dr. W.J.M.A. Asselbergs) 72-73, 140, 143, 145-146, 157, 212
 Dum-Dum
 (pseudoniem van: Samuel Barends) 41n
 Dunk, prof. dr. H.W. von der 12n, 229

 Eekhout, Jan H. 67, 187, 217
 Eereraad voor de Letterkunde 58-59
Eigen haard 33n
 Eikeboom, Henk 18n
 Elsevier
 (uitgeverij) 56
Elsevier's geïllustreerd maandschrift 24, 26, 37, 75
 Engelen, Margot 228, 230
 Engelman, Jan 79, 99
 Enzinck, Willem
 (pseudoniem van: A.J.H.A. Wensink) 46
Erf aan zee, Het 42, **112-113**, 114, 121, **140-153**, 160
 Eringa, mr. H. 59n
Erts 1930 25-26
 Expressionisme 82
 Eyck, prof. dr. P.N. van 18, 157
 Eynde, Toon van den 123

 Faassen, S.A.J. van 9
 Faber, Kees 41
Fabian 36
 Fascio
 (toneelgezelschap) 36, 170, 209-211
 Fascisme **passim**
 Fascistenbond "De Bezem" 25-27, 29
Fascistisch studieblad 159
 Februaristaking 116
 Feldmeijer, J.H. 50, 117
 Felten, Louis 36, 171

Fichte, J.G. 17
Filigamma 68-69
 Fitzmaurice, James 99n
 Forest, Ellen
 (pseudoniem van: Pierson-Fransen, Lucy Mary) 29
Forum 37, 46
 Fraenkel-Verkade, E. 222-223
 Francken, Eep 232, 234
 Frankenberg, Richard von 198
 Freeman, Richard Austin 202, 205

 Galen Last, H. van 220-221, 232
 Gallois, generaal 204
 Geerds, J.F. 19n
 Geesink, Marja 13n, 226-227, 232
 Gelder, Henk van 232
 Gemeenschap 25, 27, 80-81, 86, 88, 94, 97, 104, 107, 109-112, 131, 175,
 177, 189, 221, 225
 Genechten, mr. dr. R. van 26, 188, 213
 Germaansche SS in Nederland 50
 Gerretson, F.C. 18
 Gerritse, mw. P.C. 9, 64n
Getij, Het 17-18, 19n, 37, 76-78, 83, 95, 153n, 157
 Geyl, P. 18
 Gezelle, Guido 145
 Gilde voor Dans en Theater 36
Glanzende draad der goden, De 22, 26, 53n, 64, 80-81, **84-88**, 90
 Godschalk, T.R. 229
 Goebbels, dr. Josef 45
 Goede, Anton de 228
 Goedegebuure, prof. dr. J.L. 79n, 82, 232
 Goedewaagen, dr. T. 26, 46n, 47, 50, 186
 Goedhuys, W. 53
 Goethe, J.W. von 17
 Gogh, Vincent van 66
 Goossens, L.A.M. 57, 194, 229
 Gorter, Herman 111
 Gorter, Jaap de 228
Graficus 133
 Gravesande, G.H. 's- 232
 Groen, Koos 226, 232
Groene Amsterdammer, De 17
 Groeneveld, Gerard 9, 41n, 228
 Groenevelt, Ernst 18-19, 76
Groot-Nederland 13, 53, 117, 119

Gulden winckel, Den 15, 157
 Gussinklo, Wessel te 15n

 Haag, Adam 19-20
 Haas, Nico de 121n, 214
 Haest, Juliaan 222
 Hagen, L.M. 176
 Hahn Jr., Albert 166
 Haighton, dr. C.A.A. 29, 38, 44, 152,
 Haighton, Willem 216
 Haje, Ch.F. 166, 208
 Hall, Gordon Langley 198
 Ham, dr. J. van 216
Hamer 47
 Hamsun, Knut 157
 Hariman, V.F. 222
 Hazelzet, Kees 213
 Hazeu, Wim 222-223, 225, 232-233
 Hees, Adriaan van 183, 189
 Heijden, mr. H.A.M. van der 71n
 Heijermans, Herman 143
 Helman, Albert
 (pseudoniem van: Lou Lichtveld) 167
 Helmers, Jan Frederik 143, 145
 Henskens, Jos 123
 Hermans, Hub. 206, 228
 Hermans, W.F. 228
 Herpen, Jan J. 9, 37n, 228-229, 231-232
 Hesse, Herman 90
 Heyden, Chris van der 228-229
 HIAG 69
 Himmler, Heinrich 44, 51n, 52, 190-193
 HINAG 69, 72, 220
HINAG-koerier 69, 159
 Hirschler, Ivo
 (pseudoniem van: Adolf Hirschler) 200, 206
 Hitler, Adolf 32, 41, 47-48, 171
 Hoekstra, Han G. 46
 Holman, Theodor 229
 Hooft, P.C. 17
 Hooft, Nico 't 233
 Hooft, C. van der 59n
 Hoogensteijn, Jan 41
 Hoornik, Ed. 46, 157-158
 Houten, Reinier van 47

Houwink, Roel 18, 20-21
 Huberts, W.S. 13, 226-230, 232-233
 Hünefeld, Ernst Günther, Freiherr von 99n
 Hugenholtz, J.B.Th. 198
 Huizinga, prof. dr. J. 154
 Hulse, Raf van 72, 123, 135, 222
 Hulzen, G. van 207, 214
 Humanitair-expressionisme 78-79
 Huygens, F.P. 84n, 232

Idea, De 19-20, 83, 90, 92
 IJzerbedevaart 38, 116
 Impressionisme 78
 Individualisme 80, 82, 96-97, 103-104, 110-111, 189
 Intellectualisme 87-88, 93, 103-104, 128, 144, 175, 189, 221

 Jacobs, Jan 18n
 Jansen, P. 199, 220
 Johann, A.E.
 (pseudoniem van: Alfred Ernst Wollschläger) 71, 201
Jong groen om den helm 47, **114-117**, 160
 Jong, prof. dr. L. de 156, 217, 222-224, 233
Jonge leeuw, De 42, 81, 86, **105-109**, 112-114, 121, 128, **140-153**, 160
 Jonge, dr. A.A. de 222, 233
Jongeren marcheeren 159
 Joosten, dr. L.H.M. 233
 Jordaner, De
 (pseudoniem van: G.P. Smis) 46
 Juliana, prinses 177-178, 214, 230

 Kästner, Erich 36n
 Kampen & Zoon, P.N. van
 (uitgeverij) 24-25, 36, 94
 Kapitalisme 25, 64, 103-104, 120, 133, 191
 Karelië 53, 117, 119, 124n, 137
 Keats, J. 17
 Kelder, J.J. 9, 13n, 57, 225-227, 232-233
 Kelk, C.J. 18, 21, 166
 Kettmann, Eline
 (dochter) 22
 Kettmann, Erik Peter
 (zoon) 61n
 Kettmann, Georg Wilhelm
 (vader) 16, 24, 26

Kettmann, George
 (zoon) 22
 Kettmann Jr., George **passim**
 Kettmann, Jacob Gesinus
 (zoon) 49, 54, 61n
 Kettmann, Jan
 (broer) 67
 Kettmann, Lambertus A.J. 16
 Kettmann, Louis A.J.
 (oudoom) 16
 Kettmann, Maarten Jan
 (zoon) 9, 61n
 Kettmann, Richard
 (zoon) 69
 Kettmann, Winfried Dieter
 (zoon) 61n
 Kettmann-Beijer, Marie
 (echtgenote) 69
 Kettmann-Schutze, Adriana Theodora Maria
 (echtgenote) 22, 24, 26, 29, 36n
 Kettmann-van Stempvoort, Hendrika Jacoba
 (moeder) 16
 Kettmann-Warnsinck, Margot
 (echtgenote) **zie:** Warnsinck, Margot
 Keuchenius, Pieter Emiel 190, 216
Keurjaarboek 1932-1942 47, 48n
 Kijzer, Max 213
 Kingsford Smith, Sir Charles 99n
 Klöters, Jacques 232
 Klomp, H.M. 216
 Kloos, Willem 38, 44, 79, 228-229, 232
 Kloos-Reyneke van Stuwe, Jeanne 38, 44n, 228-229, 232
 Kluitman
 (uitgeverij) 34n, 61n
 Knappert, E.C. 99
 Knuvelde, Gerard 84n, 233
 Köhl, Hermann 99n
 Koninklijke Vereeniging "Het Nederlandsch Tooneel", De 16
 Kooijman, W.J. 176
 Kooiman, J. 227
 Kool, Halbo C. 147-148, 212
 Kools, Ed 45n
 Kooperberg, P. 213
 Koot, Hendrik 116, 185, 188, 221, 226
 Korteweg, P.G.J. 216

Koster, Simon 21, 78, 165
 KRO 69, 228, 229
Kroniek, De 29
 Krooger, Hans 50n
 Kuijk, Jan 230
 Kuiper, Y. 12n
 Kuipers, Herry 229
 Kuitenbrouwer, Henk 213
 Kunstlievende Vereniging Onze Kring 18n
 Kuyle, Albert
 (pseudoniem van: L.M.A. Kuitenbrouwer) 99
 Kuyper, Frouwien 68

 Laan, N. 229
 Lamers, J. 210
 Lammers, mr. G.J. 59n
 Lang, Fritz 95
 Lange Pier
 (pseudoniem van: George Kettmann Jr.) 34
 Last, Jef 107
 Ledeboer, C.
 (uitgeverij) 18n
 Leeuw, A.J. van der 59n, 64n, 222
 Leeuwen, W.L.M.E. van 213-215
 Leffens, Ch. André
 (pseudoniem van: prof. dr. W.J.M.A. Asselbergs) 215
 Lehmann, L.Th. 46
 Lehning, Arthur 82
Leiding 18
 Lennep, Jacob van 17
 Leopold
 (uitgeverij) 47
 Letterengilde 47
Leven en werken 24, 26, 99
 Lewin, Lisette 12, 226-227, 233
 Lindbergh, Charles 99, 103-104
 Loewy, Ernst 233
 Logt, Ad van der 36, 225, 230
 Longie, Albert de 222
 Lunteren, dr. S.A. van 212, 215

Maan op het dak 25-26, 36, 53n, 79, **94-98**, 101
 Maartens, Erica J.W.
 (pseudoniem van: Margot Warnsinck) 61
 Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur 22

Madaule, Jacques 204
 Made, J.A. van der 45, 217, 227
 Malgré Tout
 (pseudoniem van: George Kettmann Jr.) 22, 69
Man vrouw kind 64, 72-73, 80, **134-139**
 Man, Herman de 75
Manuel 59, 71, **130-133**
 Margadant, S.W.F. 209
 Marinetti, Filippo 95
 Marsman, H. 15, 76-78, **79-84**, 109n, 157-158, 214-215, 232
 Maastricht, J. van 74n
 Masur, Hal Q. 202
 Meddens, Th. 56
 Meertens, P.J. 213
 Meester, Johan de 76
 Meijer, Arnold 229, 234
Mein Kampf 32, 41
 Meuldijk, Maarten 41n, 69, 106, 174, 177, 196
 Meyers, Jan 233
 Middendorp, Herman 208
Mijn Kamp 53n
 Militair Gezag 61n
 Ministerie van Justitie 9, 57, 231
Misthoorn, De 42, 50-51, 153n
 Misthoornaffaire, De 48, **50-52**
 Modernisme 19, 75-78, 232
 Moens, Wies 39, 213
 Mol, Sam 223, 232
 Moll, dr. W. 20, 74
 Moller, dr. H.W.E. 214
 Mooijman, Willem 222
 Mosheuvel, L. 223
 Mulder, dr. J.W. 12, 224, 232-233
 Mulisch, Harry 138, 219
 Multatuli
 (pseudoniem van: Eduard Douwes Dekker) 17
 Mussert, ir. A.A. 29-30, 32, 39, 43-44, 45n, 46n, 50-52, 117, 127, 184,
 210, 215, 218, 223
 Mussolini, Benito 30n, 83n

 Naas, Kees 205
 Nationaal Front 229, 233-234
 Nationaal-socialisme **passim**
Nationaal-socialisme als rancuneleer, Het 26
Nationaal-Socialistisch Jaarboek 1942 36

Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (NSB) 25, 27,
 29-30, 32, 34, 36, 38-39, 41-43, 48, 50, 52-53, 64, 96, 105, 108-109,
 117, 120-121, 129-130, 143, 149-150, 152, 223
Nationale dagblad, Het 48, 94, 98
 Naturalisme 78
Nederland 38
 Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum 9, 20,
 74, 231
 Nederlandsche Kultuurkamer, De 36, 46-47, 232
 Nederlandsche Omroep, De 189-191, 193
 Nederlandsche SS 45n, 50, 117
 Neelissen, Ton 219
 NENASU (Nederlandsche Nationaal-Socialistische Uitgeverij) 32,
 39, 51n
 Neoromantiek 79
 Nickel, Elkar
 (pseudoniem van: Nico de Haas) 182
Nieuwe eeuw, De 81
Nieuwe gids, De 38, 44
Nieuw-Nederland 38, 109
 Nijhoff, Martinus 15, 157-158, 232
 Nijse, J. 50
 Nord, Max 221
 NOS 204
 NSB **zie**: Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland

Oceanvlucht van een olie-man, De **98-105**

Ochtend-appèl 41

Om de nieuwe cultuur 43, **113-114**

Om wille van het leven 81, **109-112**, 128-129

Ons Nederland 29

Ons volk 159

Ontwakend volk 38, 159

Oosten, A.J.D. van 187

Oosthoek, André 227

Op zoek naar een haven 64

Opvoedersgilde 44

Ostaijen, Paul van 232

Oversteegen, prof. dr. J.J. 233

Paape, A.H. 223-234

Peleman, Bert 72, 135

Pen gun, De 57

Permys, Martin

(pseudoniem van: Martin J. Premsele) 18

Perron, E. du 20, 46, 79, 82, 141n, 167, 211, 215, 219-222, 225-226
 Philipsen, Wim 224
 Pierson Jr., prof. dr. J.L. 30
 Pillecyn, Filip de 42
 Plaetse, Antoon van der 187
 Ponteyne, Johan
 (pseudoniem van: A.J.H.A. Wensink) 46, 215
 Pound, Ezra 157
 Presser, prof. dr. J. 221
 Prick, dr. Harry G.M. 228-229, 232

 Querido
 (uitgeverij) 24, 47
 Querido, Israël 76

 Raedt-de Canter, Eva 209
 Rauter, H.A. 50, 51n
 Rensburg, J.K. 18-19, 136
 Reve, Gerard 203
 Revis, M.
 (pseudoniem van: Willem Visser) 90
 Revius, Jacobus 176
Revue der sporten 29, 159
 Rex 39
 Reydon, H. 211
 Rheenen, Jan van 54
 Richter, Wolfgang 200
 Rico, J. 229
 Rijksarchief Noord-Brabant 231
 Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 9, 57, 64, 231
 Rispens, J.A. 214
 Ritchie, J.M. 233
 Ritter Jr., dr. P.H. 30n, 37, 38, 214, 228-229, 231-232
 Robbers, Herman 37, 75-76
 Robbertz, Dignate
 (pseudoniem van: Beversluis-Verstraate, Johanna) 67
 Rode Kruis, Het 56
 Rössing, J.H. 16n
 Roland Holst, A. 15, 79, 138, 157
 Roland Holst-van der Schalk, Henriette 27, 107, 111
 Romantiek 79, 88
 Ross, L. 229
 Rossum, J.M. van
 (uitgeverij) 18n
 Rost van Tonningen, mr. M.M. 38, 222

Roy, Pol le 72
Ruimte 78
 Rypkema, J. 12n

 Saint-Thomas, Harold 205
 Salomons, Annie 99
 Sampimon, Frits 216
 Sandberg, jhr. dr. C.G.S. 31n
 Santen, Ariane van 232, 234
 Sauer, Ch. 229
 Schar ten, C.T. 75, 167
 Schar ten-Antink, M.S.E. 75, 167
 Schendel, Arthur van 167
 Schierbeek, Bert 66
 Schiller, J.C.F. von 17
 Schilp, C.A. 210
 Schimmel, Hendrik Jan 17
 Schippers, dr. Hans 229, 233
 Schmidt, F. 50-51
 Schmitz, H.C. 229
 Schöffer, prof. dr. I. 12, 14, 219, 233
 Scholten, dr. Harry 225, 232-234
Schouw, De 53
 Schuil, J.B. 210-211
 Schuurman Jr., Melchert 185, 188, 191, 224
 Scott, Sir Walter 17
 SD 52
 Serrarens, Ed.A. 208-209
 Sévooy, George de
 (pseudoniem van: A.J.H.A. Wensink) 46
 Seyss-Inquart, dr. Arthur 51
 Shaw, G.B. 171
 Shelley, P.B. 17
 Sicking, J.M.J. 19n
 Simons, L. 208
 Slauerhoff, J.J. 79, 176-177
 Smis, G.P. 46
 Smit, F.A.R. 30
 Smits, Hans 230
 Sociaal-democratie 79, 91
 Somers, Erik 41n
 Spengler, Oswald 79, 82, 95, 98, 154, 234
 Springer, Ralph 169, 211
 SS **passim**
 SS-Propaganda Kompanie 52

Stakenburg, mr. J.Th. 67n
 Stalin, J. 116
 Steinmetz, dr. Rudolf 67
Stem, De 81
Stijl, De 78, 232
 Stolk, P.A. 9
Storm 47, 53, 119
 Storm, Liesbet
 (pseudoniem van: Margot Warnsinck) 32, 49, 61
 Stouten, Henk 230
 Strengholt
 (uitgeverij) 29-30, 33, 71
 Stroman, Ben 90
Stroomingen 18, 22, 159
 Suchtelen, jhr. dr. N.J. van 22n
 Sweden, Co van
 (pseudoniem van: George Kettmann Jr.) 17, 19n, 20
 Swedenborg, Emanuel 17
 Syme, Ronald 202

Tachtigers 76, 78-79, 88, 92, 109-111
Tafelronde, De 134
 Theunisz, dr. Johan 207
 Timmermans, Felix 217
 Tollenaere, dr. Reimond 188
 Ton, P.N. 183
 Toorn, prof. dr. M.C. van den 224, 229, 234
 Townsend, John 204
 Troelstra, P.J.: 17
Tweespalt tussen NSB en SS, De 64

Universiteitsbibliotheek Utrecht 231
 Uyldert, Maurits 209

Van 't begijnehof 133
 Vaute, Paul 229
 Veenstra, J.H.W. 148-149, 151, 157, 215, 225
 Vegt, Jan van der 223
 Veilig Verkeer Nederland 33
 Veld, dr. N.K.C.A. in 't 224, 228, 232, 234
 Velde, Marcel van de 41
 Venema, Adriaan 14n, 230, 234
 Ver Boven, Daisy 200
 Verbraeck, Lex 208

Vercnocke, Ferdinand 39, 41, 176
Verdrevene, De 54, 105n, **122-127**
 Vereenigde Tooneelsten van den Stadsschouwburg 16
 Verhoeven, Bernard 81
 Verkijk, Dick 204, 223-234
 Versteeg, Coos 227
 Vestdijk, S. 46, 79, 138, 140, 146, 148, 157, 176-177, 189, 213, 219, 225-226
 Veurman, B.W.E. 84n, 232
 Vierbucher, Ernst 123
 Visser, Edmond 80
 Visser, Hans 226
 Visser, Piet 207
 Vitalisme 78-79, 82
Vlam der steden, De 24, 26, 38, 53n, 80, **88-93**, 120, 129
Volk en vaderland 30, 32, 34, 36, 38, 41-43, 48, 51n, 69, 105, 113, 158-159
 Volkenbond 36n
 Vondel, Joost van den 17, 72-73
 Vonkenberg, mr. E.J.E.G. 59n
 Voortrekkers, De
 (toneelgezelschap) 44
 Vos, mr. P.G. 61n
 Vos Jr., Jan C. de 35, **36**, 171
 Vries, prof. dr. J. de 212
 Vries, Theun de 107
 Vriesland, Victor van 15, 157-158, 180
Vrije bladen, De 19-20, 37, 75-78, 157

 WA 50
Waag, De 46, 53, 119
Waarheid, De 72
 Wadman, dr. Anne 226
 Wake, M.G.
 (gezamenlijk pseudoniem van het echtpaar Kettmann-Warnsinck) 167
 Wallagh, G.H. 217
 Warnsinck, Jan
 (pseudoniem van: George Kettmann Jr.) 56
 Warnsinck, Jan
 (schoonvader) 33
 Warnsinck, Margot 29-30, **32-34**, 49, 51-52, 54, 56-58, **59-61**, 67, 71, 166-167, 189, 211, 227
Weertij 68
 Weiss, A. 170

Wels, C.B. 12n
 Wensink, A.J.H.A. 46, 215
 Wereldbibliotheek
 (uitgeverij) 22, 24-26, 36, 85, 94, 99, 101
 Wessem, Constant van 18, 75-76, 215, 234
 Westendorff, ing. S.D.J. 135
 Westervoort, Floris van
 (pseudoniem van: Lambertus A.J. Kettmann) 16
 White, Rob 203
 Whitney, Phyllis Ayane 201
 Wichmann, Erich 18-19, 20n, 80, 83, 136, 176, 232
 Wiele, Jef van de 122
 Wijdeveld, Gerard 216-217
Winkler Prins Encyclopedie 56
 Wit, Jo de 207-208
 Witte, Dirk 19
 Wolf-Catz, Helma 209
Wolfsangel, De 38
 Wolk, Jan van de
 (pseudoniem van: George Kettmann Jr.) 56, 59, 71-72, 130
 Wolkers, Jan 71
 Wolters, Max 214
 Wynia, Gerben 226

 Zaal, Wim 227, 234
 Zee, Sytze van der 227-228, 234
Zettericks van alle seizoenen 72, **133**
 Zijst, J.G.A. van 25, 29-32, 34, 170
 Zola, Émile 204-205
 Zon, G.W. van der 135
 Zondergeld, dr. G.R. 229, 234
 Zwart Front 41, 229, 233

Van George Kettmann Jr. (*Amsterdam, 1898 - † Roosendaal, 1970) zagen vijf romans en zes dichtbundels het licht. Verder publiceerde hij in totaal vele honderden gedichten, novellen en essays in diverse tijdschriften. Daarnaast bleef veel werk ongepubliceerd: toneelstukken, novellen, gedichten en essays. Tussen 1933 en 1941 maakte hij deel uit van de redactie van *Volk en vaderland*, het weekblad van de NSB. Dertien jaar lang, van 1932 tot 1945, was hij eigenaar en directeur van de bekendste Nederlandse nationaal-socialistische uitgeverij: *De Amsterdamsche Keurkamer*.

In 1932 merkte Helma Wolf-Catz van een van Kettmanns romans op dat deze 'voortreffelijke stukjes' bevatte, die 'wijzen op een grote visie'. In 1939 vond Menno ter Braak van Kettmanns poëzie dat zij 'een mengsel van brave natuurlyriek en snorkende propaganda' was, in 1942 gaf Mussert in een NSB-vergadering te kennen dat hij Kettmann het liefst zo snel mogelijk geëxecuteerd zag en in 1975 noemde prof. dr. L. de Jong Kettmann 'een hoogst onevenwichtige figuur'. Kettmann zelf was van mening dat hij 'voor de onsterfelijkheid geschreven verzen' had vervaardigd.

Deze staalkaart van opinies geeft aan dat Kettmann en zijn werk aanleiding waren voor controversiële opmerkingen. In dit boek wordt getracht uiteen te zetten hoe een en dezelfde persoon zulke verschillende meningen over zich af kan roepen.

In een biografische schets wordt Kettmanns leven behandeld, met de nadruk op de periode 1932-1945, toen hij zich ontpopte als de meest naar voren tredende nationaal-socialistische letterkundige die Nederland gekend heeft. Vervolgens wordt het literaire oeuvre van Kettmann bekeken en wordt gepoogd dit in de literatuurgeschiedenis te plaatsen. Ook wordt aandacht besteed aan de vooroorlogse receptie van zijn werk door critici als J.C. Bloem, Menno ter Braak, Anton van Duinkerken, E. du Perron en S. Vestdijk. Het boek besluit met een zo compleet mogelijke bibliografie van Kettmann.

In dit boek wordt voor de eerste maal diepgaand aandacht besteed aan het werk van een Nederlands nationaal-socialistisch literator.

W.S. Huberts (*1953) studeerde Nederlands in Groningen. Hij publiceerde eerder over onder meer S. Vestdijk, Louis-Ferdinand Céline, Lodewijk van Deyssel en Maurice Maeterlinck. Uit het Frans vertaalde hij een studie over de geschiedenis van Nederland. Hij werkte mee aan het samenstellen van een expositie over *De Nieuwe Orde en de Nederlandse letterkunde 1940-1945*, gehouden in de Koninklijke Bibliotheek. Momenteel is hij verbonden aan het Bureau voor de Bibliografie van de Neerlandistiek te 's-Gravenhage, waar hij onder meer meewerkt aan de samenstelling van een bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap over de periode 1940-1945.